

K aktuálním úkolům filosofie a sociologie v ČSSR

Ve dnech 10. — 11. dubna proběhl v Solenici celostátní seminář komunistů, pracovníků v oblasti filosofie a sociologie. Seminář uspořádaly presidium Československé akademie věd a oddělení školství a vědy ústředního výboru KSČ.

Hlavní referát přednesl prorektor Vysoké školy politické ÚV KSČ prof. ing. Ladislav Hrzal, CSc.

Teze referátu:

1. XIV. sjezd KSČ vytyčil základní směrnice pro oblast společenských věd. Ideologické plénium v říjnu minulého roku tyto směrnice dále konkretizovalo. Pro filosofii, sociologii a vědecký komunismus z těchto stranických jednání vyplývá především další konkretizace a specifikace, která by respektovala místo daných společenskovo vědních disciplín v celkovém systému věd i jejich současný stav a dosavadní vývoj.

Jestliže se na vědu jako celek vztahuje teze rezoluce XIV. sjezdu KSČ, kde je zdůrazněno, že „v třídně rozděleném světě vystupuje do popředí ideologická funkce vědy“, pak to platí zejména pro společenské vědy, a zvláště pak pro filosofii, sociologii a vědecký komunismus. Stejně obecně platné je i to, že — jak je uvedeno v rezoluci XIV. sjezdu — boj s revizionismem, buržoazními a maloburžoazními koncepcemi je nutno vést na základě rozvíjení teorie marxismu-leninismu a jednotlivých společenskovo vědních oborů z něho vycházejících. Předním úkolem je proto formovat marxisticko-leninské síly a zaměřit společenskovo vědní frontu na řešení aktuálních otázek socialistické výstavby.

Pro práci celé teoretické fronty mají stěžejní význam dokumenty XIV. sjezdu KSČ. Ideologické plénium v říjnu minulého roku znovu připomnělo význam *Poučení* pro teoretickou práci. *Poučení* bylo veřejnosti i filosofové a sociology přijato především jako politický dokument; jde nyní o to pracovat s ním jako s jiným trvale platným materiálem, jehož každá teze dává inspirující podnět pro vědeckou práci.

2. Zásadová kritika buržoazní a maloburžoazní revizionistické ideologie.

Stejně jako pro celou společnost i pro filosofii, sociologii a vědecký komunismus platí, že v prvním období konsolidace po r. 1969 bylo nutno především se zásadně oddělit od nemarxistických teorií a tendencí a zaměřovat se v první řadě na kritiku zjevných protimarxistických a protisocialistických tendencí v těchto oborech. V současném období vystupuje do popředí dvojedinný úkol: Na jedné straně prohlubovat principiální kritiku nesprávných názorů a reagovat na teoretické změny současného antikomunismu, bojovat proti revizionistické falzifikaci marxismu-leninismu zejména v těch otázkách, které v krizovém období postavily na pořad dne pravicově oportunistické a revizionistické síly. A na druhé straně tvořivě rozvíjet marxismus-leninismus a pozitivně řešit ty teoretické úkoly, které s sebou přináší výstavba socialismu.

Předpokladem pro pozitivní řešení úkolů v marxisticko-leninské sociologii, filosofii a vědeckém komunismu je proto konkrétní kritická a sebekritická analýza nesprávných tendencí, které se v minulosti v těchto disciplínách vyskytly.

Základní analýzy byly provedeny. Shrňme-li závěry z těchto analýz, dospíváme k tomu, že faktory pronikání buržoazních a revizionistických idejí do společenských věd spočívaly v nedůslednosti a neprincipiálnosti v politickém boji proti oportunismu a revizionismu a v ustupování tlaku různých „liberalizujících“ skupin; ve falešném pochopení hesla dialogu marxismu s jinými ideologiemi; v pokusu zneužívat

vědeckotechnických změn k „modernizaci“ marxismu. Pseudoradikální kritice socialismu z pozice „humanistického“ socialismu se dostávalo stále více místa i ve stranických materiálech.

Analýza ideologického rozkladu ukazuje na společné rysy v různých společenských vědách: deideologizace vědy směrem k pozitivismu, obrat k všelidským problémům, k tzv. světové vědě, zužování vědy na omezenou specializaci; kritika marxisticko-leninské filosofie z pozice pozitivismu či radikálního antropologismu; deformace sociologie na empiricko-pozitivistickou nebo spekulativní čebnou disciplínu; přetváření politických věd v ideologický nástroj „modelování“ socialistického politického systému ve směru k politickému pluralismu; všeobecné popření třídního východiska.

Boj proti nositelům revizionistických a buržoazních idejí byl dokončen politicky, byla prokázána politická škodlivost jeho působení. Byly vytvořeny základní analytické studie k argumentovanému kritickému hodnocení revizionistických teorií. Významně pomohla práce s vědci socialistických zemí, především SSSR (symposium Ústavu marxismu-leninismu a Vysoké školy politické ÚV KSČ o boji proti antikomunismu, práce problémové komise akademií věd k otázkám ideologického boje, vědecká konference o vedoucí úloze dělnické třídy, československo-sovětské symposium k práci připravené Ústavem pro filosofii a sociologii ČSAV ke kritice Frankfurtské školy a jejího vlivu na revizionismus v Československu). Další systematický rozvoj kritiky předpokládá chápat kritiku buržoazních teorií jako neoddělitelnou součást pozitivního výzkumu a v určitém smyslu jako jeho předpoklad. To se týká především všech úkolů zařazených ve státním programu základního výzkumu na léta 1971–1975.

V souvislosti s přenesením třídního boje do ideologické oblasti je nutné počítat se zintenzivněním ideologické diverze proti socialistickým zemím. Jde o pokusy o ofenzivu při vnášení idejí, hodnot, vzorů „amerického způsobu života“ konzumní společnosti do socialistických zemí a o další pokusy o uplatnění konvergenční teorie v souvislosti s dezinterpretací vědeckotechnického pokroku. Společnou základnou

antikomunistické strategie zůstává i nadále nacionalismus a antisovětismus.

Určitá vědecká specializace na kritiku buržoazních ideologií je nezbytná jako předpoklad jejich fundované znalosti, předvidání strategických obrátů antikomunismu a včasného reagování na ofenzivní akce.

Významnou úlohu v koordinaci práce v této oblasti (ve společenských vědách) by měla sehrát *komise pro kritiku buržoazní ideologie*, v níž jsou zastoupeny všechny společenskovědní ústavy akademie věd, včetně Slovenska, a stranická a státní pracoviště. Zatím je nedostatečná spolupráce s pracovišti vysokých škol.

3. Dialektický a historický materialismus tvoří teoretický, světonázorový a metodologický základ marxismu jako revolučního učení, které vyjadřuje historické zájmy dělnické třídy. Dialektickomaterialistické pojetí světa nesmí ustrnout v dogma, ale musí být chápáno jako návod k činnosti, jako všeobecná metoda revolučního poznání a přetváření světa. Právě v tom je základ jednoty filosofie jako teorie a revoluční praxe. V marxisticko-leninské filosofii vystupuje do popředí jednotu světonázorové a metodologické, ideologické a poznávací funkce, nelze je vzájemně zaměňovat, ale nelze stavět jednu proti druhé, či je od sebe odtrhávat.

Je známo, že Marx i Engels stejně jako Lenin odhalovali za abstraktními filosofickými tezemi a závěry jejich třídní, ideologický smysl, jejich stranickost. Svého času učinil V. I. Lenin důležitý závěr, že „právě z prudkých změn, které prodělává moderní přírodověda, se rodí vesměs reakční filosofické školy a školičky, směry a směřičky“.

Počínaje teoretickým vyvrácením nacionalismu v knize *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálnímu demokratům*, Lenin rovněž odhalil teoretickou a metodologickou povahu buržoazního pojetí lidských dějin, sociologie, politické ekonomie, historiografie apod.

V současných podmínkách prudkého vědeckotechnického rozvoje, který stále rychleji a hlouběji proniká do celého životního procesu společnosti, vystupuje do popředí fakt, že bez „solidních filosofických základů“ nemůže obstát ani jedna z důležitých oblastí lidské životní činnosti v boji proti náporu buržoazních idejí.

Světónázorový a metodologický význam kategorií materialistické dialektiky spočívá v tom, že odrážejí nejobecnější a nejpodstatnější vlastnosti a vztahy objektivní skutečnosti. Systém kategorií marxistické filosofie nutno chápat jako výsledek neustálého zkoumání vývoje přírodních a společenských věd, objektivní skutečnosti, veškeré lidské praxe. Pokud je tento požadavek realizován, nabývají kategorie všeobecného významu. Proto úkolem marxistických filosofů je hluboká analýza filosofických kategorií v souvislosti se všemi základními převraty ve vědě i společenské praxi.

Dynamika soudobého vědeckotechnického pokroku spolu se sociálními přeměnami probíhajícími v soudobém třídně rozděleném světě vyžaduje hlubokou marxistickou, filosofickou, kategoriální analýzu, uskutečňovanou v principiální linii materialisticko-dialektického zevšeobecňování soudobé vědy i praxe. Opuštění této linie vede zpět k jednostrannému zdůrazňování těch či oněch kategorií a k jejich jednostranné interpretaci v duchu buržoazního myšlení. Jak ukázala naše nedávná zkušenost, vede i v našich podmínkách k opuštění dialektickomaterialistické konkrétnosti a určitosti, jež v sobě zahrnuje také společenskotřídní determinovanost, k dezinterpretaci celé řady základních kategorií. Tento osud postihl např. kategorii „praxe“, kategorii „člověka“, „odcizení“, „subjektu“, „svobody“ atd. V *existencialisticko-antropologicky* laděné revizi marxismu se výrazně projevil typický buržoazní individualismus.

Rozvoj socialismu a vědeckotechnické revoluce staví do popředí nové otázky vztahu člověka a společnosti, nové problémy související s historickým subjektem revolučních změn. Všechny tyto otázky se v soudobém třídně rozděleném světě projevují rozporně. V souvislosti se současným vývojem socialismu je nutno postavit do centra pozornosti otázky spojené s formováním nové materiálně technické báze budoucí komunistické společnosti, nových společenských vztahů a procesů probíhajících ve vědomí lidí. V této souvislosti vystupuje do popředí nutnost prohlubovat zkoumání vztahu společenského bytí a společenského vědomí, svobody a nutnosti, mas a osobností, úlohy subjektivního faktoru ve vztahu k přírodně historickým

zákonitostem společenského pohybu, hodnotových orientací, životního způsobu, individua a kolektivu a individua a společnosti, práce a tvořivosti, historické zákonitosti a seberealizace.

Hlubšího studia a objasnění by zasluhoval vztah vědy a ideologie, poznání a zájmu, individuálního, třídního a společensko-historického poznání, teorie a praxe.

Zvláštní kapitolu tvoří otázky související s problematikou světónázorové a metodologické úlohy řady filosofických kategorií, které vystupují do popředí v procesu změn probíhajících v teoreticko-metodologických základech soudobé vědy (přírodní i společenské). K výrazným jevům tohoto procesu patří rozšíření pole působnosti a růst významu logicko-matematických metod ve vědě, vznik a rozvoj kybernetiky, teorie informací, důraz na strukturální analýzu a systémový přístup.

Z hlediska marxistické filosofie dialektického a historického materialismu nemůže jít o negativistický přístup ke strukturálním a systémovým přístupům a metodám v současné vědě, nýbrž o jejich hlubokou filosofickou, a tedy kategoriální analýzu, včetně dialektickomaterialistické interpretace kategorií struktury a systémů. Takto pozitivně orientovaná analýza může přispět k rozvinutí dialektického a historického materialismu, jeho světónázorové a metodologické funkce.

4. V současné době se musí československá filosofie a marxistická sociologie orientovat na některé základní úkoly, které mají význam pro rozvoj celé socialistické společnosti. Jde zároveň o úkoly, které nelze řešit bez spolupráce s ostatními vědami.

Ve zprávě předsednictva ÚV KSČ zdůraznil s. Biřák na říjnovém plenárním zasedání ÚV KSČ tři okruhy vědeckovýzkumných otázek, které mají v nadcházejícím období stěžejní význam.

Prvním okruhem těchto otázek jsou základní problémy rozvoje materiálně technické základny socialismu související s reprodukčním procesem, dialektika výrobních sil a výrobních vztahů v dalším rozvoji naší společnosti, otázky vědeckého řízení výroby; sociální důsledky vědeckotechnické revoluce a s tím spjaté změny ve společenském charakteru práce a v sociální struktuře společnosti apod. Pro nás

z toho jako jeden z nejzávažnějších problémů vyplývá objasnění směrů dalšího vývoje sociální struktury socialistické společnosti v období vědeckotechnické revoluce. Sociologický výzkum se bude muset zabývat teoretickými problémy třídní struktury socialistické společnosti, změnami, které se v ní odehrávaly od padesátých let, a jejími současnými vývojovými trendy. V souvislosti s objasňováním změn v sociální struktuře socialistické společnosti je rovněž třeba se zabývat analýzou společenského řízení a plánování sociálních procesů, rozpracovávat teoretické otázky sociálně ekonomického řízení, zkoumat vztahy mezi technicko-ekonomickou a sociální stránkou společenského systému se zvláštním důrazem na sociální prognózování, na rozbor a tvorbu sociálních cílových funkcí a na analýzu sociálních zdrojů jejich dosažení.

Druhý okruh vědeckovýzkumných problémů tvoří otázky zákonitostí rozvoje nového společenského řádu, zejména růst vedoucí úlohy dělnické třídy a komunistické strany, funkce socialistického státu jako nástroje diktatury proletariátu, další prohlubování socialistické demokracie, zdokonalení státoprávního uspořádání a uplatňování leninských principů národnostní politiky. Vzhledem k tomu, že v československé společnosti je závažným aspektem sociálního rozvrstvení aspekt národnostní, bude rovněž nutno řešit dialektický vztah sociální a národnostní otázky v socialistické společnosti, což má velký význam pro řešení otázek proletářského internacionalismu a socialistické integrace.

Třetím okruhem otázek jsou problémy spojené s výchovou nového, socialistického člověka a rozpracovávání základních rysů a perspektiv socialistického způsobu života. Je třeba teoreticky vyjasnit otázky socialistického životního způsobu, jeho koncep-

ce v protikladu k spotřební společnosti a maloburžoazním životním formám. S tím souvisí celé komplexy dalších otázek — od ideologie a hodnotové struktury přes problematiku životního prostředí člověka až k otázkám kulturní politiky. Samostatným komplexem problémů, jejichž řešení je významným zdrojem zrychlování socialistické výstavby a utváření socialistického způsobu života, je vzdělání.

Všechny tři problémové okruhy úzce spolu souvisejí a představují společenskou objednávku, která nám ukládá rozvíjet marxisticko-leninskou teorii jako nutný předpoklad k úspěšnému plnění náročných úkolů vyplývajících z potřeb rozvoje socialistické společnosti v současné etapě.

5. Tyto úkoly, které jsou z větší části zahrnuty ve státním plánu vědeckého výzkumu, lze řešit jen na základě sjednocení všech našich sil. Je nutné dále posílit meziproborové týmové řešení, ještě zvýšit spolupráci stranických, akademických a vysokoškolských pracovišť.

Je třeba zobecnit výsledky, jichž bylo dosaženo ve spolupráci se sovětskými vědci při zkoumání některých otázek vědeckotechnické revoluce a v koordinaci s vědeckými centry socialistických zemí, především se SSSR, řešit i další úkoly. Závažným úkolem, jehož řešení je na samém začátku, je systematický, promyšlený, cílevědomý výběr kádrů a jejich výchova. Bez výchovy politicky a odborně vyspělých vědeckých pracovníků je zabezpečení úkolů a další rozvoj v marxistické sociologii, filosofii a vědeckém komunismu vážně ohrožen.

XIV. sjezd KSC i ideologické plenum v říjnu minulého roku znovu podtrhly význam vědy, společenských věd, marxisticko-leninské filosofie při budování naší společnosti. Dosavadní opatření i dílčí pozitivní výsledky, kterých jsme dosáhli, jsou dobrým základem pro naši další práci.

Sociologie ve službách socialistické společnosti

Příspěvek k vymezení základních funkcí marxistické sociologie

KAREL RYCHTAŘÍK

Hlavním, i když ne jediným cílem vědecké práce musí být stálé, neúnavné hledání a objevování objektivní pravdy. Jen hochštaplerismus ve vědě zaměňuje tento cíl za „funkční organizování institucionálních a osobních styků“ nebo za křiklounství, které je hrobem jakékoli věcné, polemické diskuse, autentického vědeckého sporu.

Ve společenských vědách je objektivní pravda nerozlučně spjata se zájmy pokrokových složek společnosti. V sociologii, podobně jako ve filosofii a historii — na rozdíl např. od astronomie, matematiky, chemie, fyziky apod. — se předmětem výzkumu stává společnost, člověk, sociální vztahy, zájmy určitých společenských tříd a skupin. Dnes nelze spojení subjektivní pravdy oddělit od celospolečenských zájmů, jejichž nositelem je dělnická třída.

Sociologové, podobně jako představitelé jiných společenskovědních disciplín, mlčky nebo vědomě přijímají určitá ontologická, gnoseologická a ideově politická východiska, akceptují určité teze, které vypovídají o povaze společenských jevů a skutečností. Mlčky či explicitě pracují s určitou konstrukcí, která se v procesu poznání realizuje pomocí pojmového aparátu a obecného teoretického schématu.

V sociologii stále přezívá tendence brát tyto skutečnosti na lehkou váhu, dávat je jaksi „bokem“. Nemálo autorů se domnívá, že to jsou otázky sice důležité, ale jen pro filosofické spory. Nežřídko se uplatňuje názor, že na průběh a výsledky empirického výzkumu nemají podstatný vliv.

Obecná teoreticko-metodologická orientace (může být důsledně vědeckou filosofickou doktrínou, jakou je dialektický a historický materialismus, nebo eklektickým souhrnem různých pozitivistických směrů) dodává jak základní pojmový aparát, tak i určující rámec pro interpretaci empirického materiálu, pro rozvoj teorií středního dosahu a zejména pro takový stupeň sociologického poznání, jaký představuje obecná sociologie. Promítá se i do

tak významné koncepční otázky, jakou je problematika vymezení základních funkcí marxistické sociologie.

Naznačíme si čtyři základní funkce marxistické sociologie: deskriptivně poznávací, sociotechnickou, teoretickou a ideologickou. I když zpravidla všechny působí ve vzájemném prolínání, určité dělení funkcí umožňuje lépe objasnit společenské úkoly marxistické sociologie.

Vůbec si přitom nemyslíme, že toto dělení je jediné možné. Všechny pokusy o určitá vymezení funkcí v sobě promítají základní světonázorovou orientaci. Nemůže tomu být jinak, protože jsou výrazem určité koncepce a určitého spojení sociologie se společností.

Deskriptivně poznávací funkce

Pro naše dosavadní poznatky o společnosti jsou typické dvě krajnosti. První je charakterizována ulpíváním na úrovni popisu, pouhého výčtu sebraných faktů, jímž nelze upřít určité uspořádání, případně i taková řazení, která vedou k jejich systemizaci.

Opačnou krajností je situace, kdy dosavadní poznatky o společnosti trpí všeobecností, povrchností a nedávají proto potřebnou hloubku, konkrétnost a živou představu o realitě.

Sociologie pomocí často velmi utilitárně projektovaných výzkumů plní úlohu nástroje společenského poznání. Pomáhá k určení správné diagnózy společenských jevů a k poznání jejich podstaty. Sociologický výzkum by měl vést ke spojení každodenních skutečností našeho života s obecnými, teoretickými závěry, s dlouhodobým programem výstavby socialistické společnosti, s usneseními orgánů společenské decize a od nich k praxi.

Individuum poznává vždy jako společenská bytost. I v procesu poznání platí, že život člověka a jeho poznávací možnosti lze pochopit jen tehdy, jestliže je posuzu-

jeme v okolnostech, jež určují jejich kvalitu, protože „lidská podstata není nějaké abstraktum vlastní individuu. Ve skutečnosti je to souhrn společenských vztahů“ (K. Marx).

Poznávací možnosti individua jsou tedy v tomto smyslu determinovány. I když neprehlížíme skutečnost, že poznání realizované jednotlivcem nemůže být ve svém racionálním ani emocionálním vlivu nahrazeno ničím jiným, musíme si být vědomi značné omezenosti poznávacích možností individua.

Čím se liší sociologická informace od omezené informace jednotlivce?

Sociologická informace

- překonává omezené možnosti poznávacích schopností individua
- vylučuje, resp. značně omezuje mimognoseologické aspekty poznání spojené zejména s deformací poznání těch, kteří i tuto oblast lidské činnosti podřizují reakčním třídním zájmům
- poskytuje relativně konkrétní a exaktní sdělení o různých oblastech (enklávách) společenského života
- postihuje jednotu „objektivních“ a „subjektivních“ činitelů
- je jednotou kvantitativní a kvalitativní analýzy.¹

Základním komponentem poznávací funkce zůstává vždy určitý popis. Popis, sumarizace poznatků, není nikdy pouhým výčtem faktů. Získané materiály vždy byly a budou shromažďovány na základě určité klasifikace a systemizace. Ty však nejsou dány samy o sobě. Vyrůstají z určitého základu. Nelze než znovu připomenout, že každý sociologický výzkum vychází z určité teoretické koncepce, z určitého pojetí sociálního světa lidí, z určitých prvotních předpokladů o tomto světě, o lidech a vztazích mezi nimi.

Naše sociologická šetření, i když jsou třeba „jen“ popisem, nelze „vyčlenit“ z marxismu-leninismu, z celkové koncepce teorie materialistického chápání dějin a vývoje společnosti.

Proto mají pravdu ti, kteří tvrdí, že „... práce sociologů, stejně jako práce jiných lidí, je ovlivňována teoretickým souborem jejich axiomatických světónázorových představ“.²

V Československu nejeden autor podlehl „nepřekonatelné iluzi“, že on jako vědec pracující s empirickými, prokazatelnými fakty je prost světónázorového vlivu. Překonání tyto pozitivistické přístupy znamená vyvodit důsledky z faktu, že neexistuje sociologický empirický výzkum, který by nebyl veden obecnými idejemi, a dovést tuto skutečnost až k takové koncepci sociologické práce, která se programově hlásí k systému názorů, jež vyjadřují zájmy, cíle a úkoly dělnické třídy.

Bagatelizace těchto skutečností, proklamativní „přijetí“ v zájmu „vyhovění“ těm, kteří jsou nositeli společenské objednávky, je tím nejhorším, s čím bychom mohli vstoupit do nové etapy rozvoje marxistické sociologie v Československu.

Při pohledu na profilující sociologickou produkci šedesátých let vidíme, jak podrobně je možno analyzovat souvislosti sledovaných empirických skutečností, aplikovat techniky terénního sběru informací, jednotlivé procedury výzkumů atd.

V rozsáhlé, mnohdy i velmi precizní analýze však čtenář marně hledá alespoň poznámku, v níž by autor nebo autoři ukázali, že sociologický výzkum má své ideologické zázemí. Těto skutečnosti je blízké i Svitákovu filosofické krédo v článku *Filosofie a život*, kde tento dnes přední spolupracovník Tigrídova *Svědectví* píše: „Chceme-li překonat ideologický, subjektivistický ráz současné filosofie, jsou fakty přece jen základním lékem proti ideologickému myšlení.“³

Tato orientace sociologické práce, kterou dnes označujeme termínem „plochý empirismus“, nebyla tedy jen omylem „embryonálního období“ naší sociologie. U některých „reprezentantů“ československé filosofie a sociologie byla součástí široce založené koncepce.

S ideovými postuláty se v podobě hodnotících soudů setkáváme ve všech fázích sociologického výzkumu. Zejména tehdy, jde-li nám o ideální variantu sociologického šetření, které vyúsťuje v prognózu do budoucnosti a ve vypracování možných alternativ řešení společenské problematiky, jsou širší ideově politické souvislosti určující determinantou.

Každá, i ta sebekonkrétnější výzkumná

¹ K těmto otázkám viz Rychtařík, K.: *Sociální svět armády*. Praha, Naše vojsko 1971, s. 194–203.

² Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of*

Western Sociology. London, Heinemann 1971, s. 32.

³ Sviták, I.: *Filosofie a život*. Literární noviny, 1956, č. 54.

činnost, stejně jako každá i zcela dílčí teorie, je tak či onak zakotvena v určitých obecných axiomatických předpokladech. V tomto smyslu *všichni, kdo pracují v sociologickém výzkumu, ideologizují společenskou realitu.*

Každý z nás vkládáme do sociologické práce své vyznání a přesvědčení. Tím není vůbec řečeno, že všichni sociologové projevují schopnost vidět tuto skutečnost a odvahu přiznat ji.

Sociotechnická funkce

Zájem o sociologii vyplývá jak z pochopení vědeckého a společenského významu této disciplíny, tak i z určité více či méně racionální představy, že právě pomocí sociologické analýzy bude možno poskytnout expertizu, zlepšující fungování určitých institucí, a předložit takové návrhy sociotechnických opatření, jejichž realizace povede k dosažení plánovaných cílů.

Sociologie je zpravidla spojována s plněním bezprostředně praktických úloh. Je nemálo těch, kteří povyšují sociologii na „nejhodnotnější vědu“, na „vědu věd“, na „nejzajímavější“ a „nejužitečnější“ společenskou vědu právě pro tuto pragmatickou polohu. V těchto přístupech se zpravidla očekává, že sociologie bude univerzálním lékem, který vyléčí nebo přinejmenším usnadní řešení „malých“ i „velkých krizí“.

J. Szczepański v jedné ze svých úvah nad problematikou vztahu sociologie, ideologie a sociálních technik⁴ ukazuje, že právě uvedené očekávání je důvodem, proč američtí podnikatelé ve svých reklamních a propagačních odděleních rádi zaměstnávají sociology. Běda však, jestliže se pokusí překročit hranice, které jim vymezil zaměstnavatel! Americký podnikatel nemůže připustit, aby svobodný a „ničím nespoutaný“ sociologický výzkum vytáhl na denní světlo skutečnosti mechanismů, na nichž je založen podnikatelský systém této společnosti, o něž se opírá politická moc představitelů kapitálu. Hodnotí a oceňuje především to, jak se kterému auto- rovi podařilo vzdálit se od sociálních a třídních protikladů, nastolit „sociální

mír“ a teoreticky zdůvodnit existující zřízení.

Tady se dostáváme k otázce určující. *Ve světě třídní dichotomie mohou být možnosti sociotechnického působení nejen využívány, ale také velice snadno i zneužívány.*

Robert S. Lynd se v této souvislosti vyslovuje o nejvýznamnější empirické práci americké sociologie, Stoufferově několika-svazkové publikaci *Americký voják*, takto: „... vědy je velmi obratně využíváno k výběru a řízení lidí k cílům neodpovídajícím jejich vůli ... armádního průzkumu je využíváno k převýchově vyděšených nováčků v otrlé válečníky, kteří budou bojovat za cíle jim cizí“.⁵

Snad nejvýraznější osobností, která demaskuje tyto skutečnosti, je C. W. Mills. Mills ukazuje, jak lidé, sevření v poutech sociotechnické manipulace, „prodávají malé kousky sebe samých proto, aby se pokoušeli koupit je s mincí zábavy zpět každou noc a každý víkend“.⁶

Ve své charakteristice „bílých límečků“ odmítá tento svět, který, jak říká, vytváří „mašinérie vědy“.

Síla sociotechnické manipulace a její zneužití v třídním sobectví přináší výsledky, jimiž jsou „lidé s racionalitou, ale bez rozumu“ a „nelidský nedostatek citlivosti“.⁷ V důsledku sociotechnické manipulace nejsou tito lidé zpravidla schopni dát tvořivou odpověď na základní problémy života a smrti této epochy. Jsou svým způsobem bezmocní v rukou těch, kteří ovládají sílu a prostředky sociotechniky.

Mills odmítá přijmout roli „intelektuálního řemeslníka“, který poslouží světu manažerů tak, jak se to kdy vyžaduje. Zoufale volá po sociologické imaginaci a domnívá se, že s její pomocí „... lidé pochopí, co se děje ve světě, porozumí tomu, co se odehrává v nich samých jako miniaturních společenských průsečících biografie a historie“.⁸

Jen v takové společnosti, která nepotřebuje cestou sociotechnické manipulace a prostřednictvím technokratických postupů nahrazovat to, co se má stát uváženou

⁴ Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa, PWN 1971, s. 480—503.

⁵ Lynd, R. S.: *The Science of Inhuman Relations*. The New Republic, 27. 8. 1949. (cit. podle Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha, Mladá fronta 1968, s. 99).

⁶ Mills, C. W.: *White Collar*. New York 1951, s. 237.

⁷ Tamtéž, s. 77. Podobně i v díle *Sociologická imaginace* (s. 191) mluví C. W. Mills o „rationalistickém a prázdňém optimismu vyabstrahovaného empirismu“.

⁸ Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha, Mladá fronta 1968, s. 11.

volbou, přesvědčivým a vědomým rozhodnutím individua, jen v socialistické společnosti, jež vede zápas o realizaci vědecky zdůvodněného revolučního programu, se může „sociální inženýrství“ stát faktorem, který významněji vstoupí do oblasti řízení, racionalizace i společenského chování a jednání.

Zatím sbíráme skromné zkušenosti o tom, jak by měl pracovat „sociální inženýr“ — typ sociologického pracovníka, jehož profesionální zaměření je spojeno s faktickou aplikací sociologického poznání na dané, konkrétní sociální, teritoriální a demografické podmínky.

Zdá se, že nejdále v tomto směru pokročili sociologové, kteří působí ve větších průmyslových závodech. Bohatými a u nás stále zatím dost nedocenenými zkušenostmi disponují sovětské sociologové. Velké průmyslové podniky v SSSR vytvářejí při svých ředitelstvích skupiny sociologů, kteří plní úkoly „sociálních inženýrů“. Například v Leningradě usilují o to, aby na základě informací získaných sociologickým šetřením byli mistry jmenováni lidé, kteří jsou přirozeními, neformálními vedoucími své dílny. V novosibírských závodech působí sociologické laboratoře, které spolupracují s vědeckovýzkumnými centry a experimentálně ověřují možnosti, jak zavést do denního režimu pracujících taková opatření, která by podstatně ovlivnila životní způsob celých sociálních skupin.

Ukazuje se, že právě ve sféře „sociotechniky“ u nás nejdříve poroste „poptávka“ po kvalifikovaných sociolozích. Bylo tomu tak v Polsku, je tomu tak v SSSR, v Bulharské lidové republice a s různými modifikacemi vlastně v celém socialistickém světě.

Potřeby společenské praxe zvyrazňují nejen nutnost vyškolit, připravit nové vědecké síly tohoto oboru, ale i rychleji posunout teoretický rozvoj marxistické sociologie samé.

Tak jako vznikla povolání lékaře, technika, právníka, tak pod tlakem potřeb společenské praxe dříve či později vzniknou profese specialistů v sociálních otázkách. Zatímco ve výrobě vyzkoušíme kaž-

dou novou přísadu nejprve laboratorně, zatímco většina nových technologických opatření před svým zavedením prochází nejednou experimentální prověrkou, na mnoha úsecích našeho společenského života někdy neváháme zasahovat do sfér sociální problematiky takřkajíc „naslepo.“ Tato „lehkomyslnost“ často vyplývá z představy, že v sociálních otázkách může být specialistou téměř každý.

Člověk jako společenská bytost se nutně stává předmětem zájmu sociologického zkoumání. Zvláště v rovině sociotechnických aplikací se marxistická sociologie spojuje s teorií řízení a s psychologii.

Ve sféře organizace práce, v analýze postojů, otázek motivace členů pracovních kolektivů, v identifikační problematice, v analýze vztahů, které vznikají mezi formálními a neformálními organizacemi a skupinami atd.⁹, může marxistická sociologie podstatně přispět ke zdokonalení celého systému organizace jednotlivých pracovních úseků, provozů apod.

Každý z pracovních celků má svou sociologickou problematiku různého stupně obecnosti. To nelze přehlédnout, protože předmětem vědeckého řízení a organizace práce je především člověk a jeho pracovní činnost.

Má-li řídicí pracovník rozhodovat s minimálním rizikem omylu a chyb, má-li dojít k optimálnímu spojení a propojení celospolečenských, skupinových a individuálních potřeb a zájmů, pak se sociologická analýza stává nepostradatelnou. Právě proto, že řídicí pracovník nutně zasahuje do sociálního života formálních organizací, poloformálních organizací a neformálních skupin, měl by být vybaven poznatky věd o člověku. Významné místo mezi nimi má marxistická sociologie.

Jestliže neodmítáme, ale naopak upozorňujeme na možnosti uplatnění a využití sociotechnické funkce, pak to vůbec neznamená, že bychom měli zužovat marxistickou sociologii do hranic „sociálního inženýrství“. Stejně tak nelze přehlédnout skutečnost, že v nedávné minulosti se v Československu tato problematika stala kanálem pro pronikání různých abstraktně

⁹ Autor této statí je přesvědčen, že „tradici“ pojetí formální a neformální organizace omezuje možnost postihnout a odlišit další reálně existující struktury vztahů.

Považují za přesnější spíše než z formální a neformální organizace vycházet ze skutečnosti, že na

půdě formální organizace (nebo mimo půdu formální organizace) vznikají organizace poloformální a neformální skupiny. K těmto otázkám viz např. Rychtařík, K.: *Sociální svět armády*. Praha, Naše vojsko 1971, s. 133—135.

humanistických třídních přístupů. Někteří teoretikové, stavíce se proti „sociální manipulaci“ „nezávislého a kriticky myslícího individua“, přisuzovali straně roli „manipulátora“ a o člověku naší společnosti psali jako o pouhém objektu vnějšího působení, vnější manipulace.

Tento přístup byl u některých představitelů pravicových sil doveden až k odmítání a zpochybňování vedoucí úlohy dělnické třídy. „Chráníce osobnost“ stavěli se proti historickému procesu revolučních přeměn, jehož nedílnou součástí je rozvoj třídního uvědomění proletariátu a vnásení marxistické ideologie do vědomí mas.¹⁰

Atrídní přístup tu byl doveden do polohy, v níž se proklamuje ochrana individua před „manipulací“, kterou se „... rozumí vliv dělnické třídy a její strany na masy, vykonávaný v zájmu těchto mas, a tak je zpochybňován osud socialismu samého, osud člověka a společnosti“.¹¹

Uplatnění třídně stranického a konkrétně historického přístupu je základním předpokladem, je conditio sine qua non našeho přístupu k sociotechnické funkci marxistické sociologie.

Teoretické funkce

Diskuse a spory o předmětu marxistické sociologie ukazují zajímavý paradox. K rezignaci na schopnost předvídat společenský vývoj dnes směřují snad všechny pozitivisticky orientované sociologické koncepce. Ve známých postulátech typu „nevyhodnocovat“, „nezanášet ideologické předsudky“ se pozitivistická sociologie dožaduje, aby postoj sociologa ke skutečnostem společenského života byl totožný s postojem přírodovědce ke skutečnostem v přírodě.

Cílem je „empirické poznání“ údajně oproštěné od sympatie a antipatie k daným sociálním jevům. Falešné představy, iluze a imaginarita se tu spojují s vědomým klamáním. Tak „empirismus bez hodnotících soudů“ stojí jako přízrak nad teoretickým hnutím buržoazní sociologie dvacátého století.

K rezignaci, pokud jde o schopnost předvídat společenský vývoj, však chtít nechtít směřuje i taková koncepce marxistické sociologie, která zužuje svůj předmět

do hranic sociologických procedur a technik terénního sběru informací, do hranic sociologických výzkumů. Argumentace takto pojaté „konkrétní sociologie“ připouští v nejlepším případě užitečnost roviny sociotechnických aplikací.

Marxistická sociologie překračuje svou teoretickou funkci hranice pragmatických úvah a přistupuje k řešení obecně teoretických otázek. Není tedy především nebo dokonce jen nástrojem sociotechnické manipulace, ale usiluje o postižení společenských trendů, o objasnění příčin sociálních procesů, o nalezení a poznání „funkcí mnoha proměnných“, které se váží na sociální skutečnosti.

Proto se v marxistické sociologii dožadujeme, aby např. i oborové sociologické teorie usilovaly o příčinné vysvětlování společenských jevů.

Dialektickomaterialistické pojetí společnosti je pro sociologii takovou platformou, která umožňuje tyto aspirace realizovat a odpovídat na otázky, na něž pozitivisticky orientovaná empirická sociologie odpovídat nemůže.

Sovětský sociolog A. G. Zdravomyslov, když analyzuje teoretickou funkci marxistické sociologie, připomíná, že žádná teorie společnosti dnes nezačíná na čistě, nepopsané stránce. Sociologie si osvojuje určité kvantum vědomostí získaných a vypracovaných již dříve a díky této skutečnosti se dostává do určitého vztahu k těm tradicím a teoretickým směrům, které byly formulovány v minulosti.

Proto vytvoření nové teoretické koncepce není nikdy výsledkem poznání souhrnu faktů. Naopak. Fakty a problémy jsou zpravidla studovány z hlediska již dříve vytvořených tradic a z hlediska určitých názorů, pojmů a vědecké doktríny.

Zdravomyslov správně ukazuje, že hlavním momentem jakékoli teoretické činnosti je objasňování a podstatou jakéhokoli objasňování je vlastně určování vztahu mezi novými fakty a již dříve získanými teoretickými vědomostmi.¹²

Objasňovat znamená odhalovat kauzální souvislosti zkoumaného procesu nebo jevu, formulovat tendence a zákonitosti společenského vývoje, usilovat o teoretickou syntézu a globalitu.

¹⁰ K těmto otázkám viz Skaržinskaja, V. D.: *Koncepce „deideologizace“ marxistické filosofie – východisko revizionismu*. Sešity (Ústav pro filosofii a sociologii CSAV), 1971, č. 18, s. 31–3.

¹¹ Tamtéž, s. 31–32.

¹² Zdravomyslov, A. G.: *Metodologija i procedura sociologičeskich issledovanij*. Moskva, Mysl 1969, s. 27–42.

Proces objasňování nových faktů a problémů vede ke vzniku čtyř základních situací:

1. Nové fakty mohou být objasňovány v rámci již existujícího systému pojmů.
2. Popis a objasňování nových faktů vyžaduje zavedení nových termínů a pojmů. Vzniká tedy otázka, jaký je vztah těchto termínů a pojmů k termínům a pojmům dosud používaným.
3. Nové fakty a problémy vyžadují, aby k jejich objasnění byla vytvořena speciální teorie, která přesahuje terminologické a smyslové hranice systémů pojmů vzniklých v minulosti. Vzniká tu možnost určitého konfliktu mezi starými a novými teoretickými představami, i když nové teoretické schéma nemusí být v rozporu s výchozími principy minulého systému názorů.
4. Nové fakty a nové problémy vyžadují, aby výchozí principy minulého systému názorů byly zásadním způsobem revidovány.¹³

Proces objasňování tedy může rozvíjet poznání v rámci existujícího systému teoretických konstrukcí, může tento systém obohacovat a rozvíjet. Může však také vést k vytvoření nových teoretických přístupů.

„Diskuse o předmětu sociologie zřejmě odhalila nedostatečnost čistě filosofického přístupu ne snad proto, že by byl principiálně nesprávný, ale proto, že se v něm projevuje tendence utopit specifické sociální procesy ve všeobecných úvahách. V této souvislosti nevyhnutelně vzniká i otázka správného způsobu objasňování nebo chápání těchto procesů. Chápání může být považováno jednak za způsob zahrnutí zvláštního do obecného, jednak za vyčlenění specifických rysů, což je především spojeno s analytickým přístupem ke skutečnosti.“¹⁴

Základním komponentem deskriptivně poznávací funkce je popis; sociotechnická funkce je spojena především s expertizní činností. *Základním komponentem teoretické funkce je analýza a prognóza, která je nemyslitelná bez odhalení specifika zkoumaného jevu a procesu a bez určení spojitosti daného jevu a procesu s širším okruhem působících zákonitostí, s dynamikou vnitřních tendencí vývoje daného jevu a procesu.*

Marxistická sociologie se vlastně zařazuje mezi humanistické společenské jevy svou teoretickou funkcí, která je výsledným momentem sociologické práce. Nikdy se však asi nestane disciplínou, která by byla pěstována jen jako klasická akademická teorie.

Své „teoretické ambice“ může marxistická sociologie realizovat jen v úzkém spojení s dialektickým a historickým materialismem a vědeckým komunismem.

Marxistická sociologie je teoretickou a aplikovanou disciplínou. Její síla není v „konjunkturálnosti potřeb okamžiku“. Je ve schopnosti sloužit potřebám revolučních přeměn společnosti (v analogii s reálným historickým vývojem vlastního národa a veškerého lidstva), ve schopnosti teoreticky uchopit „makroproblemy“ i „mikroproblemy“ života naší společnosti a poskytnout návod k jejich praktickému řešení.

Ideologická funkce

Uvažujeme-li o vzájemném vztahu sociologie a ideologie, považujeme dvě skutečnosti za výchozí:

1) V dnešním třídně rozděleném světě neexistuje žádná „čistá“, na ideologickém boji nezávislá sociologie. Každý ze sociologických směrů je vždy tak či onak spojen s tou či onou ideologií.

2) Sociologie není spojena s nějakou abstraktní ideologií vůbec. Ideologie „vůbec“ neexistuje. Ideologie je zcela konkrétní, odráží zájmy, cíle a snahy těch či oněch sociálních skupin a má také své zcela konkrétní formy.

Aniž bychom považovali levicově orientovaného A. W. Gouldnera za marxistického autora, těžko nalezneme v sociologické literatuře v této souvislosti přesvědčivější stať, než je jeho *Anti-Minotaur (Mýtus o sociologii, která nehodnotí)*. Je pojednáním o mýtu, který se vytvořil okolo nádherného minotaura jménem Max, přesněji — jak říká Gouldner — Max Weber. „Tento mýtus tkví v tom, že sociologie by mohla a měla být bez hodnot. Doupe tohoto minotaura, ačkoli je dosažitelné pouze cestou bludiště logiky a navštívil ho pouze několik lidí, kteří se nikdy nevrátili, považují stále ještě mnozí sociologové za posvátné místo. S postupem svého dospívání se sociologové cítí nuceni

¹³ Tamtéž, s. 29–30.

¹⁴ Tamtéž, s. 30.

odebrat se na pouť k tomuto místu a prokázat svou úctu problému vztahu mezi hodnotami a sociologií.¹⁵

Na jiném místě říká Gouldner: „... koneckonců nemůžeme vyvrátit existenci minotaurů, o nichž si lidé myslí, že jsou posvátní právě proto, že jsou napůl člověkem a napůl býkem, jsou tak neskuteční. Je třeba si uvědomit, že víra v ně není ani tak příliš nepravdivá, jako je absurdní...“¹⁶

Představa o sociologii, která nehodnotí, o „čisté sociologii“ zbavené „ideologických předpokladů“, je abstraktním intelektuálním teorémem, který je předložen k věření na oltář rozumu. Je to svým způsobem laciná a pohodlná oběť. Ti, kteří se shromáždili k pobožnosti, se příliš netrápí tím, zda plamen, který zapálili nad oltářem, ještě hoří. Proto je možno v modlitbách opakovat atraktivní slogan: „Konec epochy ideologie.“

V životě společnosti však existují skutečnosti, které nezmizí ani se ve své podstatě nezmění tím, že je někdo odmítne brát třeba i dlouhou dobu na vědomí.

Každá společenská třída si prostřednictvím svých ideologií vytváří svou vlastní, historicky podmíněnou ideologii. Její vývoj je sociálně podmíněn (podobně jako rozvoj sociologického poznání) a je vždy v určité vzdálenosti od objektivní pravdy. Ani tuto skutečnost nelze přehlížet, nechceme-li se dostat k tomu, že ideologické koncepce budou posuzovány jako černobílé mozaiky pravd a lží.

Ideologie je v určitém vztahu k zájmům společenských tříd. Proto je každá ideologie tendenční, strání zájmům své třídy, je zaujatá, což znamená, že je stranická. *Ideologie se postupně stává teoreticky rozpracovaným systémem názorů, které vyjadřují zájmy, cíle a úkoly velkých sociálních skupin.*

Marxismus rozbíjí iluze a mýty o ideologické neutralitě a představuje spojení vědy se základními zájmy dělnické třídy. „Zvláštnost marxistické teorie spočívá v tom, že v sobě spojuje kvality ideologie a vědy a ve své podstatě představuje vědu plnící poznávací a ideologické funkce. Marxismus překonává předchozí rozštěpe-

ní ideologického a poznávacího procesu tím, že odmítá iluzorní ideologii a vědě přisuzuje ideologickou funkci.“¹⁷

To je přístup, který umožňuje diskusi o vědecké a nevědecké ideologii. Měl by být i v marxistické sociologii doveden k důslednému spojení ideologického a poznávacího procesu. Marxistická sociologie v sobě spojuje kvality, které vznikají překonáním rozštěpení ideologického a poznávacího procesu.

Konstatování, že sociologie nikdy nebyla a ani nemůže být ideově neutrální, nám dává právo hovořit o marxistické a nemarxistické sociologii a ideologické bariéře, která je odděluje.

Náš kritický vztah k buržoazní sociologii by však nikdy neměl být pozicí prostého negování. Snaha poznat, pochopit, analyzovat nemarxistické sociologické koncepce a navázat kontakty s levicově orientovanými, pokrokovými sociology však musí být spojena s principiálními postoji. Ty jsou ve vztahu k buržoazní sociologii jedinou, ale nejdůležitější zbraní, s níž vstupujeme do ideologického zápasu, v němž se protínají zájmy systémů.

Naše řešení vztahu ideologie a sociologie vychází ze skutečnosti, že ideologický vliv se promítá do sociologie vždy. Nemůžeme samozřejmě zůstat jen u obecného konstatování. Tento vliv se projevuje ve všech fázích sociologické práce. Pokusili jsme se při jiné příležitosti ukázat, kterými fázemi práce sociologa proniká a jak působí.¹⁸

Neškodí znovu připomenout, že nejdůležitějším kanálem, jímž proniká světonázorová orientace do řešení konkrétních, dílčích problémů i obecných otázek sociologické práce, je sám sociolog, jehož hodnotová orientace, schopnost dívat se, posuzovat svět sociálních dějů z hlediska postavení, potřeb a zájmů třídy, která vyjadřuje tendence objektivních společenských procesů, tendence směřující k integritě a k pokroku lidstva.

Ve dvacátém století existují vedle sebe nejen dva třídě protikladné sociální systémy, ale v podstatě i dvě sociologické koncepce. Jejich „vyznavači“ mají nápadně rozdílný přístup k sociologické práci. Jedni, ačkoli si uvědomují, jaké jsou možnosti

¹⁵ Gouldner, A. W.: *Anti-Minotaur*. In: *The New Sociology*. New York, Oxford University Press 1964, s. 196.

¹⁶ Tamtéž, s. 196–197.

¹⁷ Kelle, V. Z.: *Poznavateľnyje i ideologičeskie*

funkcii sociologii. In: *Sociologija i ideologija*. Moskva, Nauka 1969, s. 25.

¹⁸ Viz např. Širácký, A. — Rychtařík, K.: *O vztahu sociologie a ideologie*. Rudé právo, 18. 2. 1971, s. 3.

angažovaných sociologických aplikací, od-mítají angažovanost sociologů, stejně jako sociologie samé. Sociolog má analyzovat, poznávat a odkrývat problémy, zobecňovat, zpracovávat nové náměty, varianty a modely, ale nemá ho zajímat, kdo a jak využívá výsledků jeho práce.

V tomto přístupu se akademizovaná, byrokratizovaná a institucionalizovaná sociologie stává zcela konformní vůči svým chlebodárcům. Sociolog je někdy více a jindy méně váženým funkcionářem instituce, pro kterou podle potřeby zabezpečuje sociologickou produkci. Poslouží každému, kdo po tom zatouží a kdo na to má.

Koncepce takovéto „sociologické neutrality“ poskytuje neocenitelné služby lidem u moci.

Někteří autoři připomínají, že pro analýzu této koncepce bychom měli vynalézt zkušební prostředek, „který by umožnil rozlišit, do jaké míry je tato koncepce založena na lhostejnosti k politickým problémům, na touze dosáhnout v očích těch, kteří dělají politiku, vyšší vědeckou reputaci, anebo prostě na přesvědčení, že nedodržování neutrality by mělo za následek ztrátu místa a vědeckého postavení“.¹⁹

V tomto století nenajdeme větší myslitelskou osobnost bojující proti „sociologické neutralitě“, než byl námi už vzpomínaný C. W. Mills. Pro Millse, doslova uštvaneho poměry americké společnosti, byla sociologie vědeckopolitickou činností. Mills je představitelem bojující, angažované sociologie. Právě tady se jeho životní dílo nejvíce přiblížilo k marxismu.

Svého času i v Československu bylo módní vést boj za „čistou vědu“, za „deideologizaci společenských věd“. V póze je možno vystupovat jako mesiáš, který cestou odideologizování zbavuje společenskovědní disciplíny sociálně politických funkcí.

A přece smysl poznání společenských zákonů a tendencí společenského vývoje, smysl existence a fungování společenských věd není v katedrovém akademismu, ale ve spojení a v realizaci sociálně politických funkcí. Intelektuál této společnosti nemůže být lhostejným, pasivním divákem soudobého dění.

Přesně to vyjádřil V. Ruml: „Pozice

intelektuála jako nezaujatého strážce nějakých věčných hodnot, které nemají v zásadě nic společného s politikou, s praktickou činností lidí, je iluzorní, nepravdivou koncepcí, která existuje jen ve vědomí maloburžoazní inteligence. Ve skutečnosti je intelektuál vždy postaven před rozhodnutí, se kterými určujícími silami společnosti půjde.“²⁰

Meritorní úlohu tu přijímá ideologická orientace společenskovědních disciplín a jejich nositelů.

Vědecký pracovník je příslušníkem společnosti a tak či onak se angažuje ve společenských konfliktech. Vyslovuje své soudy, analyzuje fakty a v jejich hodnocení provádí vlastně určitý ideologický výběr. Nemůže tomu být jinak. *Není společenské poznání, která by nebylo prostoupeno určitou vizí lidského světa, jež by nebylo výsledkem pohledu, analýzy, která se realizuje určitou optikou nazírání na společenské události. Nositel společenského poznání je tedy nositelem určité ideologie. Ať chce či nechce, je spojen se zájmy, cíli a úsilím určitých tříd a sociálních skupin. Neexistuje tedy žádná sociologická teorie, která by ve svém poznání nezahrnovala ideologické aspekty, která by tak či onak, přímo či zprostředkovaně nevyjadřovala zájmy a cíle a úsilí určitých politických hnutí.*

Jsme tedy pro takové pojetí sociologie, v níž je sociologická angažovanost vřazena do širších souvislostí a spojena s cílevědomou lidskou aktivitou. Je to angažovanost, která v sobě spojuje kritičnost s vášnivým zanícením prométheovské touhy po činu. Je to pojetí, v němž sociologie není nástrojem bezprostřední manipulace, ale prostředkem potenciálních změn budoucího, prostředkem, jehož angažovanost nekončí poznáním a doporučením, nýbrž právě tady někde začíná. V tomto pojetí je integrální součástí sociologické práce nejen popis, ale i navržení a zhodnocení alternativ a aktivní angažovanost při jejich realizaci.

Резюме

Рыхтаржик К.: Социология на службе социалистическому обществу
(Заметка к вопросу об определении основных функций марксистской социологии)

¹⁹ Horowitz, I. L.: *An Introduction*. In: *The New Sociology*. New York, Oxford University Press 1964, s. 11.

²⁰ Ruml, V.: *Lenin, intelligence a dnešek*. Tvorba, 1970, č. 31, příloha.

Социологи, подобно представителям других общественно-научных дисциплин, молча или сознательно принимают определенные онтологические, гносеологические и идейно-политические позиции, акцентируют определенные тезисы, высказывающие о характере общественных явлений и действительностей.

Они молча или сознательно работают с определенной конструкцией, которая реализуется в процессе познания при помощи понятийного аппарата и общей теоретической схемы.

Поэтому и все попытки дать некоторые определения отражают в себе основную мировоззренческую установку и являются выражением определенной концепции и определенной связи социологии с обществом.

Диалектико-познавательная функция.

Социология выполняет роль орудия общественного познания. Она помогает правильно поставить диагноз общественных явлений. Качество социологической информации заключается главным образом в способности: преодолеть ограниченность познавательных возможностей индивидуума, исключить, или же значительно ограничить внешнеэкологические интересы, дать относительно конкретное и точное сведение о разных областях нашей жизни, отразить единство «объективных» и «субъективных» факторов, представлять собою единство количественного и качественного анализа.

Основным компонентом познавательной функции является определенное описание. Однако полученный материал подлежит классификации и систематизации. Каждое социологическое исследование исходит из определенной теоретической концепции, из определенного понимания социального мира людей, из определенных первичных предпосылок об этом мире. Все, кто работают в области социологических исследований, идеологизируют общественную реальность.

Социотехническая функция.

При помощи социотехнического анализа можно дать экспертизу, как улучшить функционирование некоторых институтов, представить проекты социотехнических мероприятий.

В мире классовой дихотомии возможности социотехнического воздействия не только используются, но ими также очень легко злоупотребляют.

Наиболее выразительной личностью, которая борется в условиях капиталистического общества против последствий социотехнической манипуляции, является К. Р. Миллс.

Социалистическое общество не должно заменять социотехнической манипуляцией то, что становится свободным выбором, сознательным решением. В нашем обществе «социальная инженерия» может стать значительным фактором особенно в области управления и рационализации жизни. В отличие от областей производства во многих областях общественной жизни мы иногда допускаем вмешательство в сферы социальной жизни, так сказать, «вслепую». Такое «легкомыслие» часто вытекает из представления, будто в социальных вопросах может быть специалистом чуть ли не каждый.

Если мы не отвергаем возможности применения и использования социотехнической

функции, а наоборот, мы показываем на них, то это не значит, что мы хотим суживать марксистскую социологию до пределов «социальной инженерии». Основной предпосылкой нашего подхода к социотехнической функции является применение классово-партийного и конкретно-исторического подхода.

Теоретическая функция.

К амбиции на способность предсказывать общественное развитие стремятся как ориентированные позитивистически социологические концепции, так даже и те подходы марксистских теоретиков, в которых предмет марксистской социологии суживается до пределов социологических процедур и техник полевого сбора информации. Концепция так называемой «конкретной социологии» допускает в лучшем случае полезность уровня социотехнической манипуляции.

Своей теоретической функцией марксистская социология уходит за границы прагматических рассуждений и подходит к решению общих теоретических вопросов, к отражению общественных трендов, к объяснению причин социальных процессов, к нахождению и познанию «функций со многими переменными», которые связаны с социальной действительностью.

В марксистской социологии мы требуем, чтобы, напр., и отраслевые и социологические теории претендовали на способность причинного объяснения общественных явлений. Марксистская социология может реализовать свои теоретические амбиции только в тесной связи с диалектическим и историческим материализмом и научным коммунизмом.

Идеологическая функция.

Не существует независимая от идеологической борьбы социология. Социология никогда не была и даже не может быть идейно нейтральной. Идеологическое влияние на социологию всегда здесь имеется. Такое положение проявляется во всех фазах социологической работы.

Самым важным каналом, по которому протекает мировоззренческая ориентация в решении конкретных, частных проблем и общих вопросов социологической работы, является сам социолог, его ценностная ориентация, способность наблюдать, рассматривать мир социальных явлений с точки зрения положения, потребностей и интересов того класса, который выражает тенденции объективных процессов, тенденции, направленные к интегрированности и к прогрессу человечества.

Также для марксистской социологии действительно, что нет общественного познания, которое не было бы проникнуто определенным видением человеческого мира, которое не являлось бы результатом взгляда, анализа, реализующегося через определенную призму наблюдения общественных событий. Итак, носитель общественного познания является носителем определенной идеологии. Хочет он или не хочет, он связан с интересами, целями и усилием определенных классов и социальных групп.

Не существует такая социологическая тео-

рия, которая в своем познании не включала бы идеологические аспекты.

Summary

Rychtařík K.: Sociology in the Service of the Socialist Society (Contribution to Defining the Basic Functions of Marxist Sociology)

Sociologists — similarly as the representatives of other socio-scientific disciplines — either tacitly or consciously accept certain ontological, gnoseological and ideological starting points as well as certain theses depicting the nature of social phenomena and realities. They operate, either tacitly or consciously, with a certain construction which is realized in the process of cognition by means of a conceptual apparatus and a general theoretical scheme.

For this reason also all attempts at a certain definition of functions project the fundamental world-view orientation and express a certain conception, a certain connection between sociology and society.

Descriptive and cognitive functions

Sociology performs the role of an instrument of social knowledge. It helps to determine the correct diagnosis of social phenomena. The quality of sociological information lies especially in the capability to overcome the limitation of the individual's cognitive possibilities, to exclude or considerably reduce extra-gnoseological interests, to offer relatively concrete and exact communications concerning various areas of our life, to grasp the unity of "objective" and "subjective" factors, to represent the unity of quantitative and qualitative analysis.

The basic component of the cognitive function is a certain description. The material obtained, however, is subject to classification and systematization. All sociological research is based on a certain theoretical conception, on a certain approach to the people's social world, on certain primary assumptions about this world. All who work in sociological research ideologize social reality.

Socio-technical function

Socio-technical analysis makes it possible to elaborate expertises on the improvement of the functioning of certain institutions, and to submit proposals of socio-technical measures to be taken.

In the world of class dichotomy, the possibilities of socio-technical influence are not only used but very often also misused. The most outstanding personality fighting against the consequences of socio-technical manipulation under the conditions of the capitalist society is C. W. Mills.

The socialist society is not compelled to substitute that which becomes a free choice, a conscious decision — by socio-technical manipulation. In our society, "social engineering" may become a significant factor, especially in the area of management and of the rationalization of social life. In contradiction to the area of production, thoughtless interferences are sometimes allowed in many

areas of social life. This "levity" often rests on the idea that, in social questions, almost everybody may become a specialist.

The fact that we do not refuse but, on the contrary, point out the possibilities of applying and utilizing socio-technical functions, is not meant to suggest our intention to narrow Marxist sociology into the bounds of "social engineering". The basic assumption of our approach to the socio-technical function is the application of the concretely historical and class-party approach.

Theoretical function

Not only the positivistically oriented sociological conceptions, but also the approaches of Marxist theorists narrowing the subject of Marxist sociology into the limits of sociological procedures and techniques of the field collection of information lead to the absence of the possibility to predict social development. At best, the conception of the so-called "concrete sociology" admits the usefulness of the level of socio-technical manipulation.

By its theoretical function, Marxist sociology overreaches the limits of pragmatic considerations and proceeds to solve generally theoretical problems, to examine social trends, to throw light upon the causes of social processes, to discover and understand the "functions of many variables" linked up with social reality. In Marxist sociology, for example, even disciplinary sociological theories are required to aspire at the ability of a causal interpretation of social phenomena. Marxist sociology can realize its theoretical ambitions only in narrow connection with dialectical and historical materialism and with scientific communism.

Ideological Function

Sociology has never been and cannot be ideologically neutral. The relation between the ideological influence and sociology is always present. This state of affairs manifests itself in all the phases of sociological work.

The most important channel through which the world-view orientation penetrates into the solution of concrete, partial problems and general problems of sociological work is the sociologist himself, his value orientation, his ability of viewing, evaluating the world of social events from the aspect of the position, needs and interests of the class expressing the tendencies of objective social processes, the tendencies leading to the integrity and progress of mankind.

Even for the Marxist sociology it holds that there exists no social knowledge devoid of a certain vision of the human world that would not be the result of a point of view, of an analysis realized by a certain optics of looking at social events. Thus, the bearer of social knowledge is the bearer of a certain ideology. Whether he likes it or not, he is connected with the interests, goals and efforts of certain classes and social groups. No sociological theory exists the knowledge of which would involve no ideological aspects.

Vytváření socialistického životního způsobu a vzdělání v období vědeckotechnické revoluce

MARIE HULÁKOVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Práci počal člověk vytvářet dějiny svého rodu, čímž se dosavadní přírodní proces změnil na přírodně historický. Podobný vývoj se ve zkratce opakuje u každého člověka. Je zřejmé, že práce působí nehlouběji na způsob jeho života a že tedy každá změna týkající se práce má podstatný vliv na způsob života společnosti, jednotlivých tříd, skupin i jednotlivců.

Dvacáté století, zejména jeho druhá polovina, přineslo s nástupem vědeckotechnické revoluce dosud nejpodstatnější změny, k nimž došlo v práci člověka za celé historické období existence dělby práce na fyzickou a duševní. Z tohoto hlediska — přístupujeme-li k procesu vědeckotechnické revoluce obecně — můžeme pozorovat, že tato revoluce vyvolává všude, kam zasahuje, prudké změny „uvnitř“ práce jako účelného procesu, v němž „člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou“.¹

Moderní doba však nepřinesla pronikavé změny jen „uvnitř“ práce. Podstatné změny se staly také „s prací“ samou. Projevují se ve všeobecném uvolnění nároků na množství práce (s individuálně zjištělým množstvím vytvořené nadhodnoty) a v individuálním vztahu k práci (jak ve smyslu „pohlčení“ jednotlivce prací v Marxově smyslu, tak i v psychologické vázanosti člověka k práci jako ke sféře sebe-realizace, pokud si zachovala tvořivý prvek).²

Změny „uvnitř“ práce a změny v objektivním i subjektivním postavení práce ve společnosti, tedy změny, které se udály „s prací“, se k sobě mají jako příčina a účinek. Avšak tento vztah není mechanický,

ale dialektický. Na jedné straně se vyjevuje jako jednotu změn „uvnitř“ práce a „s prací“ a oba typy změn v sebe navzájem přecházejí, ale také proti sobě stojí — za určitých společenských podmínek — v nesmiřitelném protikladu. Změny „uvnitř“ práce a „s prací“ představují změny v materiální základně společnosti a konečků tedy určují jak celkový způsob života společnosti, tak jednotlivých tříd, sociálních skupin a jednotlivců.

Životní způsob můžeme charakterizovat jako totalitu činností společnosti v jejím konkrétně historickém určení, daném charakterem společenských vztahů, jejichž základní strukturu tvoří výrobní vztahy.³ Činnost společnosti jako celku je jednotlivcům zprostředkovávána institucemi nejrůznějšího typu: od politických, výrobních, hospodářských přes právní, vzdělávací a výchovné až po kulturní. Toto zprostředkování však není ani přímé, ani rovné. Lomí se sociální strukturou společnosti a různí se podle společenské třídy nebo vrstvy, k níž jednotlivec přísluší. Právě toto zprostředkování hraje rozhodující úlohu při zpětném působení jednotlivců na celkovou činnost společnosti a určuje také stupeň, v němž se uplatňuje totalita činnosti jednotlivců v celkové totalitě života společnosti.

Socialistickou společnost charakterizuje stýkání a prolínání totality činnosti společnosti s totalitou činnosti jednotlivců. Společenské a individuální nepostupuje po dvou liniích. Ani ve střetávání individuálních a společenských zájmů nejde o to nadřadit jedny druhým, ale o dialektický proces vytváření dynamické rovnováhy. Vzájemné prolínání společenského a indi-

¹ Marx, K.: *Kapitál I.* Praha, SNPL 1954, s. 196.

² K. Marx napsal v *Německé ideologii* o středověkém řemeslníkovi, že z důvodů nerozvinuté dělby práce byl „úplně pohlčen svou prací, měl k ní vztah dobrodružné otročské služebnosti a byl v jejím područí mnohem více než moderní dělník, kterému je jeho práce lhostejná“. V téže souvislosti upozorňuje Marx na přímý důsledek nerozvinuté dělby práce, a sice na to, že u středověkých řemeslníků (a platí to zajisté i pro řemeslnou výrobu

v pozdějším období — M. H.) se „ještě setkáváme se zjajem o jejich speciální práci a zručnost v této práci; z tohoto zájmu se mohl vyvinout i jistý omezený smysl pro umění“. (Marx, K. — Engels, B.: *Spisy 3.* Praha, SNPL 1958, s. 66.)

³ Podrobný výklad pojmu životní způsob a životní styl a jejich třídně-historických proměn je obsažen v článku: Huláková, M.: *Životní způsob, životní styl a socialistická společnost.* Filosofický časopis, 1973, č. 3.

viduálního a jejich jednota za socialismu není vnější subjektivistický požadavek. Jednota celospolečenských a individuálních zájmů je objektivně nastolena kvalitativní přeměnou výrobních vztahů. Z ní se odvíjejí demokratické a humanistické principy socialismu, přímo protikladné buržoaznímu liberalismu, ačkoli se může zdát, a nejen na první pohled, ale dokonce i v hlubší sociologické rovině, že rozdíly nejsou nebo že nejsou podstatné.

Právě zde, ve vytváření dynamické rovnováhy, se teoreticky řeší a prakticky realizuje to, co objektivně přináší změny „uvnitř“ práce, změny v jejím postavení ve společnosti a v životě každého člověka. V socialismu se takto produkují nové socialistické vztahy, i když v první etapě jsou ještě málo zřetelné — ačkoli jsou již teoreticky reflektovány⁴ a ve vědomí lidí (v mase) existují v živelné formě. Pozdější etapy socialistické výstavby tuto živelnost sice korigují, ale zároveň uchovávají její racionální jádro, stejně jako individualizaci (autenticitu) celého procesu utváření nových vztahů ve společnosti. Toto rozvíjení nových socialistických vztahů mezi lidmi se fixuje v adekvátním hodnotovém systému a v normách, případně ve změnách jejich dosavadní struktury. Naproti tomu v podmínkách kapitalismu, byť jakkoli prosperujícího a s „moderním“ sociálním zákonodárstvím, zůstává ve skutečnosti onen základní vztah plynoucí z nutné jednoty kapitálu a námezdní práce se všemi z toho vyplývajících ekonomickými, ideově politickými a kulturními konsekvencemi. Kapitálový vztah zde pouze nabývá formy rozporu mezi změnami „uvnitř“ práce a „s prací“ v individuálním a společenském vědomí, což se projevuje nepřetržitou řadou společenských a individuálních stressů. Na fakty tohoto druhu je velice bohatá právě soudobá buržoazní literatura, dramata a poezie, o filosofující a sociologizující esejistice ani nemluvě. „Stressové“ situace kapitalistického

světa jsou již po celá desetiletí také předmětem známých vědeckých výzkumů, které tvoří empirický základ různě hluboké a různě závažné kritiky „společnosti hojnosti“, již se ostatně nevyhnul ani J. K. Galbraith ve stejnojmenné knize.⁵

Vcelku se uvedené stressy „řeší“ oklešťováním bohatosti života, pro niž právě ony změny „uvnitř“ práce vytvářejí objektivní podmínky. Základem této deformace vzájemného vztahu všech změn, jimiž prochází společenská a individuální práce v soudobé kapitalistické společnosti, je skutečnost, že stále reprodukuje kapitál jako vztah,⁶ zatímco se teoretici této společnosti tváří, jako by produkovala jen věci. Tento posun vede k tomu, že hlavní potíží této společnosti se zdá být problém správného řešení hodnotové orientace lidí, problém, jak přesvědčit a vychovat člověka k tomu, aby se neorientoval na věci, ale na hodnoty — ačkoli sami autoři konstatují rozpad těchto hodnot. Opakovaně oživovaly a připomínaly vztah „panství a rabství“ v této souvislosti objektivně slouží jako teoretická zástěrka kapitalistických společenských poměrů, které vystřídaly ony vztahy, v nichž existovala bezprostřední nucená práce, proti níž, jak napsal Marx, nestálo „bohatství jako kapitál, nýbrž jako poměr panství“.⁷ Naproti tomu po všeobecném vítězství kapitalistických výrobních poměrů, kdy buržoazie je „třídou a ne už stavem“⁸, stojí proti bohatství ve formě kapitálu svobodná pracovní síla; vzájemný poměr je „svobodný“ námezdní vztah. Ve „svobodě“ pracovní síly, jakkoli omezené, však již od samého počátku drímají ony pozdější změny, které se dějí v socialistické revoluci právě „s prací“ a které jsou tak málo pochopitelné, zredukujeme-li pozdější společenské poměry na vztah panství a rabství, i když nelze popřít, že sám vztah podřízenosti a vzájemné závislosti trvá i v soudobém kapitalismu. Právě pro soudobý kapitalismus je však typické, že se „panství“ stává stále neosobnější a odcize-

⁴ V. I. Lenin věnoval právě těmto „výhonkům“ nových vztahů prvořadou pozornost. Již v prosinci 1919 na městské konferenci RKS(b) teoreticky objasnil rozdíl mezi socialistickou a komunistickou etapou budování nové společnosti a zároveň položil důraz na komunistický charakter subotníků. Prohlásil: „Je-li v nynějším řádu Ruska vůbec něco komunistického, pak jsou to jenom subotníky, kdežto ostatní je jenom boj proti kapitalismu za uplnění socialismu, z něhož bude muset po jeho úplném vítězství vyrůst onen komunismus, který v subotnicích vidíme ne z knih, ale na živé skutečnosti“ (Lenin, V. I.: *Spisy* 30. Praha, NPL 1955,

s. 288.) Lenin hodnotil subotníky proto tak vysoko, že se lišily (podle jeho slov) od všech forem dřívější spolupráce. „To není sousedská výpomoc,“ psal, „která existovala na vesnici vždycky, nýbrž práce pro celostátní potřeby, která je organizována v širokém měřítku a je bezplatná.“ (Tamtéž, s. 287.)

⁵ Galbraith, J. K.: *Společnost hojnosti*. Praha, Svoboda 1967.

⁶ Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“* I. Praha, Svoboda 1971, s. 221.

⁷ Marx, K.: Tamtéž, s. 289.

⁸ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 3. Praha, SNPL 1956, s. 75.

nější, že neexistuje jako bezprostřední třídní vztah. Mezi ním a jeho protipólem „rabstvím“ leží složitý svět věcí. Vzájemná odcizenost sice oba póly uzavírá v „jedné dimenzi“ spotřební společnosti, ale tato společnost se od klasické společnosti vztahu panství-rabství podstatně liší. Oba pojmy dnes spíše navozují analogii než představují teoretické uchopení současného stavu nadvlády a podřízenosti a vzájemné závislosti v kapitalistickém světě. Ze stejného důvodu jsou také analogie vedené mezi současností a obdobím reformace, popřípadě osvícenstvím, neadekvátní a mohou být a také jsou teoreticky a metodologicky pro řešení problémů soudobého světa málo plodné.⁹

Složitost zkoumání soudobých společností, kapitalistické i socialistické, si však uvědomujeme a řadu obtížných otázek nastolujeme jen tehdy, jestliže zkoumáme změnu „uvnitř“ práce a „s prací“ v jejich vzájemné souvislosti a v příčinném vztahu. Avšak u většiny autorů se setkáváme s tím, že se zabývají pouze procesy, které se odehrávají „uvnitř“ práce, a pokud se dotýkají změn „s prací“, považují je pouze za časově následné, v příčinné souvislosti pak za účinek změn „uvnitř“ práce. Z toho pak přirozeně plyne přesvědčení o jednoduché srovnatelnosti průmyslově vyspělých kapitalistických a průmyslově vyspělých socialistických zemí. Na tomto základě je možno nalézat pouze shody a zcela bezstarostně zacházet s teoretickými a politickými konsekvencemi příslušných zjištění. Zde tkví společenská podmíněnost gnoseologických kořenů teorie „stadií růstu“, teorie konvergence, teorie industriální společnosti, stejně jako teorie společnosti „volného času“.

Je ovšem nesporné, že změny „uvnitř“ práce mají pro sféru technologické povahy práce v současné etapě vědeckotechnické revoluce některé shodné důsledky v kapitalistických i socialistických zemích (z čehož však nevyplývá jednoduchá převoditelnost tzv. zkušeností kapitalistických zemí do zemí socialistických; právě tak jsou v jednoduché formě nepřenosné zkušenosti socialistické soustavy do zemí kapitalistických z důvodů, které jsou vyloženy výše). Tyto důsledky změn „uvnitř“

práce se v obou společnostech promítají do změn v kvalifikačních strukturách dělnických profesí i inženýrsko-technického personálu a v nejrůznějších formách pronikají až do vědy. To jsou ony procesy, které jsou předmětem zkoumání a analýz a východiskem závěrů o dalších tendencích vývoje kvalifikačních struktur a jejich závislosti na rozvoji vědy, techniky a racionální organizaci práce.

Lidský faktor, který působí „uvnitř“ pracovního procesu (v této souvislosti jej ovšem neredukujeme na bezprostřední výrobní proces a práci neredukujeme na práci dělníka v továrně), se v období vědeckotechnické revoluce jeví jako nejdůležitější. Lidský faktor už není možno uvažovat jen jako pouhou pracovní sílu, kterou je zapotřebí (a možno) připravit hotovou dřív, než vstoupí do pracovního procesu, a pouze ji „přizpůsobit“ daným podmínkám. Stává se základním inovačním faktorem růstu produktivity práce, a tím nejen bohatství společnosti — odtud se také zcela zjevně odvíjejí různé formy tlaků na zvyšování kvalifikace a přes ně na vzdělání — ale i produkce dialektického zprostředkování vztahů mezi totalitou společenskou a totalitou individuality lidské osobnosti.

To, že se člověk v masovém měřítku mění z pracovní síly v základní inovační faktor jak růstu produktivity práce, tak i produkce konkrétních lidských vztahů, však s sebou přináší řadu problémů, prakticky neznámých kapitalismu volné soustěže i racionalizátorům průmyslové výroby, jako byl například F. W. Taylor, který se podle P. F. Druckera pokusil o „třetí cestu“ mezi kapitalismem a socialismem.¹⁰

Inovace znamená aktivitu a aktivita předpokládá angažovanost člověka na daném úkolu, rozvinutí jeho tvořivosti, tedy relativně svobodnou hru sil, což — striktně vzato — přesahuje sféru kapitálového vztahu a vyžaduje zvláštní zájem. Problém vyvolání tohoto zájmu, který by stimuloval kreativitu, je ne nadarmo v současné době v popředí teoretického úsilí o nalezení východisek ze situace, do níž se dostala průmyslově vyspělá soudobá kapitalistická společnost jak v problematice perspektivě vlastního vědeckotechnického rozvoje,

⁹ Zde uvedme za všechny např. práci: Horkheimer, M. — Adorno, T. W.: *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag 1969.

¹⁰ Drucker, P. F.: *La Grande Mutation vers une Nouvelle Société (The Age of Discontinuity)*. Paris, Les Éditions d'organisation 1970, s. 300.

tak v jeho humanistické exploataci.¹¹ Pokud jde o perspektivu vědeckotechnického rozvoje, hovoří A. Bronwell přímo o syndromu „Goddard-Wright“, o osudu vědců, kteří předběhli svou dobu o půl století a nemohli své objevy uskutečnit. Autor uvádí pět faktorů, jichž je zapotřebí, aby se zabránilo podobným omylům v budoucnosti — což předpokládá v podstatě vybudování kreativní společnosti. *Kreativní společnost* se také jmenuje jeho příspěvek ve sborníku *Science and Technology in the World of Future*.¹² Na prvním místě uvádí nutnost otevřít vzdělávací příležitosti veřejnosti, dále pak vytvořit vhodný politický a sociální rámec, v němž lidé a instituce pracují, a ekonomickou strukturu, v níž dochází ke hře ekonomických sil a jež působí na lidskou motivaci; jako další významný faktor uvádí morální a duševní tonalitu lidí, charakter národní inteligence a její vliv na tvoření kreativní dynamiky státu.

Karl Steinbuch ve své práci *Program 2000*, v níž věnuje hlavní pozornost nutným změnám v politickém uspořádání společnosti a ve vzdělávacím systému, uvádí jako fatální, že „organizace dnešní společnosti (pochopitelně kapitalistické) je dokonale způsobilá připravit kapitál a práci, ale je zcela neschopná připravit důležitější komponenty technického pokroku — duševní komponenty“.¹³ Jako východisko navrhuje vytvoření zvláštních institucí — „klášterů“ pro kreativní myšlení — v nichž by se soustřeďovali lidé schopní produkovat originální myšlenky.¹⁴ Toto je ovšem východisko zůstávající za zavřenými dveřmi širšího politického rámce kreativity jako všeobecné lidské schopnosti, kterou může stimulovat a rozvíjet jen společnost vně okovů „jednodimenzionality“ kapitálového vztahu, v níž je také jediné možno realizovat další fáze rozvoje vědy o člověku a společnosti a humanizo-

vat další etapy vlastní vědeckotechnické revoluce, otevřené celému lidstvu.

Pokud jde o humanistickou exploataci vědeckotechnického rozvoje v soudobé kapitalistické společnosti, svědectví a analýzy myslitelů této společnosti potvrzují marxistický názor, že jsou to panující společenské poměry, které maří blahodárnost vědeckotechnické revoluce pro rozvoj člověka.¹⁵ Právě rozpor mezi možnostmi vědeckotechnické revoluce přispět k osvobození lidí a jim objektivně nepřátelskými zájmy panujících výrobních vztahů (jejich struktura je založena stále na vztahu námezdní práce a kapitálu) v nebývalém rozsahu nastolil problém obecně lidského faktoru „dělání dějin“ a účasti každé jednotlivé individuality na tomto procesu. V dosud nepoznané míře¹⁶ se vyhranil protiklad společenského a individuálního, protiklad svobody člověka a jeho závislosti na objektivních (společensko-přírodních) podmínkách jeho života.

Vědeckotechnická revoluce v průmyslově vyspělých kapitalistických zemích dovršila rozštěpení objektivní a subjektivní stránky společenského pohybu tím, že kategoricky postavila požadavek adaptace jednotlivce danému společenskému systému, vedoucí až k jeho identifikaci s ním. Prakticky i teoreticky vzala člověku práci jako jeho rodotvornou podstatu, a tím ho vykořenila z dějin a uzavřela do subjektivity, kterou ohraničila časem jeho života, existenciálním subjektivismem a sférou volného času. Tím byl vliv vědeckotechnické revoluce doveden do každodenního prožívání života každého člověka do té míry, že se volný čas — stejně jako mimopracovní čas v počátcích kapitalismu¹⁷ — stal v nových podmínkách sférou, v níž ve skutečnosti dominují jiné zájmy než autentické potřeby člověka. I ve sféře volného času je člověk pod „kontrolou“ kapitálového vztahu, který si podřizuje kulturu společnosti i vědomí člověka.

¹¹ V této souvislosti můžeme uvést konstatování obsažené ve zprávě H. Brookse *Organisation for Economic Cooperation Development*, že se totiž vědní politika průmyslově nejvyspělejších zemí kapitalistického světa dostává do nesnázi a setkává se s vlastní bezperspektivností a navíc s jistou deziluzí, provázející empiricky prokazatelnou nejednoznačností sociálních a lidských důsledků vědeckotechnického rozvoje a ekonomického růstu. (Brooks H.: *Science Growth and Society, A New Perspective*. OECD Paris, The Observer 1971. s. 19 a 26.)

¹² Bronwell, A. B. (ed.): *Science and Technology in the World of the Future*. New York, Wiley — Interscience, 1970.

¹³ Steinbuch, K.: *Programm 2000*. Stuttgart, Deutsche Verlag-Anstalt 1970, s. 86.

¹⁴ Tamtéž, s. 185.

¹⁵ V už uvedené zprávě OECD se konstatuje, že relativní dostatek spotřebního zboží nejen nepřinesl všeobecný blahobyt, ale ani štěstí lidem, kteří po stránce citové, kulturní a hodnotové se cítí hůře než jejich předkové. (Cit. zpráva, s. 26.)

¹⁶ Přirozené, že sám problém je staršího data a jak filosofii, tak sociologii je znám v moderní podobě od vzniku imperialismu.

¹⁷ K. Marx upozorňuje na to, že dělník zůstává vlastnictvím kapitálu i poté, když se za ním zavřela vrata továrny. (Marx K. — Engels B.: *Spisy* 6. Praha, SNPL 1959.)

Kapitalistická společnost prakticky „pohltila“ lidskou subjektivitu, neboť jí uzavřela cestu k uvědomění si přesahu daného stavu, ačkoli se zdá, že naopak kladě důraz na její svobodu a autenticitu. V kapitalistické společnosti je svoboda člověka fikcí.¹⁸ Společnost i jednotlivci se pohybují v začarovaném kruhu „spotřební“ dimenze, kdy ne už na základě nedostatku, ale na základě relativního dostatku člověk sám sebe převrací z cíle v prostředek. Dokonce i vlastní vztah k sobě samému si zprostředkovává věcmi. E. Fromm v jedné ze svých starších prací poukazuje na to, že cena člověka, právě tak jako kterékoli věci, je redukována na směnnou hodnotu, zatímco to, co je lidské, „... individualita, to, co je v člověku zvláštní, jedinečné, je bez hodnoty a je ve skutečnosti přítěží. Rovnost se stala ekvivalentem pro smínitelnost a to je naprostá negace individuality ... byla spojena s růzností, ale stala se synonymem „nerůznosti“ a vztahy moderního člověka k sobě samému i ostatním lidem ve skutečnosti charakterizuje lhostejnost.“¹⁹

Teoretické prokázání bezvýchodnosti lidské situace v soudobé kapitalistické společnosti je přesvědčivé. Avšak nemůže být teoretickou základnou praktického zrušení této bezvýchodnosti. Jak H. Marcuse, tak E. Fromm i další zůstávají při analýze soudobé kapitalistické společnosti a její teoretické reflexi v polovině cesty. Věcně a pronikavě konstatují stav a rovinu chování společnosti a jednotlivce. Odhalují je jako důsledek totálního odcizení člověka. Avšak kritiku tohoto totálního odcizení nedovádějí k totální kritice zdrojů odcizení celé společnosti. Tato polovičatost jim brání adekvátně formulovat druhou část výpovědi, totiž právě tu, která by se mohla stát zdrojem zpětného působení na kritizovaný stav společnosti a vést k jeho změně. Taková změna může nastat jen „uvnitř“ jednodimenzionálního celku, vnitřním dialektickým pohybem, jehož nositelem zůstává — přes všechny změny „uvnitř“ práce v období vědeckotechnické revoluce — dělnická třída.²⁰

Právě pokusy o nové hodnocení soudobého stupně rozvoje vědeckotechnické revoluce, možností a perspektiv průmyslově vyspělých společností a člověka postavily problémy vzdělání a kultury vůbec na přední místo ve struktuře faktorů, které mohou výrazně ovlivnit budoucnost člověka. Proto také úvahy o tom, jaké nároky bude klást vědeckotechnická revoluce na vzdělání vzhledem k proměnám „uvnitř“ práce, které se objevovaly na počátku vědeckotechnické revoluce a také po tzv. sputnikovém šoku v USA, se ukázaly jako jednostranné, ačkoli, jak píše P. F. Drucker, „sputnik poučil Ameriku, že vědění už není jen věcí soukromého, ale veřejného zájmu.“²¹ Jednostranné však nejsou proto, že nedocenily akceleraci změn „uvnitř“ práce nebo pochybily ve výpočtech potřeb kvalifikovaných pracovníků, ale v tom, že nebraly dostatečně na zřetel okolnost, že vědeckotechnická revoluce není jen technologickou, ale především historicko-lidskou skutečností, která nejen vytváří, ale také vyžaduje příznivé podmínky pro totální rozvoj lidské individuality.

V průmyslově vyspělých zemích už v prvním období vědeckotechnické revoluce vyvstala naléhavá potřeba pružně měnit kvalifikační struktury v celých průmyslových oborech a odvětvích národního hospodářství a také potřeba zvýšit počty vysoce kvalifikovaných odborníků pro všechny sektory národního hospodářství a společenský život vcelku.

Vědeckotechnická revoluce však s sebou nepřinesla a nepřináší pouze lineární tlaky na zvyšování kvalifikace, ale působí ve svých projevech nejčastěji velice rozporné nerovnoměrností v požadavcích na kvalifikaci ve všech podobách. Je možno sledovat zmenšování počtu vyučených dělníků a zvyšování počtu zaučených a současně změny v dělnických profesích směrem ke zvyšování náročnosti na technickou úroveň dělníků; objevuje se potřeba rekvalifikace, přezívají se úzce specializované technické profese a zároveň se zvyšují v nebyvalé míře nároky na hluboké

¹⁸ V této společnosti, jak píše H. Marcuse, „svoboda sama působí jako prostředek přizpůsobování a omezování“, neboť se tato svoboda pohybuje na úrovni „volnosti při nákupu a prodeji, při hledání práce a její volbě; lidé mohou vyjadřovat své mínění a volně se pohybovat. Jejich mínění však nikde netranscenduje etablovaný společenský systém, který determinuje jejich potřeby, jejich volbu a je-

jich mínění.“ (Marcuse H.: *Kultur und Gesellschaft* II. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1968, s. 159–160.)

¹⁹ Fromm, E.: *Man for Himself*, New York and Toronto, Holt, Rinehart and Winston 1947, s. 74.

²⁰ Srovnej: *Člověk — věda — technika*. Studie ČFS CSAV 1972, č. 3, kap. V, paragraf 5.

²¹ Drucker, P. F.: Cit. dílo, s. 390.

specializace vědeckého charakteru; objevuje se potřeba pružných změn v důsledku rozvoje vědy a techniky, což působí na změny výroby a urychluje morální opotřebování odborných znalostí.²² Vznikají nové sektory národního hospodářství a projevuje se všeobecná tendence k intelektualizaci dělnické práce a mechanizaci části práce duševní s perspektivou automatizace ve všech oborech a oblastech lidské práce. Vědeckotechnická revoluce s sebou už tím přináší potřebu radikálně změnit celý dosavadní vzdělávací systém a především systém školství.²³ Vyhovět těmto nárokům není snadné. Za prvé, požadavky, které vědeckotechnická revoluce klade a jež se týkají celé kvalifikační struktury, jsou mnohoznačné a nerovnoměrné. Za druhé, vědeckotechnická revoluce klade své požadavky bezprostředně, zatímco pracovní síla, kterou žádá, může být formována podle potřebného modelu až po jisté době, neboť nové požadavky jsou realizovány až v pokolení, jež se na produktivní život teprve připravuje. Za třetí, požadavky vědeckotechnické revoluce se neprosazují přímo, ale procházejí modifikacemi, které jsou dány vnitřní konzistencí vzdělávacích systémů, založených na zákonitostech pedagogiky, psychologie a didaktiky. Za čtvrté zde existují jednak společenská zprostředkování sociální strukturou, která výrazně ovlivňují realizaci požadavků vědeckotechnické revoluce na vzdělání, a jednak zprostředkování celkovou duchovní atmosférou jednotlivých společností.

Ukazuje se, že právě školství je oblastí, v níž je požadavek dlouhodobých prognóz a výzkumů, zaměřených také na vztah rozvoje vědních oborů a obsahu vzdělání i jeho didaktických a organizačních forem, prvořadý. Růst poznatků nemůže být zvládnán tradičními prostředky vyučování,

což je všeobecně uznáváno. Avšak obrovský nárůst učiva nelze redukovat tradičním způsobem. Proto je především — v čistě technickém smyslu, v souvislosti se změnami „uvnitř“ práce a rozvojem vědeckotechnické revoluce — nezbytné nepřetržitě a kvalifikovaně zpracovávat vědecké poznatky pro pedagogické účely a zároveň přenášet těžiště výuky na osvojování si podstatných souvislostí mezi fakty (ne faktů samých) a pěstování schopnosti samostatného myšlení.²⁴ Zahlcování mládeže informacemi²⁵ znamená z čistě pedagogického hlediska prodlužování a prohlubování verbálního charakteru tradiční školy a z hlediska psychologie mládeže pak vede ke stressům a labilitě z permanentně nezvládaných a zdánlivě nezvladatelných úkolů, což se přenáší i do jejich pozdějšího života a přístupů k práci.

Rychlé „zastarávání“ vědomostí²⁶ obrací ve všech průmyslově vyspělých zemích pozornost k tzv. permanentnímu vzdělávání nebo „učení se po celý život“. Tento způsob vzdělávání se stává systematickým doplňkem dosavadních školských systémů a jeho různé formy jsou považovány za součást perspektivního východiska z tzv. krize vzdělání ve světě. Není náhodou, že organizace UNESCO se začala těmito problémy zabývat právě na přelomu poloviny našeho století. První konference o vzdělávání dospělých se konala v r. 1949 v Dánsku. Poslední, v pořadí třetí konference v Tokiu v r. 1972 předložila vládám členských států UNESCO řadu konkrétních doporučení v tomto směru.²⁷ Obsah textu doporučení zároveň názorně ukazuje, jak mimoškolní vzdělávání souvisí s úrovní školského systému a jak je obtížné spojit funkci mimoškolního vzdělávání s bojem proti negramotnosti v zemích, které nepro-

²² Wiener, N.: *Kybernetika a společnost*. Praha, NČSAV 1963; Bright, J.: *Automation and Management*. Boston, Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University, 1958; Dauzner, N. D.: *Naučno techničeskij progress i rabočij klass SŠA*. Moskva, Nauka 1969 aj.

²³ Nelze však zapomínat, že problém vzdělání a především teoretické fundamentace jeho obsahu i organizační struktury se stal v téže době také nedílnou součástí řešení sociálně politických a národnostních problémů zemí tzv. třetího světa. Konference UNESCO, která se sešla ve dnech 25. července až 7. srpna 1972 v Tokiu, opětovně poukázala na to, že počet negramotných roste a přes všechnu pozornost, která se věnuje boji s negramotností, činí jejich podíl v obyvatelstvu naší planety jednu třetinu. (*Third International Conference on Adult Education*. Tokyo, August 19672. Cit. podle Synopsis 1972, 5.)

Svět a jeho problémy přesahují problémy průmyslově vyspělých zemí a jejich aktuálnost a konkrétní podoba se zde nemusí krýt s problémy vzdělání v jiné části světa, neboť historický čas je různý.

²⁴ Kapica, P. L.: *Někoterýje principy tvorčeskogo vospitaniťa i obrazovanija sovremennoj molodoži*. Voprosy filosofii 1971, č. 5.

²⁵ Stejně tak nelze již setrvatvat u úzce pojaté profesionální specializace; odborná kvalifikace musí být založena na širším, všeobecně vzdělanostním a teoretickém základě. Proti heslu „maximum specializace“ se staví požadavek takového vzdělání, které umožňuje „maximum adaptability“. (Cit. zpráva OECD, s. 75.)

²⁶ N. D. Gauzner uvádí, že doba morálního opotřebování profesí se v budoucnu bude pohybovat kolem deseti let. (Cit. práce, s. 86.)

²⁷ Cit. zpráva UNESCO.

šly radikálními sociálně politickými změnami.

Pozornost věnovaná v současné době otázkám mimoškolního vzdělávání má však ještě jiný smysl, a sice ten, že odsouvá na okraj rigidní názory, které mají dosud své dosti vlivné zastánce v pedagogické vědě. Tyto názory se opírají o desetiletí dokazované teorie, že vzdělání a určité kvalifikace lze dosáhnout jen tradičními formami a v určitém věku. Tento předsudek se uplatňoval po dlouhou dobu jako argument proti demokratizaci vzdělání a sehrál svou negativní roli při rozšiřování základny pro výběr talentů z dětí z nižších sociálních vrstev. Vcelku byl vyvrácen praxí. Nicméně nelze přehlédnout, že podobné názory, které lze právem označit za elitářské a zastaralé, měly i svoje racionální jádro. Výzkumy totiž upozorňují na přesvědčivou korelaci mezi vůlí a schopností sebevzdělávání a dosaženým stupněm předchozího vzdělání. Čím vyšší vzdělání kdo v mládí získal, tím více času a pozornosti věnuje dalšímu sebevzdělávání, popřípadě udržení a zvýšení své kvalifikace, tím je schopnější organicky vstřebávat nároky kladené na jeho schopnosti a znalosti proměnami práce, zejména změnami „uvnitř“ práce. Tyto závěry se objevují ve všech průmyslově vyspělých zemích a znovu poukazují na důležitost a základní význam školského systému pro vzdělávací systémy jednotlivých zemí.

Výzkumy však upozorňují nejen na korelace mezi stupněm dosaženého vzdělání a využívání volného času pro sebe-

vzdělání ve smyslu zvyšování nebo udržení kvalifikace, ale také na korelace mezi vzděláním, jehož se člověku dostalo, úrovní kulturní informace ve škole a stupněm rozvinutosti jeho lidských smyslů.²⁸ Význam školského systému tedy nevystupuje pouze v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí a se změnami „uvnitř“ práce, ale také v souvislosti s proměnami v postavení práce ve společnosti. Školní vzdělání a organizace výchovy mladého pokolení vůbec má za úkol nejen připravovat pracovní sílu schopnou adaptace, ale vychovávat „pro život“²⁹, který se v současné době právě v důsledku změn „uvnitř“ práce a „s prací“ podstatně změnil.

Už jsme se zmínili o tom, že pro soudobé průmyslově vyspělé společnosti je signifikantní zvětšování fondu volného času. Tváří v tvář tomuto novému historickému faktu³⁰ mění vzdělávání svůj obsah. Dosaďme vzdělávání a veškerá výchova směřovala nejen k přípravě na povolání, ale také k osvojení si vzorů chování a způsobů myšlení, které byly po staletí vypracovány právě v poměru k práci a k jejímu konkrétnímu postavení v životě pracujícího člověka a společnosti vůbec. S prací všeobecně, jak jsme již ukázali, se stala v dalším historickém vývoji, zejména ve druhé polovině dvacátého století, změna, která se týká jak subjektivně psychologického přístupu k práci, tak přístupu společenského. Člověk věnuje práci stále méně času, nebo přesněji společnost vyžaduje od člověka menší část doby, kterou má v životě k dispozici.³¹ Zkracuje se doba produktiv-

²⁸ K. Marx v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* se zabývá rozvojem celého bohatství lidské smyslovosti. Píše, že „teprve předmětně rozvinuté bohatství lidské bytosti z části teprve rozvíjí, z části teprve vytváří bohatství lidské smyslovosti, muzikální ucho, oko pro krásu formy, zkrátka smysly schopné lidských prožitků, smysly potvrzující se jako lidské bytostné síly“. (Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy*, Praha 1961, s. 99.)

²⁹ Kapica, P. L.: Cit. práce, s. 25.

³⁰ Jestliže K. Marx analyzoval vztah práce a mimopracovní doby průmyslového dělníka v první polovině 19. století, nikterak to neznamená, že neexistovala mimopracovní doba ve formě volného času pro ostatní, a to ještě dříve, než se stal volný čas celospolečenským problémem. Dokonce i péče o náplň volného času není bezprecedentní. Průmyslným organizátorem a „fešilem“ problému volného času byla římskokatolická církev. Systémem svátků, příkazů o svěcení svátečního dne a o formách tohoto svěcení, spojených s návštěvou kostelů, poutních míst, církevních slavností, pohřbů, svateb, křtů apod. po staletí úspěšně řešila náplň volného času a obratně jej využívala.

³¹ V některých případech se uvažuje i o tom, není-li výhodnější plátet podporu v nezaměstnanosti těm, kteří byli zbaveni práce v důsledku automatizace provozů. Z hlediska národního hospodářství nelze takové případy vyloučit. Avšak považujeme-li práci, v níž se člověk objektivně účastní „dělní

dějin“, za podstatný projev člověka a vlastní oblast jeho denního „sebestvzrůvání“, je takové počínání hluboce antihumánní, neboť v žádné soudobé kapitalistické společnosti nejsou současné vytvořeny podmínky pro to, aby člověk věnoval své bytostné síly skutečnému „seberozvoji“ uprostřed stejně svobodných lidí. A tak dosud nezaměstnanost depresi, zabývá jednotlivce pocitu organické přináležitosti ke kolektivní lůzi, který jej potřebuje. Tyto subjektivní pocity vedou k rozkladu osobnosti, k demoralizaci, a to i v případě, že se nejedná o přímou materiální nouzi. Toto zjištění není pouze spekulativní, jeho správnost potvrzují zkušenosti. P. F. Drucker například píše, že „když nám průmyslová produktivita dovolila, abychom nezaměstnané udržovali nad úrovní skutečného životního minima. Zjistili jsme, že práce je psychologickou a sociální nutností, nejen prostředkem obživy.“ (Cit. dílo, s. 319.) W. A. Faunce ve své práci *Problems of an Industrial Society* napsal, že automatizace způsobuje nezaměstnanost nekvalifikovaných dělníků, jejichž specializace zaniká. Automatizace nezpůsobuje masové výluky dělníků, avšak snižuje poptávku po pracovní síle (hlavně nekvalifikované). Roste počet nezaměstnaných teenagerů. V roce 1963 byla mezi těmito teenagery 3,2% vyšší nezaměstnanost, než je průměr celoeuropei nezaměstnanosti. Nezaměstnanost barevných teenagerů byla 5,5% vyšší. Jedná se o mladé lidi, kteří nedokončili střední školu a nemají kvalifikaci; avšak i absolventi

ního věku, zatímco lidský život se prodlužuje. Prodlužuje se doba dovolené, zkracuje se pracovní týden a denní pracovní doba.

Změny, které se v tomto směru stávají „s prací“, se prolínají se změnami „uvnitř“ práce. Čím méně práce „pohlcuje“ člověka ve smyslu totálního pohlcení všech jeho bytostných sil — za současného růstu možnosti alespoň částečného lidského rozvoje —, tím více se uvolňují vazby člověka na práci, roste ona „lhostejnost vůči určité práci“, protože se stala nejen v kategorii, nýbrž ve skutečnosti prostředkem k vytváření bohatství vůbec a přestala být srostlá s „individuem ve zvláštnosti“.³² Tato lhostejnost³³ se však dostává do rozporu s objektivními potřebami společnosti i člověka.

Vytvořit společnost, v níž nebudou jednotlivá individua pracovat jen pod „tlakem nouze a vnější účelnosti“³⁴, je možno pouze plným rozvinutím schopností jednotlivce, jež dává do služeb vlastního osvobození. To však předpokládá plnou subjektivní aktivitu, tedy společenské poměry, v nichž všestranný rozvoj jednotlivce je předpokladem všestranného rozvoje všech, tj. totálním rozvinutím všech lidských potenci, které v člověku dřímají anebo jež je možno v člověku vypěstovat. Ty se však mohou rozvíjet jenom prostřednictvím práce, jejím plným rozvinutím a dialektickým překonáním její jednostrannosti.

Tato dialektika je obsažena v procesu překonávání historicky vzniklé dělby práce na fyzickou a duševní, a to nejen v trivialitě empiricky postižitelného sblížování dělnické třídy a technické inteligence, ale všestranně, ve všech oborech lidské činnosti. Prozatím se však v teoretických koncepcích osvobození a „sebeuskutečnění“ člověka jednoduše odráží dichotomie práce a ne-práce, pracovního a volného času, jak existují ve své empirické podobě a v nasnadě jsoucí negativní závislosti jedno-

duché práce a aktivit ve volném čase. „Sebeuskutečňování“ člověka se klade mimo dějiny, chápe se jako uskutečňování člověka v jeho přirozenosti, člověka jako takového. Dialektika objektivního a subjektivního, svobody a nutnosti se štěpí na své póly, které se teoreticky absolutizují, a prakticky se předpokládá, že zůstanou zachovány nejen současné relace mezi pracovní a nepracovní dobou, ale také dosažený stupeň rozvoje dělby práce. Pokud se uvažuje dynamika práce, extrapoluje se kvantitativní stránka práce, neboť práce jako lidská činnost zůstává za hranicemi těchto úvah. Přitom se stále ve větší míře naopak projevuje tendence k rušení rozdílu mezi prací a volným časem. Tento faktor je sice z historie znám, ale na minulých stupních rozvoje dělby práce byl — z hlediska společnosti — spíše výjimečný. Dnes však je v tendenci převažující; rozšiřuje se počet „prací“ a roste počet lidí, kteří se jimi zabývají a u nichž se snižuje orientace na volný čas a pracovní doba se prodlužuje.³⁵ Ve stejných relacích je třeba také posuzovat požadavek celoživotního vzdělávání.

Teoreticky se zmocnit řady nových jevů, které se nabízejí v souvislosti s působením vědeckotechnické revoluce na práci, a vyvodit příslušné závěry pro další společenskou praxi, a tedy i pro vzdělání, znamená uvažovat práci nejen subjektivně, vzhledem k jednotlivému člověku a z hlediska jeho zorného pole, ale i objektivně, celospolečensky jako proces, který se neodehrává prostě v abstrakci mezi člověkem a přírodou, ale je společensky konkrétně zprostředkováván, přičemž práce zároveň produkuje společenské vztahy, a to opět ne abstraktní, ale konkrétní, které mají svou sociálně ekonomickou, sociálně politickou a sociálně kulturní strukturu.

V podmínkách socialismu historicky předcházela změna, která se stala „s prací“ — tato změna spočívala v politické likvi-

středních škol mají obtíže s hledáním zaměstnání. (W. A. Faunce: *Problems of an Industrial Society*. New York, McGraw-Hill 1968.) Také Karl Otto Pöhl upozorňuje na to, že problém USA je řešení nezaměstnanosti mladých. (Pöhl, O.: *Wirtschaftliche und soziale Aspekte des technischen Fortschritts in den USA*. Göttingen, Verlag Vandenhoeck-Ruprecht 1967, s. 42.)

³² Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha, Svoboda 1971, s. 58.

³³ Tamtéž, s. 58.

³⁴ Marx, K.: *Kapitál III/2*, Praha, SNPL 1956, s. 368.

³⁵ W. A. Faunce v souvislosti s rozbořením „odcizení“ práce poukazuje na fakt, typický pro

současnou situaci, že totiž „odcizení“ neexistuje u těch, kteří vykonávají vysoce odbornou a kvalifikovanou práci, zatímco je typické pro nekvalifikované dělníky a další část pracovníků s nízkou kvalifikací a s nízkým „statusem“ zaměstnání, což má za následek orientaci na volný čas. (Faunce, W. A.: *Problems of an Industrial Society*, New York, McGraw-Hill 1968). Donald N. Michael se domnívá, že u odborníků se nebude pracovní doba zkracovat, neboť budou pracovat 60 — 70 hodin týdně. (Michael, D. N.: *The Next Generation*. New York, Random House 1964). P. F. Drucker v citovaném díle píše, že právě pro oblast duševní práce neplatí, že „práce zmizí“ (s. 295).

daci kapitálového vztahu — obrovským technologickým a organizačním přeměnám „uvnitř“ práce, které přinesla vědeckotechnická revoluce v polovině dvacátého století. Sociálně politická přeměna byla koneckonců výrazem dialektiky možnosti dalšího rozvoje materiálních produktivních sil společnosti na jedné straně a „existujících výrobních poměrů, nebo — což je jen právní výraz toho — poměrů vlastnických“³⁶ na straně druhé. Nešlo tedy o mechanický vztah příčiny a účinku. Socialistická revoluce a její humanistický obsah hned v první fázi stimulovaly rozvoj výrobních sil nejen obecným osvobozením pracovní síly, ale konkrétní aktivizací lidského faktoru právě uskutečňováním demokratizace vzdělání a kultury; s ní byl spojován od samého počátku také rozvoj vědy a techniky. Výrazem této skutečnosti byl leninský projekt elektrifikace Ruska a heslo „Komunismus — toť sovětská moc plus elektrifikace celé země“.³⁷ Praxi se potvrdilo, že nový historický moment — položení základů osvobození společnosti a lidské práce ve smyslu takového zvýšení její produktivity, že „zmizí“ ve starých formách kapitálového vztahu a bude směřovat k dialektickému překonání dělby práce — působí zpětně a „může zpětně působit na své okolí a dokonce na své vlastní příčiny“,³⁸ urychlovat společenský vývoj a dávat mu žádoucí směr.

Hluboké pochopení významu vzdělání pro společenský vývoj a kulturní pokrok provázelo dělnické hnutí od samého počátku. Od doby vzniku dělnického hnutí mělo vždy vzdělání a zvyšování kulturní úrovně dělnické třídy daleko širší a hlubší smysl než jen úzce instrumentální nebo „osvětářský“. Vzdělání bylo od vzniku dělnického hnutí a I. internacionály chápáno jako nástroj uvědomování dělnické třídy o jejím historickém poslání, o jejích úkolech v politickém boji; bylo nezbytným předpokladem jejího osvobození. Po zániku I. internacionály převládly však v sociální demokracii „osvětářské“ a „reformátorské“ typy vzdělávání dělnictva. Právě proti nim postavil Lenin svou velkorysou koncepci kulturní revoluce. Na adresu představitelů

II. internacionály, kteří prohlašovali, že Rusko není zralé pro revoluci, že v něm není dostatečná kulturní úroveň, aby mohlo provést proletářskou revoluci, napsal: „Je-li k vytvoření socialismu zapotřebí jisté kulturní úrovně (ačkoli nikdo nemůže říci, jaká je ta jistá ‘kulturní úroveň’, neboť tato úroveň je v každém západoevropském státě jiná), proč bychom nemohli začít nejdříve tím, že revoluční cestou vybojujeme předpoklady pro tuto jistou úroveň?“³⁹

Vzdělání, s nímž je nerozlučně spjata celková kultura společnosti, se tak od počátku budování socialismu stalo konstitutivní složkou vytváření socialistického životního způsobu dávno před tím, než došlo k podstatným změnám „uvnitř“ práce v důsledku vědeckotechnické revoluce a než se staly v kapitalistickém světě zřejmé ony změny „s prací“, o nichž jsme pojednali výše.

Kulturní revoluce a s ní skutečná demokratizace vzdělání a veškeré kultury, kterou Sovětský svaz a ostatní socialistické země po vítězství proletářské revoluce začaly uskutečňovat, však právě předpokládaly — a vždycky budou předpokládat — kvalitativní změnu výrobních vztahů, protože jedině na této základně je možno vytvářet nový, socialistický životní způsob. Zde nepomohou ani apely na pochopení mezi universitami a decizní sférou,⁴⁰ ani reformy universit. a lepší organizace vzdělání⁴¹, ale pouze kvalitativní změna společenských poměrů a tím živořících podmínek lidí, které vedou ke kvalitativním změnám v jejich myšlení a jsou základem nových hodnotových orientací. Právě ony pak tvoří nezbytný základ skutečné revoluce ve vzdělání, o níž se v současné době tolik hovoří.

Резюме

Гулакова М.: Формирование социалистического образа жизни и образование в эпоху научно-технической революции

Человек начал создавать историю своего рода посредством труда. В силу этого естественный процесс превратился в процесс естественно-исторический. Труд оказывает самое глубокое

³⁶ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, 13. Praha, SNPL 1963, s. 370.

³⁷ Lenin, V. I.: *Spisy* 31. Praha, SNPL 1955, s. 517.

³⁸ Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy II*. Praha, Svoboda 1950, s. 525; dopis B. Engelse Fr. Mehringovi ze 14. 7. 1893.

³⁹ Lenin, V. I.: *Spisy* 33. Praha, SNPL 1962, s. 476 až 477.

⁴⁰ Drucker, P. F.: Cit. dílo.

⁴¹ Steinbuch, K.: Cit. dílo.

влияние на образ жизни человека, и каждое изменение, касающееся труда, существенно влияет на образ жизни общества, социальных классов и отдельных лиц.

Образ жизни мы коротко характеризуем как всеобщность деятельности общества, которая передается отдельному лицу через спектр социальной структуры. От ее характера зависит, в какой степени во всеобщности жизни общества находит себе применение целостность деятельности отдельного лица. Их соприкосновение и взаимное переплетение характерно для социалистического общества.

Научно-техническая революция приносит, куда она ни проникает, существенные изменения «внутри» труда, что имеет свои последствия прежде всего в структуре профессий и квалификаций. Однако наряду с этим она принесла и изменения, которые произошли «с трудом» в смысле его положения в жизни общества и отдельного лица.

В капиталистических обществах давления, оказываемые на образование, являются следствием изменений «внутри» труда и изменений в его положении в обществе. (Более короткое рабочее время, механизация и автоматизация труда и вместе с тем и его интеллектуализация и «ослабление» субъективно-психологических связей с работой.) Требования к «приспособленности» рабочей силы сопровождаются стремлениями общества заполнить свободное время. Спираль потребления проявляет себя не только на рынке труда и вещей, но она вбирает сюда и культуру.

В социалистическом обществе процессы, вызываемые изменениями «внутри» труда и «с трудом» в упомянутом выше смысле опираются на тыл, создаваемый со времени возникновения социализма и образуемый только что возникающими ценностными ориентациями. Они возникают в процессе освобождения труда благодаря социально-политическому и экономическому уничтожению эксплуатации. На этой основе возникает и углубляется демократическое сознание всего общества.

«Кризис образования» не вызван одной лишь научно-технической революцией, но общим кризисом потребительского общества. Поэтому этот кризис нельзя решить путем соответственной «адаптации» школьных систем к потребностям научно-технического прогресса. Кризис образования можно решить только как составную часть всеобщего общественного изменения. В таком процессе образование тогда не является одним только «дополнением» организации сознательного общества, но оно становится конститутивным компонентом возникающего социалистического образа жизни.

Summary

Huláková M.: Formation of the Socialist Way of Life and Education in the Period of the Scientific and Technological Revolution

Man began to form the history of his genus by work. The natural process was thus changed into a natural-historical one. Work most deeply affects man's way of life and every change in relation to work substantially influences the way of life of the society, of social classes and of individuals.

The way of life is briefly characterized as a totality of the society's activity, mediated by individuals through the spectrum of social structure. Its character determines the measure to which the totality of the individual's activity asserts itself in the totality of the society's life. Their interrelations and mutual infiltration are characteristic of the socialist society.

Wherever it wins through, the scientific and technological revolution brings changes "within" work: in the first place, this refers to the professional and qualification structure. At the same time, however, it has brought changes "concerning work" in the sense of its position in the life of both the society and the individual.

The pressure on education in capitalist societies develops on the basis of changes "within work" and changes in the position of work in society (shorter working time, mechanization and automation of work, its simultaneous intellectualization and "loosening" of the subjectively psychological links to work). Requirements on the "adaptability" of labour power are accompanied by the society's efforts to fill out leisure time. The consumption spiral manifests itself not only in the market of work and things but even draws in culture.

In the socialist society, the processes called forth by the changes "within work" and "concerning work" in the above-mentioned sense rest on the foundation that has been built up since the rise of socialism and forms the newly arising value orientations. They are formed in the process of liberating work by the socio-political and economic abolition of exploitation. The democratic consciousness of the whole society arises and deepens on this basis.

The "crisis of education" has been brought about not only by the scientific and technological revolution but by the general crisis assailing the consumption society. This is why this crisis cannot be solved by an adequate "adaptation" of school systems to the needs of scientific and technological progress. The crisis of education can be tackled only as a part of the total social change. In this process, education is not only a "complement" of the organization of a creative society but becomes a constitutive component of the arising socialist way of life.

Úvod

V mnoha průmyslových podnicích byli do řídicích orgánů začleněni noví specialisté, *sociologové*. Tuto skutečnost je nezbytné chápat jako projev dalšího prohlubování *vědeckosti řízení*.

Noví, většinou mladí specialisté narážejí při výkonu své funkce na řadu potíží. Charakter těchto potíží — od počátečních rozpaků, co jim vůbec svěřit, až po pověřování jinými pracemi než těmi, pro které byli určeni — je obdobný potíží, s nimiž se setkávají pracovníci operačního výzkumu, analytici, počítačovní specialisté a automatizátoři. Jde zřejmě o celý komplex problémů spojený se zaváděním a prosazováním moderních pracovních metod, mezi nimiž zaujímá významné místo komplexní *motivačně komunikační problém*. Motivační v tom smyslu, že nejsou vždy dostatečně silné důvody pro změny dosavadního, zaběhnutého způsobu pracovní činnosti; komunikační v tom smyslu, že noví pracovníci v důsledku své specifické přípravy na povolání se nedovedou dostatečně účinně dohovoreti s kolektivem: každý z komunikantů používá poněkud jiného jazyka.

V tom jsou problémy různých nových, moderních profesí v podnicích v podstatě shodné. Jejich řešení však musí vždy vycházet z dané profese a odpovídat jejímu charakteru. Od podnikového sociologa jako absolventa společenských věd škol očekáváme, že bude do své praktické činnosti promítat nejen technicko-odborná hlediska, ale i ekonomickou a ideologickou stránku interpretace sociálních faktů. Je proto žádoucí, aby vždy stál důsledně na pozicích marxismu-leninismu, v podnikové praxi spolupracoval s organizacemi *dělnické třídy* a vycházel z nezbytnosti priority ře-

šení celospolečenských úkolů i na úrovni podniku.

1. Základní východiska sociologie průmyslu

Za hlavní celospolečenské úkoly současného období, které v plné míře platí také pro sociologii, považujeme úkoly vytyčené XXIV. sjezdem KSSS a XIV. sjezdem KSČ a formulované jako úsilí o budování materiálně technické základny komunismu, běžně nazývané rozvoj vědeckotechnické revoluce. Za jádro změn je považován komplex změn kvalifikačních a profesních struktur vyvolaných změnami v charakteru práce, poněvadž právě změny v pracovní činnosti vedou ke změnám způsobu života tříd a vrstev socialistické společnosti.

Za jeden ze závažných úkolů marxistické sociologie dneška je nutno považovat takový rozvoj teorie, který přispěje k řešení prakticko-politických úkolů racionální organizace materiální základny socialismu, především pak plánování a řízení dalšího rozvoje společnosti při současném nepřetržitém kritickém přehodnocování závěrů buržoazní sociologie, jakož i některých závěrů našich sociologů, jichž bylo dosaženo na základě nekritického přejímání různých buržoazních sociologických teorií.

1. 1. Východiska a argumenty buržoazní průmyslové sociologie

Je známo, že v buržoazní sociologii je jednou z nejrozvinutějších speciálních sociologických disciplín průmyslová sociologie neboli sociologie průmyslových vztahů a organizací. Počet knih z této oblasti jde do stovek a počet empirických šetření a výzkumů jde do tisíců. V období po druhé světové válce byla sociologie v kapitalistických státech uznána za jednu z disciplín, která *přímo napomáhá zvyšování zisku producentů*. Přitom samozřejmě buržoazní

* Přepracovaná část referátu předneseného na konferenci podnikových sociologů, pořádané Československým ústavem práce, Bratislava, v Tatranské Lomnici v říjnu 1972.

sociologie průmyslových vztahů považuje kapitalistické výrobní vztahy za základní a neměnné a vůbec se nezabývá problematikou rozporů mezi charakterem výroby, vlastnictvím výrobních prostředků a rozdělováním a jejich revolucionizujícími důsledky. Vyhovuje tedy plně velkoburžoazii, především po stránce ideologické, a to byl jeden ze základních důvodů, proč do této oblasti plynuly bohaté fondy průmyslových společností i vládních institucí.

Hlavní oblastí ideologického přikrašlování kapitalismu — jak je fabrikuje dnes a denně buržoazní sociologie — jsou především otázky *třídní struktury soudobého kapitalismu*. Zamlžením tohoto kardinálního problému jsou generovány požadavky třídního smíru. Jsou vytvářeny stále nové a nové teorie, které na základě zabsolutnění jevů jedné stránky lidské existence (např. technického pokroku) vyvozují, že soudobý kapitalismus se *kvalitativně* liší od „klasického“ kapitalismu devatenáctého století. Tvrdí se, že ekonomické, politické i sociální změny, které začaly koncem devatenáctého století a prudce se rozvíjely ve dvacátém století, vedly k tomu, že ve vyspělých kapitalistických zemích už neexistuje ekonomický základ třídního rozdělení společnosti, že přestal existovat konflikt mezi prací a kapitálem a že v důsledku toho ani dělnictvo, „zaměstnanci“, ani odbory nebo politické organizace nemohou mít žádné antagonistické rozpory s vlastníky, se „zaměstnavateli“.

Novější a soudobá buržoazní sociologie koncepci společenských tříd buď zcela zavrhuje jako neadekvátní pro „soudobý kapitalismus“, nahrazuje ji „stratifikací“ založenou na „statusové“ hierarchii a na rozdílech „prestiže“, anebo tvrdí, že třídní konflikty sice existují, ale nemají základ ekonomický, nýbrž vyplývají ze systému „panství“, autority, nadřízenosti a podřízenosti. Obecně jsou třídní konflikty v soudobém kapitalismu nazírány jen jako „poruchy“ nebo „třenice“, které mohou být odstraněny „adaptací“, přizpůsobením se jednotlivců nebo malých skupin, protože v systému samém existuje základní organická jednota zájmů („zaměstnavatelů“ i „zaměstnanců“, jednotná „hodnotová a normativní struktura“ vedoucí k *všeobec-*

nému konsensu, vůči níž chování některých jednotlivců nebo skupin může být chápáno jako „deviantní“, „špatně přizpůsobené“ apod. Buržoazní ideologové šíří psychologii „vyhasnutí“ třídních konfliktů a snaží se je převést na zcela jinou rovinu.

Skutečnosti soudobého kapitalismu mají být nahrazeny novým kapitalismem, třeba v atraktivním balení „společnosti blahobytu“. Tak důsledky kapitalistického způsobu výroby, výroba pro zisk, pro kterou stále rostoucí spotřeba průmyslového zboží je životní nezbytností, jsou vydávány za *kvalitativní* změny soudobého kapitalismu proti kapitalismu Marxovy doby.

Jako hlavní argumenty dokazující vyhasínání třídních konfliktů uvádí buržoazní sociologie zvyšování kvalifikace, zvyšování úrovně vzdělání, změny v profesní struktuře doprovázené přesunem pracovních funkcí člověka do oblasti řízení a v neposlední řadě také dokazuje vyrovnávání životní úrovně v průmyslově vyspělých zemích.

Vzrůstající „manažerismus“ je vydáván za „participaci“ pracujících na řízení. Buržoazní sociologie tvrdí, že ve dvacátém století vznikem monopolů, akciových společností a velkých korporací došlo k *oddělení vlastnictví* od kontroly a řízení průmyslu. „Rodinný podnik“, typický pro raný kapitalismus, v němž vlastníci zároveň podnik spravovali a řídili, zcela ustoupil do pozadí. Ohromná expanze a koncentrace výroby vytvářela nová centra autority a vedla k *profesionalizaci* a ke vzniku byrokratické autority. Do popředí vystoupila správa a organizace jako nový zdroj intenzifikace práce. Manažeři, nová rychle rostoucí skupina kvalifikovaných odborníků, kteří začali kontrolovat průmysl a výrobu jako „zaměstnanci“, uvedla — podle buržoazních teoretiků — „vlastníky“ do *závislosti*, odsunula je do okrajových rolí a začala vystupovat vůči zisku s postoji podobnými postojům ostatních „zaměstnanců“ — s postoji odlišnými od postojů „zaměstnavatelů“.

Ve skutečnosti při věcném a střízlivém pohledu není toto „oddělení vlastnictví od kontroly“ zdaleka tak rozsáhlé, jak to líčí buržoazní ideologie.¹

Velkoburžoazie je si dobře vědoma úlohy

¹ Viz např. Florence, P. S.: *Ownership, Control and Success of Large Companies: An Analysis of English Industrial Structure and Policy, 1936—1951*. London 1961.

a významu manažerů a věnuje proto velkou pozornost jejich výchově. Manažeři dnes představují vrstvu dlouhodobě vychovávanou a školenou v duchu zájmů buržoazie, pro ztotožnění se s jejími cíli. Jejich privilegované postavení se projevuje například v *politickém školení*, které manažeři absolvují, zatímco nižší a dělnické vrstvy jsou z takového školení vyloučeny. Takto je záměrně připravována privilegovaná vrstva, bezvýhradně oddaná velké buržoazii.

A jen naivnímu člověku lze snad namluvit, že manažeři nereprezentují hodnotový systém a cíle „zaměstnavatelů“. Manažeři jsou i v soudobém kapitalismu zaměstnávání soukromokapitalistickými společnostmi k tomu, aby udrželi a maximalizovali jejich zisky. Za to se jim dostává příjmů, majetku, moci, „autority“, „prestiže“. relativní stability (nestabilita systému by znamenala také nestabilitu pro manažery). Koneckonců svědčí o tom i jejich postavení ve „stratifikaci“ kapitalistické společnosti (kde zauímají postavení „nižších horních“ nebo „vyšších středních“ vrstev), jejich postoje ve stávkových a jiných politických konfliktech apod. Pouze některé momenty jejich činnosti je přibližují postavení ostatních pracujících („zaměstnanců“), ale dokud existuje systém kapitalistických výrobních vztahů, zůstanou manažeři nástrojem pro manipulaci pracujících mas.

Dalším argumentem je specifické „zobecnování“ určitých důsledků rychlého průmyslového rozvoje ve vyspělých kapitalistických zemích ve dvacátém století na třídní pozice jednotlivců a skupin. Především jde o výklad skutečnosti, že v důsledku technicko-organizačních změn došlo v těchto zemích k relativně rychlému růstu průměrné životní úrovně (včetně životní úrovně dělnické třídy), takže po překonání velké krize ve třicátých letech se životní úroveň v některých zemích (USA) zdvojnásobila v průběhu asi 25 let a je pochopitelně podstatně vyšší než v minulém století. Díky mechanizaci a přechodu k masové výrobě spotřebního zboží se širokým vrstvám pracujících staly dostupnými předměty, které dříve byly výsadou „horních vrstev“ (automobily atd.). Buržoazní sociologie z toho vy-

vozuje, že hranice mezi jednotlivými „vrstvami“ společnosti se staly „plynulými“ a „proměnlivými“, že rozdělení populace na „horní“, „střední“ a „dolní“ vrstvy je *víceméně dáno vzděláním, konzumem spotřebního zboží a životním způsobem*² a že stále více roste „střední třída“, z pracujících se stává masa *zaměstnanců* charakterizovaná „konzument-skými“ životními formami, pro něž je přežitkem devatenáctého století ono „historické poslání dělnické třídy“, které odhalil marxismus.

Zákonitost kapitalistického způsobu výroby, která se nemůže rozvíjet jinak než při stále rostoucí spotřebě průmyslového zboží, je vydávána za obecný princip „spotřební společnosti“, která platí pro jakoukoli společensko-ekonomickou formu v období rozvinutého průmyslu.

Je zcela jasné, že hlavní argumenty buržoazní sociologie nejsou objektivním odrazem reálné sociální struktury soudobého kapitalismu, ale pouze a výlučně jejím *ideologickým obrazem*. Ve skutečnosti neexistují žádné důkazy, že by soudobá kapitalistická průmyslová výroba představovala „organickou jednotu zájmů“ zaměstnavatelů a zaměstnanců. *Třídní* konflikty nebyly odstraněny vyššími mzdami, lepšími pracovními podmínkami a kratší pracovní dobou. Rozpory nebyly odstraněny, ale prohloubeny v nových dimenzích. Přes vysokou spotřebu má zaměstnaný dělník jen velmi omezené možnosti v oblasti kultury, přístupu k vyšším formám vzdělání a v oblasti participace na politické moci. Dělnická třída zůstala i v „stratifikačním“ obrazu soudobé buržoazní sociologie „dolní“ vrstvou společnosti. *Podstatné rozdíly sociální, velké či ohromné rozdíly* v příjmech, majetku, moci a postavení, se nezmenšily. Stále existuje a dokonce roste relativně velká skupina *chudých* (10–20 % populace). Další růst průměrné životní úrovně v nejvyspělejších kapitalistických zemích je doprovázen růstem rozdílů mezi jednotlivými vyspělými kapitalistickými zeměmi a zvláště pak roste rozdíl vůči zemím třetího světa.

Je pravda, že postavení dělnické třídy se mění, ale stejně tak se mění i postavení ostatních tříd a skupin a rozdíly

² Viz např. Gröner, F.: *Die Angestellten in der modernen Gesellschaft*. Frankfurt a. M., 1964. Neuen-dörfer, N.: *Die Angestellten, neuer Versuch einer Standortbestimmung*. Stuttgart, 1961.

a distance zůstávají vcelku nezměněny. Kapitalistická společnost je stále společností soukromého vlastnictví výrobních prostředků a výroby motivované soukromým ziskem. Zlepšená životní úroveň pracujících v nejvyspělejších kapitalistických zemích ještě neznamená, že dělníci se stávají příslušníky „středních vrstev“ a že mezi nimi a zaměstnavateli byl nastolen soulad zájmů.³

V rámci teorie „třídního smíru“ jsou průmyslové konflikty chápány jako anomálie, které nemají společného jmenovatele v třídních konfliktech a v mocenské struktuře kapitalismu. Proti boji o politickou moc a o likvidaci ekonomického systému se staví „kolektivní vyjednávání“ jako prostředek „racionálního“ řešení všech průmyslových konfliktů, který je jediné možný a nezbytný právě proto, že všechny vrstvy společnosti mají též cíl — stabilitu a zdokonalení stávajícího systému. „Racionalita“ je podřízena *cílovým funkcím kapitalismu*, racionální je pouze to, co slouží kapitalismu. Odborové organizace jsou chápány víceméně jako obchodní podnik adekvátní podnikům kapitalistických „zaměstnavatelů“ a mají představovat jednu z mocných „nátlakových skupin“ (pressure group) kapitalistického sociálně ekonomického systému. Jsou vlastně institucemi, které plní funkce pro soudobý kapitalismus politicky nezbytné a průmyslově užitečné. Podrobují se „pravidlům hry“ a pro kapitalisty představují lepší „partnery“ než „neukázněné“ skupiny pracujících.

Typická schémata buržoazní *sociologie průmyslových vztahů* vycházejí ze *statického* hlediska, které racionalizuje existující struktury, „status quo“ kapitalistického hospodářství. Převážně mají deskriptivní charakter.⁴ Pokud jde o „empirické“ studie, orientují se jednak na „sbírání dat“, které vysloveně zavrhuje „teoretizování“, jednak na výzkumy „malých skupin“ (hlavně v USA), které se zabývají motivacemi, produktivitou, stabilitou, konflikty v průmyslu apod. Jelikož v základním teoretickém přístupu je ignorován charakter celospolečenských vztahů mezi prací a kapitálem, mohou zabsolutizované mikroskupinové vztahy sloužit jako teo-

retický základ závěrů o harmonii zájmů dělníků a zaměstnavatelů.

A tak v myšlení buržoazní průmyslové sociologie všechno — vlastníci, „management“, dělníci, stroje atd. tvoří dohromady jakýsi „podnik“, obchodní organizaci, která musí efektivně fungovat a udržovat stabilitu v zájmu všech zúčastněných bez rozdílu.

1.2. *Marxistická východiska sociologie průmyslu*

Marxistická sociologie nemůže z principiálních důvodů uveste koncepcí buržoazní sociologie přijímat. Někdy se tvrdí, že techniky empirických zkoumání rozpracované západními sociology a závěry z mikrooblastí nemají nic společného s ideologií a jsou pro nás zcela přijatelné. Nelze ovšem přejímat jednotlivé dílčí závěry a výsledky buržoazní sociologie průmyslu, např. o principech efektivního řízení, organizace práce, zvyšování výkonu pracovních skupin apod., a současně odmítnout obecná východiska a opomíjet základní podmínky, na jejichž základě bylo výsledků dosaženo, Teoretická a koncepční východiska a výrobní poměry, za nichž byly dílčí sociologické výzkumy průmyslových vztahů realizovány, tvoří nedělitelný systém, pro který jsou vytvářeny adekvátní techniky, což vcelku nemůže neovlivnit i dílčí závěry.

Skutečnost, že výsledků empirických šetření bylo dosaženo za obecných podmínek kapitalistických výrobních poměrů, nese s sebou modifikaci cílů, hodnot i principů organizace práce, efektivnosti, struktury systému řízení a kontroly podřízených cílovým funkcím kapitalismu.

Sociologie průmyslových vztahů (event. práce) v socialistické společnosti je rozvíjena v jiné struktuře cílů a hodnotových stupnic, primárně ovlivňovaných cílem rozvoje socialistické společnosti a socialistickými výrobními vztahy. Sociální fakt průmyslové sociologie je u nás zjišťován za podmínek *existence socialistického společenského systému* — s novými cílovými funkcemi „všestranného rozvoje člověka a uspokojování jeho potřeb spolu s budováním základů komunistické společnosti“. Jsou k dispozici *prostředky* k dosažení cílů dané existencí *ekonomických*,

³ Viz např. Goldthorpe, J. H. — Lockwood, D. et al.: *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behavior*. New York 1968.

⁴ Viz např. Richardson, J. H.: *An Introduction to the Study of Industrial Relations*. London 1934.

výchovných a organizačních funkcí státu, výroba je řízena závaznými národohospodářskými plány, začíná se zdokonalovat a rozvíjet sociální plánování a řízení jako nedílná součást technicko-ekonomického a organizačního řízení. Konečně existuje rozvinutá racionalizace, nejenom jako technická, ale komplexní záležitost, tedy i jako forma účasti pracujících mas na řízení.

Tyto podmínky vytvářejí zcela nové sociální jistoty, z nichž např. ústavou zaručené právo na práci je kvalitativně odlišné od jakýchkoli jistot v kapitalismu a je pro socialismus charakteristické. Na takových základech může existovat shoda základních zájmů pracujících mas jednotlivých tříd a vrstev naší společnosti.

Ve svém celku marxistická sociologie — v protikladu k sociologii buržoazní — klade důraz na analýzy filosoficko-teoretického charakteru jako základ pro přístupy k doplňujícím teoreticko-empirickým výzkumům rozhodujících sociálních procesů. Vyhýbá se absolutizování jednotlivých dílčích jevů, volí cestu komplexnosti, analýzy vzájemných souvislostí a jevů v podstatných prvcích ekonomických, technických, sociálních a ideologických. Přitom se zaměřuje na takové objekty výzkumu, jakými jsou: vztahy v sociálně ekonomickém systému podniku; jeho skupinová struktura; socialistická kolektivní práce; kvalifikace; vztah pracujícího k práci, záводу a podniku; mobilita a fluktuace; sociální podmínky automatizace atd.

Požadavek komplexnosti se realizuje minimálně ve čtyřech vztazích, na něž se zaměřuje zájem sociologických analýz:

- a) v teoreticko-poznávacím vztahu,
- b) ve vztahu dynamiky subjektivních a objektivních prvků,
- c) ve vztazích proplétajících se, křížujících se a vzájemně se pronikajících různých stránek a sfér sociální skutečnosti, např. ekonomické, politické, ideologické, kulturní, morální, právní, organizační,
- d) v historických vztazích pracovních procesů vlastních socialistické společensko-ekonomické formaci jako její specifikum a v těch vztazích, které vyjadřují obecně lidské faktory a souvislosti.

Vždy je nutno brát zřetel na skutečnost, že materiál sociologických výzkumů pokrývá jen část potřeb filosofické teorie naší společnosti, dialektického materialismu. Historický materialismus zdůrazňuje totalitu historického procesu, jehož vnitřní vazby závisí na skutečnosti, že rozhodující hybnou silou je ekonomický rozvoj společnosti. A právě proto, že tato sféra, tento rozměr je množinou, koncentrací takové životní činnosti, která určuje a tvoří rozhodující specifikum sféry skutečnosti, zaměřuje se na ni sociologie jako věda vůbec.

Sociologie průmyslu, speciální sociologická disciplína, dnes patří — v souladu s dialektickým a historickým materialismem — mezi prvořadě sociologické disciplíny, neboť prohlubuje poznání a racionální ovládnutí oblasti rozhodujících hybných sil historických událostí, které leží „ve změnách způsobu výroby a směny a z toho vyplývajících rozdělení společnosti na různé třídy“.⁵

Změny v charakteru výroby mají za následek změny v lidském životě, to je empirický poznatek historie. Z toho vyplývá základní požadavek zaměření sociologických výzkumů v průmyslu na zkoumání změn v práci a životě, zkoumání mikroskupin v podnicích, závodech a institucích v širším kontextu jejich vazeb na charakter celého společenského systému (obsah a charakter práce, kvalifikace, uspokojení z práce, motivace atd.). Tímto způsobem je možno získat reálný obraz o struktuře vnitřních zrychlujících sil a vztahů, které je žádoucí vytvářet a podporovat, a jsou proto objektem zájmu všech úrovní řízení.

Tak je možno charakterizovat nejdůležitější oblasti zájmu marxistické průmyslové sociologie. Na základě teoretického systému obecně marxistické sociologie vyzvedává tato oborová disciplína na první místo pojem materiálních společenských vztahů, problematiku *individua*, přírody a *společnosti* v jejich komplexnosti a v reálném historickém období jako zásadní styčný bod spolupráce *teorie a praxe*. V této oblasti jsou nenahraditelné konkrétní sociální výzkumy, zaměřené hlavně na změny struktur kvalifikačních a profesních skupin a vztahy ke změnám v oblasti výrobních sil konkrétního histo-

⁵ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. 22. Praha, SNPL 1967, s. 243.

rického období jako základního východiska pro změny ve způsobu života socialistického člověka. V souhlase s poznatky marxismu-leninismu jde vždy především o postižení podstatných jevů, které mohou dát obraz o podstatných vztazích a zákonitostech jejich dynamiky.

2. Charakter úkolů současného období

Marxistická sociologie důsledně vychází z marxismu-leninismu a v jeho duchu definuje zásadní úkoly konkrétního historického období. Síla marxismu-leninismu vždy tkvěla v jeho dokonalé teoretické platformě a nerozborném spojení teorie s praxí.

2.1. Podnik jako sociální systém

Konkrétní systém sociálních vztahů, které působí a rozvíjejí se v určitých sociálních podmínkách, je v dialektickém vztahu k celku, k širšímu sociálnímu systému. Podnik⁶ — stejně jako každou jinou výrobní a nevýrobní organizaci skupiny lidí — je nutno chápat jako složitý sociální systém, subsystém společnosti jako celku.

Pracovní činnost člověka nemá pouze technickou, organizační a ekonomickou stránku, ale je především činností společenskou.⁷ Podnik jako sociální systém, v němž hraje rozhodující úlohu dělnická třída v bezprostředním spojení s pracující inteligencí, má rozhodující význam při tvorbě užitných hodnot a v procesu formování společenského vědomí jednotlivce a skupin. Úroveň výrobních poměrů každého podniku se může stát onou „kapkou vody“, ve které se odráží úroveň výrobních sil celé společnosti, spolu s mírou integrace souhlasu zájmů jednotlivce, skupin a společnosti.

Podnik je tedy významnou sférou pro realizaci sociologických výzkumů konkrétních oblastí *společenské dělby práce, specifických zájmů skupin spojených v této dělbě práce a jejich vazeb s fungováním společnosti jako celku*. Zároveň je prostředím, ve kterém lze prakticky realizovat sociální rozvoj kolektivu v nejdůležitějších směrech: zdokonalování sociální struktury kolektivu — postupné zmenšo-

vání sociálně ekonomických rozdílů mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací, mezi pracovníky fyzické a duševní práce na základě: změn v podmínkách, prostředí práce a obsahu práce a zlepšení struktury pracovních nákladů; změn funkčního stavu pracovníka výroby, vazeb kolektivů a společnosti, kolektivu a osobnosti apod.; zlepšení pracovních podmínek s přihlédnutím k dosažené úrovni techniky a organizace práce; zvýšení kulturně technické úrovně; zlepšení bytových a spotřebních podmínek, a tím též sociálně ekonomických podmínek pracovníků podniku a jejich rodin.

~ Základním požadavkem v oblasti výzkumu a poznání sociální reality společenského subsystému však nemůže být pouhá deskripce současného stavu, a to ani v tom případě, je-li určena řídicím pracovníkům. Nestačí skutečnost pouze poznávat, vždy jde o to, záměrně, vědomě ji ovlivňovat i měnit ve směru společenského pokroku. Proto také význam sociologa v podniku, může být správně pochopen jen v širším kontextu *přesahujícím rámec pouhého poznání* stávající sociální reality a sociálního mikroklimatu. Jeho hlavní význam se projevuje teprve v rovině vědomého koncipování budoucího vývoje, jeho aktivní účasti při plánování a projektování, tedy *v samém počátku reorganizaci a změn*.

Základním kritériem pro posuzování účelnosti a úspěšnosti využití sociologických poznatků se stává stupeň integrace společenského subsystému do celkového společenského pohybu. Mírou stupně společenské integrace pak je *podíl subsystému na plnění základních celospolečenských úkolů* daného historického období v rovině technické, ekonomické, sociální a v jejich vzájemných vazbách.

2.2. Formy realizace současných úkolů

Rozvoj výrobních sil socialistické společnosti v současném historickém období je ve znamení rozvoje vědeckotechnické revoluce a budování materiálně technické základny komunismu. Každý subsystém společnosti je koneckonců efektivní tak daleko, jak konkrétně napomáhá realizo-

⁶ Podnik je v ekonomicko-právní praxi technický termín, v našem případě je tento termín použit ve smyslu výrobní organizace jako jednotky společenské dělby práce.

⁷ Ve spojitosti s plánováním potvrzuje sociální stránku výroby s. Kosygin, který říká: „ . . .

plánování není pouze ekonomickou činností, jak bývá často chápáno. Je to rozpracování sociálních problémů spojených se zvýšením úrovně života lidí.“ (Kosygin, A. N.: *Povyšeni je naučnej obocnovanosti planov — vazdělšaja zadača plannovyh organov*. Planovoje chozjaistvo, 1965, č. 4, s. 3.

vat základní úkol, zkráceně formulovaný s. Brežněvem na XXIV. sjezdu KSSS: „... Máme, soudruzi, před sebou světo-
dějný úkol organicky spojit vymoženosti vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistické hospodářské soustavy, šíře rozvinout naše formy spojení vědy s výrobou, které jsou vlastní socialismu...“⁸

Podnik je tím místem, kde se konkretizuje a nadále bude konkretizovat společenský úkol „spojování“ vědy s výrobou. Společenský efekt této činnosti se projeví jako *nová dělba práce, sblížování fyzické a duševní práce a růst uspokojení z práce*. V souhlase s tím se konkrétními indikátory stávají růst podílu duševní práce a snižování podílu práce fyzické, event. zvyšování počtu pracovních míst vyžadujících vedle nízkého podílu fyzické práce středoškolskou nebo vysokoškolskou kvalifikaci pracovníka.

V současné době je možno považovat za základní formy přeměny společenské dělby práce a širšího spojování vědy s výrobou komplexní *socialistickou racionalizaci a automatizaci*. Koneckonců jsou oba postupy navzájem úzce spojeny a navzájem se prolínají, automatizace zároveň předpokládá racionalizaci.

Problematika automatizace, použití výpočetní techniky a číslicové řízených strojů ve všech odvětvích průmyslu a s tím spojené změny ve společenské dělbě práce a postavení skupin a jednotlivců mají proto *zvláštní význam* v procesu prosazování změn a v přístupech k řešení změn společenské dělby práce.⁹ Chápeme-li podnik jako sociální systém, není možné vypracovat racionalizační a automatizační

opatření jen jako soubor technicko-ekonomických opatření, ale je nezbytné zahrnout do řešení i *sociální problematiku*. Tento požadavek, byť se někdy zdá zcela jasný a ekonomická i technická řešení se ho vždy koneckonců alespoň nepřímým dotýkají, není ve všech případech respektován, natož aby byl mezi odpovědnými pracovníky vžit.¹⁰

2.3. Automatizace a sociální změny

Zatím je možno říci, že sociolog je dostatečně připraven na to, aby chápal veškerá technicko-organizační opatření jako potenciální změny sociálních vazeb jednotlivců, skupin a tříd, tedy jako *sociální změnu*. V sociálním systému podniku může sociolog obohatit technicko-organizační a ekonomická řešení racionalizačních akcí a zavádění automatizace o konkrétní, úspěch podporující formy zdokonalení *sociální komunikace* a změnám napomáhající *motivace*.

V oblasti automatizace se např. stává charakteristickou automatizace řídicích, evidenčních a účetních prací pomocí počítačů. Aby vůbec mohlo být této nejmodernější techniky využito, vzniká nová dělba práce, nové pracovní skupiny, štáby a oddělení.¹¹

Dříve existující pracovní skupiny nemusí být vždy správně motivovány k realizaci racionalizačních opatření;¹² v případě automatizace k tomu přistupuje mnohdy obtížná komunikace mezi dosa-
vadními pracovníky a těmi, kteří automatizaci rozpracovávají a připravují. Nové

⁸ XXIV. sjezd KSSS. Zpráva o činnosti ÚV KSSS. Praha, Svoboda 1971, s. 47–48.

⁹ Na zvláštní význam tohoto odvětví obrací pozornost XXIV. sjezd KSSS: „... I nadále se bude rychleji rozvíjet elektronika, radiotechnický průmysl a výroba přístrojů, tj. celý komplex odvětví vytvářející technickou základnu pro automatizaci výroby a řízení. Tento komplex můžeme právem nazvat katalyzátorem vědeckotechnického pokroku. V nastávající pětiletce zde nabývá zvláštního významu organizace rozsáhlé výroby moderních elektronických výpočetních strojů...“; „... výhledově musíme vytvořit celostátní automatizovaný systém shromažďování a zpracování informací. To dodává významu nejen výrobě příslušné techniky, ale i přípravě značného počtu kvalifikovaných kadrů.“ (XXIV. sjezd KSSS, cit. kap. s. 50, 55.)

¹⁰ „... Podstatné však je, aby v každé etapě bylo řízení jako celek a vnitropodnikové řízení zvlášť důležitým prostředkem k dosažení optimálních ekonomických výsledků podniku.“ Tak končí článek *Oč jde ve vnitropodnikovém řízení* (Rudé právo, 8. 6. 1972). Autoři, vysoce kvalifikovaní odborníci z praxe, popisují velmi racionální systém zkvalitnění vnitropodnikového řízení, přitom však zapomínají na rozvoj výrobců samých, na sociální stránku.

¹¹ Aby vůbec bylo možno reálně problém řešit na počátku, je nutno tento problém (činnost, výpočet) formalizovat pomocí transformačních metod (matematika, logika), přeložit do řeči srozumitelné počítači (programovat) a teprve potom je možno získat použitelné výsledky. K realizaci uvedené činnosti je zpravidla nutno mít k dispozici celou řadu nových profesí, organizovaných do nových pracovních skupin. V profesní skladbě se objevují: systémový inženýr, programátor, analytik, programátor technik, operátor počítače, technik počítače a pracovníci přípravy informačního média (děrovačky). Naročnost řešených úkolů vyžaduje u většiny těchto nových profesí teoretickou přípravu na úrovni dvou vysokých škol. Kvalifikační a vzdělanostní struktura přímo ovlivňuje řešení problému. Podrobněji viz Pernica, V.: *Základní problémy úspěšného zavádění a využívání výpočetní techniky*. Materiály I. konference Společnosti aplikované kybernetiky CVTS, 2 — 1. Praha listopad 1970.

¹² Zlepšovatel F. Studnička ve spojitosti se zaváděním zlepšovacích návrhů do výroby upozorňuje na skutečnost, že se mnohdy lidé brání opatřením, která zlepšují pracovní prostředí se současným odbouráváním příplatků. (*Mladý svět*, 1972, č. 31, s. 5.)

vznikající pracovní skupiny¹³ potenciálně „ohrožující“ postavení starých organizačních útvarů, vytvářejí situaci, z níž může v podniku vzniknout otevřený nebo skrytý konflikt.

Takové konflikty zpravidla vznikají při změnách dosavadních struktur a rolí v hierarchii vedení podniků a štábní činnosti. Jsou vzbuzovány novým štábem, který připravuje automatizaci v těch případech, když nejsou respektovány dosavadní komunikační vazby (řídící, informační a jiné) ve staré organizaci. Rušení starých vazeb bývá někdy pocítováno a interpretováno jako změna mocenských struktur.¹⁴

Zajímavost a obtížnost technických řešení automatizace mnohdy působí na růst partikulárních zájmů nových skupin, což ve svých důsledcích může vést k zeslabování činnosti podniku jako celku.¹⁵

2.4. Technicko-organizační projekt a sociální řešení

Aby mohl sociolog úspěšně plnit úkoly aktivního zasahování do připravovaných strukturálních změn, především změn ve společenské dělbě práce, je účelné začleňovat ho organicky do projekčních týmů, v nichž je jeho úkolem zabezpečit, aby projekt již od samého začátku byl rozpracován jak v rovině technických, tak i sociálních proměnných. Je nepostradatelný při vypracování konkrétních opatření ve druhé a třetí linii systémového projektu.¹⁶ Je nutno konstatovat, že v konkrétním řešení uvedených problémů stojíme teprve na samém počátku.

V současné době má sociolog ve vztahu k vedení organizace a projekčním útvarům nový, nesnadný úkol **prosazovat zásadní změnu v obsahu projektu a jeho**

zpracování v tom smyslu, že dosavadní obvyklou analýzu *technických potřeb, možností a nezbytností* doplní na komplexní sociotechnické řešení zařazením adekvátní analýzy *sociálních potřeb, možností a nezbytností*. Optimální řešení v sociotechnickém komplexu musí být slučitelné jak s technickým, tak i sociálním řešením, což je problém značně složitý a lze očekávat, že optimum bude nutno hledat cestou minimalizace nevýhod řešení.

Pro usnadnění formalizace je účelné vyjadřovat dostupná technická i sociální řešení ve srovnatelných termínech *nejlépe jako dosažení zásadních cílů, hodnocení nákladů a zisku a analýzu požadovaných zdrojů*.

Zatím je málo rozpracovanou oblastí hodnocení nákladů a zisku automatizace vůbec. Doposud se při hodnocení často používá odvolání na „nepřímý přínos“,¹⁷ aniž by tento přínos byl specifikován a definován. Jeho přesnější specifikaci je zapotřebí hledat v oblasti ekonomického hodnocení sociálního pokroku, sociálního rozvoje kolektivu a individua. K tomu je nutno především vypracovat sociální ukazatele, mezi nimiž mají hlavní místo ukazatele vlivu na společenskou dělbu práce, všestranný rozvoj člověka – výrobce a sociální rozvoj kolektivu.

Pro přesnější definici kladných i záporných vlivů připravovaného projektu je účelné doplnit projekt grafem sociálního řešení, který by měl vyjádřit např. proměnné uvedené v tabulce.

Závěr

Pokusili jsme se ukázat, jaké vyšší nároky jsou na průmyslovou sociologii a její reprezentanty kladeny v socialismu na

¹³ „Při analýze vlivu počítače na pojišťovací společnost v USA bylo konstatováno, že u sledovaných společností bylo celkem 43 oddělení zrušeno a vytvořeno 52 nových oddělení. Kromě toho dalších 20 oddělení, která dříve pracovala paralelně s ostatními, se stala funkcemi, s vlastním okruhem zodpovědnosti. (Mumford, E.: *The Human Factor*. Data Processing 1970, č. 7–8, s. 287.)

¹⁴ „... oddělení elektronického zpracování dat vypracovává svoje vlastní projekty, vymýšlí změny, které samo považuje za nutné, najímá personál a také instruuje oddělení profesionální přípravy o způsobech výuky. Ignorující všechna zásadní pravidla přesně určeného organizačního chování, obchází kanály organizace a přerušuje své spojovací lišky – a to všechno v zájmu zvýšení efektivity.“ (Hoos, I. R.: *When the Computer takes over the Office*. Harvard Business Review, July, August 1960, citováno podle Kutta, F.: *Sociální podmínky řešení krize organizačních a řídicích systémů*. Tvorba 1970 č. 45, s. 12.)

¹⁵ Konflikty mezi vedoucími různých útvarů

v organizaci se stávají trvalé a ostré. Protože zavádění počítače se nezdá být zájem celé organizace, vedení různých oddělení je považují za záležitost iniciátorů (zpravidla ekonomů a techniků – pozn. V. P.). (Laky, T.: *The Beginning of Compulsory Adaptation. Case Studies on the Computerization of Hungarian Plans*. In: SI/71, 2. celostátní konference systémového inženýrství, dodatek. Dům techniky Praha 1972, s. 85.)

¹⁶ První linií systémového projektu tvoří technicko-organizační projekce, druhou projekce přípravy obsluh systému (operátoři, údržbáři) a třetí linií uživatelé a ostatní subsystémy podniku. Bližší viz Pernica, V.: *Systém člověk-stroj v systémovém inženýrství*. In: SI/71, 2. celostátní konference systémového inženýrství, Dům techniky, Praha 1971, s. 56–67.

¹⁷ „... výpočetní střediska sdělila, že hlavní přínos jejich činnosti je obtížně měřitelný, protože je nepřímý.“ (*Zpráva o výsledku šetření efektivity výpočetní techniky*. Praha, Federální statistický úřad 1971, s. 14.)

Proměnná	Projev	
	příznivý	nepříznivý
Počet pracovníků	klesá	stoupá
Charakter práce	zvyšuje se podíl kvalifikované práce	zvyšuje se podíl nekvalifikované práce
Pracovní podmínky	snižuje se fyzická senzo-motorická psychická zátěž	zvyšuje se fyzická senzo-motorická psychická zátěž
Motivace změn	je zesilována — ekonomicky — mocensky — jinak	je zeslabována — ekonomicky — mocensky — jinak
Společenská aktivita	vytváří podmínky pro racionalizaci, zlepšovatelství, účast na řízení	zhoršují se podmínky rozvoje společenské aktivity

rozdíl od kapitalismu. Sociolog v socialistické společnosti musí v zásadních otázkách zvládnout *celek*, musí vycházet z cílů a úkolů společnosti jako celku a na tomto základě, s těmito modifikacemi zkoumat jednotlivé části, jednotlivé subsystémy. Kritérium cílů socialistické společnosti je korektivem pro přejímání výsledků buržoazní sociologie průmyslu.

Mezi úkoly sociologie v podniku patří zkoumání problémů a účast na rozvoji *komplexní socialistické racionalizace*, její přeměny z vědeckotechnického problému na stálý projev iniciativy mas, na stálý ukazatel *účasti pracujících na řízení podniku*. S tím souvisí i zkoumání projevů a opatření spojených se změnami *motivačních struktur*, které nemohou být chápány jen ve smyslu ekonomickém, ale v přesunech k růstu váhy a účelného využívání kulturních a morálních stimulů.

V současném období je zásadním racionalizačním faktem automatizace výrobních a řídicích procesů. Vzhledem k jejich významu pro plnění úkolů rozvoje osobnosti a budování materiálně technické základny komunismu je účelné, aby se sociologové v podnicích zúčastňovali projekčních, plánovacích i realizačních prací v oblasti zavádění nejmodernější automatizační techniky a souběžně s technicko-ekonomickým řešením prosazovali současně také řešení *sociální* a přispívali postupně ke změně dosavadního plánování a řízení ekonomiky v komplexní socioekonomické plánování a řízení jako socialistickou modifikaci řízení a plánování v období rozvíjející se vědeckotechnické revoluce.

Plnění takových náročných požadavků předpokládá vedle odborné vyspělosti, znalostí různých sociologických metod a technik také plnou *společenskou angažovanost*, bez níž není možné dovést sociální řešení ke konečné realizaci. Prakticky to znamená, že sociolog se musí stát spolupracovníkem stranické a odborové organizace v podniku, a je v zájmu celku, aby spolupracoval také s ostatními společenskými organizacemi v podniku.

Literatura

- [1] Kedrov, S. M.—Richta, R.—Odujev, S. F.: *Člověk — věda — technika. Marxistickoleninské analýzy vědeckotechnické revoluce*. V tisku.
- [2] Kutta, F. — Soukup, M.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce. Principy socioekonomického řízení*. V tisku.
- [3] Osipov, G. V.: *Teorijská a praktická sovětské sociologie*. In: Sociálnye issledovanija. Moskva, Nauka, č. 5, s. 5—39.
- [4] Hahn, E.: *Historischer Materialismus und marxistische Soziologie. Studien zu methodologischen und erkenntnistheoretischen Grundlagen der soziologischen Forschung*. Berlin, Dietz Verlag 1968. Ruské vyd.: *Istoričeskij materialismus i marksistskaja sociologija*. Moskva, Progress 1971,

Резюме

Перница В. - Глухты В.: К проблемам социологии на социалистических предприятиях

В работе критически обсуждаются основные аргументы буржуазной социологии, которые на основе абсолютизации явлений частной стороны существования человека делают вывод, что современный капитализм качественно отличается от капитализма 19-ого века. Критикуются «концепции» «стратификации», «отде-

ления собственности от управления и контроля» и переоценки так называемого «роста среднего жизненного уровня». Показывается, что основные аргументы буржуазной социологии являются необъективным отражением реальной социальной структуры, а сугубо идеологическим отражением ее.

Под марксистской концепцией социологии промышленности подразумевается развертывание социологии промышленности в совершенно новых структурах сотимостных шкал и целей и в условиях общественной системы, целевой функцией которой является всестороннее развитие человека и удовлетворение его потребностей в единстве со строительством основ коммунистического общества. Выдвигается необходимость избежать абсолютизации отдельных частичных явлений и развивать социологический анализ в комплексе с экономическим, техническим и идеологическим анализом. Главной силой марксистской социологии считается ее совершенная теоретическая платформа и неразрывное соединение теории с практикой. Значение социолога на предприятии можно понять только вне пределов требований познания социальной реальности и структур, только в процессе активного намечения путей будущего развития и его реализации.

Основными задачами современного периода считаются задачи, связанные с развитием производительных сил общества, прежде всего же с развитием рабочей силы и с освобождением человека от скучной, с рутинными навыками выполняемой работы. Имеющей большое значение областью является процесс автоматизации производства и управления, который ведет к освобождению человека. Считается целесообразным направить внимание социологов на предприятиях на вопросы внедрения и использования автоматизации, и указывается на проблемы мотивации и коммуникации, которые могут тормозить развивающиеся на основе автоматизации производительные силы.

Указывается на необходимость участия социолога в разработке технических и экономических решений, которые следовало бы дополнять социальными решениями, имеющими специфическое определение результатов в области изменений: числа работников, характера труда, условий работы, мотивации и общественных активностей.

Summary

Pernica V.—Thustý V.: On Problems of Sociology in Socialist Enterprises

The present paper submits to critical analysis the basic arguments of the bourgeois socio-

logy inferring, on the basis of absolutizing the phenomena of a partial aspect of human existence, that there is a qualitative difference between contemporary capitalism and classical capitalism of the 19th century. Conceptions of "stratification", "divorce of ownership from management" and the over-estimation of the so-called growth of the average standard of living are criticized. The main arguments of bourgeois sociology are shown to be not an objective reflection of the real social structure but exclusively its ideological image.

The Marxist conception of industrial sociology implies the development of industrial sociology in absolutely new structures of value scales and goals under the conditions of a social system whose aim function is an all-round development of man and the satisfaction of his needs, together with the building-up of the foundations of the communist society. Emphasis is laid upon the necessity of avoiding the absolutization of individual partial phenomena and of introducing sociological analyses into a complex of economic, technical and ideological analyses. The perfect theoretical platform and the indestructible unity of theory and practice are considered as the principal force of Marxist sociology. The significance of the enterprise sociologist may be grasped only beyond the boundaries of the claims laid upon the recognition of social reality and structures, only in the process of actively conceiving the future development and its realization.

Tasks connected with the development of society's production forces and, first of all, with the development of labour force and the liberation of man from tedious routine work are considered as the basic tasks of the present era. The process of automation in production and management leading, in its consequences, to the liberation of man represents a significant area. We consider it reasonable to draw the attention of enterprise sociologists to questions of introducing and utilizing automation and to emphasize the motivational and communication problems capable of retarding the evolution of this mode of the development of production forces.

The necessity of the sociologists' participation in technical and economic solutions is pointed out. These should be complemented by social solutions with a specific definition of results in the area of changes in the number of workers, character of work, working conditions, motivation and social activities.

I.

Jazyk jako základní společenský faktor v pojetí K. Marxe a B. Engelse

„Především práce, po ní a potom zároveň s ní řeč, to jsou nejpodstatnější podněty, jejichž vlivem mozek opice byl poněkud přetvořen v lidský... Vývoj práce přispíval nutně k tomu, že sblížoval členy společnosti a budil vědomí užitečnosti této součinnosti pro každého jednotlivce. Zkrátka tvořící se lidé došli k tomu, že si měli navzájem co říci... Zpětné působení vývoje mozku a jeho podřízených smyslů, stále jasnějšího vědomí, schopnosti abstrakce a úsudku na práci a řeč, dodávalo práci i řeči stále nový podnět k dalšímu zdokonalení, které arciž nepřestalo, jakmile se člověk s konečnou platností odlišil od opice, nýbrž jež se pak v různých dobách u rozličných národů různě vyvíjelo co do stupně a směru.“¹ (Podtrhla M. H.)

„Řeč je praktické vědomí, existující i pro jiné lidi, tedy i pro mne samého teprve existující skutečné vědomí, a řeč vzniká stejně jako vědomí teprve z potřeby, z nevyhnutelnosti styku s druhými lidmi.“² (Podtrhla M. H.)

Marx a Engels zařadili řeč-jazyk mezi tři základní faktory fylogenetického procesu. Lidská práce předpokládá společenský styk; společenský styk se uskutečňuje komunikací, jejímž nejpodstatnějším vyjadřovacím prostředkem je jazyk; člověk v pracovním procesu odlišuje a vyděluje složky okolní skutečnosti, které se pro něho stávají významné, označuje je zastupnými symboly, uvědomuje si je a stabilizuje je jako součást své společenské, lidské zkušenosti, kterou prostřednictvím přenosné struktury symbolů, jazyka, může sdělit ostatním. Zpětné působení mezi prací, vědomím a řečí, reprodukcí se

ve fylogenetickém procesu — neboť, jak podotýká Engels, polidšťování nekončí na zjevném prahu vydělení člověka od zvířat, ale pokračuje kontinuálně — determinuje vývoj, podmiňuje formální členění a účelné přetřídňování funkčních složek jak v oblasti výrobně společenské (práce), tak v oblasti společenského vědomí, jehož reprodukci zajišťuje společensko-kulturní systém, tak v oblasti jazyka. Byť v každé z těchto oblastí fungují svébytné reprodukční struktury se specifickou mírou stability a proměnlivosti svých složek, struktury řízené autonomními zákonitostmi, zpětné působení mezi nimi nepřestává platit. A tak jazyk byl a zůstává stále „nej důležitějším prostředkem lidských společenských styků“.³

Společenské podněty sociolingvistiky, zejména problém jazyků v kontaktu

Jazyk podněcoval člověka od nepaměti k tomu, aby se jím zabýval. Dokumentují to nejdávější písemné památky. Nejstarší soubory utříděných poznatků se začaly vytvářet právě z poznatků o jazyce. Jazykověda patřila k prvním vědním oborům, nejmodernější sémantická bádání neopomíjejí Platónovy úvahy o slovním znaku vyjádřené v Kratylovi a gramatika staroindického jazykovědce Paníního zůstává včleněna v řetěze lingvistického poznávání. Po celá tisíciletí převažoval ovšem zájem o jazyk jako o autonomní znakový systém, zkoumaly se jeho jednotlivé subsystemy a roviny — fonetika, morfologie, syntax, sémantika. Jazyka jako základního společenského faktoru — tak jak ho viděl Marx a Engels — jazyka jako „nejdůležitějšího prostředku lidských styků“ si všimla filosofie náhodně a sporadicky. Vědní obor, který zkoumá zpětnou vazbu mezi jazykem a společností, sociologie jazyka, sociální lingvistika nebo socioling-

¹ Engels, B.: *Dialektika přírody*. Praha, Svoboda 1950, s. 149, 150.

² Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 3. Praha, SNPL 1958, s. 44.

³ Lenin, V. I.: *Spisy* 20. Praha, SNPL 1959, s. 402.

vistika, se jako podobor jazykovědy vydělil teprve nedávno a dosud hledá svou metodu, ujasňuje si své cíle, vymezuje předmět zkoumání a pozvolna se prosazuje ve společenském vědomí jako významný a důležitý vědní obor úzce spjatý s potřebami současného světa. Sovětský sociolingvista V. A. Avrорin ukazuje, že současná jazykovědná bádání probíhají po dvou hlavních liniích: předmětem prvního oboru zůstává „materiální struktura“ jazyka, jazyk jako autonomní znakový systém, předmětem druhého oboru je jazyk jako společenský jev a faktor.

Rozvoj toho nebo onoho vědního oboru — byť je věda osobitá doména lidských aktivit s vlastními zákonitostmi — podněcuje společenské potřeby typické pro konkrétní společnost a konkrétní historickou epochu. Proto není náhodou, že sociologie jazyka vzniká v době pronikavých a všeprostupných změn ve sféře společenských styků podmíněných požadavky velkovýroby a prováděných nutnou demokratizací života. V tomto procesu se setkávají vrstvy a skupiny lidí dříve víceméně izolované, a tak se střetávají i různé jazykové variety, ať jsou to dialekty sociální nebo dialekty územní či zcela odlišné jazyky rozličných etnicit koexistujících v utvářejících se státech. Nejrozhlednějším tématem sociolingvistiky a zároveň tématem společensky nejnaléhavějším je problematika jazyků v kontaktu. Pojem jazyky v kontaktu se vztahuje jednak k souborům slovně znakových struktur, jejichž formální odlišnost se v pragmatické rovině projevuje mírou srozumitelnosti (územní jazykové variety, jazyky, dialektiky), a jednak k odlišnému jazykovému úzu, tj. k volbě, preferenci a užívání vybraných forem, které ten či onen jazyk skýtá (sociální dialektologie). Jestliže je jazyk „nejdůležitějším prostředkem lidských společenských styků“, pak formální neshoda (nesrozumitelnost) jazyků, jejichž mluvčí se znenáhla dostávají do užších a hojnějších kontaktů a jsou nuceni se dorozumívat ve zcela nových, nevyzkoušených komunikačních situacích, může brzdit jednoznačné porozumění, ochromovat tok společensky nutných in-

formací. Nezvládnutá jazyková situace se pak nepříznivě projevuje i ve sféře práce a vědomí; interkauzalita práce—řeč—vědomí nepřestává platit, byť se „v různých dobách u rozličných národů různě vyvíjí co do stupně a směru“.

Potřeba společenské integrace si vynucuje systematické poznávání faktorů a zákonitostí, které působí v nových společenských, a tedy i jazykových situacích určených rozhojněním interregionálních a interetnických kontaktů a demokratizaci společenských styků vůbec.

Jak rozsáhlá a všudypřítomná je problematika jazyků v kontaktu, ukazují údaje, které cituji z Connorova referátu⁴ předneseného na VII. mezinárodním sociologickém kongresu ve Varně v r. 1970: ze 132 států ve světě jen 12 států (9,1 %) lze charakterizovat jako etnicky homogenní. Ve dvaceti pěti státech (18,9 %) převládá jedna majoritní etnicita z devadesáti procent. V dalších pětadvaceti státech (18,9 %) reprezentuje většinová etnicita 75 % populace. Ve třiceti státech (22,7 %) je etnicky sourodá pouhá polovina populace. Ve čtyřiceti státech (30,3 %) je více než polovina populace etnicky heterogenní. Přitom v padesáti třech státech žije spolu více než pět etnických skupin. Tyto údaje zároveň signalizují vzrůstající význam sociolingvistiky.⁵

Je příznačné, že sociologie jazyka se rozvíjí právě ve vyspělých multietnických státech (první předpoklad), a to zejména v těch státech, kde se zespolečenštění výroby, výrobních prostředků, informací, lidských výtvarů a výtvorů, a tedy i demokratizace kontaktů, uskutečnily v nejvyšší míře a nejširší všeobsašlosti (druhý předpoklad). Státem, v němž jsou vrcholně dány oba předpoklady, je Sovětský svaz. Třebaže po druhé světové válce dochází k rozmachu sociolingvistiky v USA (multietnické složení státu představuje anglická majorita, minoritní etnicity Indiánů a početné skupiny emigrantů; předpoklad zespolečenšťování se do jisté míry realizuje v souvislosti s technickou revolucí), lze právem říci, že sociologie jazyka, pro niž se i v ruštině v rámci internacionalizace vědecké terminologie ujímá

⁴ Connor, R.: *Nation Building or Nation Destroying*. (Referát na VII. mezinárodním sociologickém kongresu, Varna 1970.)

⁵ Srovnej předmluvu k sovětské publikaci *Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija*, Moskva, Nauka

1972. Společenské příčiny zvýšeného vědeckého zájmu o dvoujazyčnost, bilingvismus, jazyky v kontaktu rozebírá autor předmluvy J. Dešerijev v části předmluvy nazvané *Společenský význam dvoujazyčnosti*, s. 4–5.

název sociolingvistika, že začíná teoreticky rozvíjet v úzkém propojení s praktickou aplikací od samých počátků existence Sovětského svazu. „Pojem 'sociolingvistika' nyní často figuruje v americké vědě, kde vznikl daleko později než v sovětské jazykovědě, nemluvě už ani o rozdílech v základním významu tohoto termínu.“⁶ Podmínka multietničnosti se v Sovětském svazu naplňuje tím, že zde žije 130 etnicit, z nichž nejmenší čítají ani ne tisíc příslušníků a největší — Rusové — patří mezi nejpočetnější etnicity na světě. Druhý společenský předpoklad pro vznik a opodstatnění sociolingvistiky je splněn tím, že Sovětský svaz jako první socialistický stát na světě funguje na principech společného vlastnictví výrobních prostředků; v důsledku toho neexistuje antagonismus mezi třídami a skupinami zajišťujícími plynulou reprodukci společnosti; je to stát, jehož řízení spočívá na vedoucí úloze KSSS, na demokratickém centralismu a plánování. Tyto principy postulují a zároveň umožňují co největší integraci všech členů společnosti, tj. i všech etnicit: národů, národností, etnických skupin tvořících sovětský stát. Vzhledem k základnímu společenskému významu jazyka patří problém jazyků v kontaktu k nejdůležitějším životním otázkám. I když vzájemné působení jazyků, problémy bilingvismu — dvoujazyčnosti nebo mnohojazyčnosti není jediné téma sovětské sociolingvistiky, věnuje se jim právem velká pozornost.

„Problémy rozvoje národnostních vztahů, jejichž nejdůležitějším aspektem jsou styky a vzájemné působení národnostních jazyků, mají pro náš multietnický stát zcela existenční význam. Úspěch jakéhokoli ideologického působení je bezprostředně závislý na dostupnosti předávané informace, což opět závisí v nemalé míře na tom, jak srozumitelný je použitý jazyk informace. Jazyk, který člověk dokonale ovládá, dává plnou možnost vnímat a přijímat jakoukoli ideu, ať sebesložitější, zatímco sebejednodušší myšlenka zůstává pouhým zvukem, je-li zprostředkována v nedostatečně srozumitelném jazyce. Stupeň dokonalosti toho nebo onoho jazyka či jeho rozvitost a formální přednosti nemusí přitom hrát roli.“⁷

V Avrorinově hodnocení shledáváme nejen naléhavost jazykové problematiky pro integraci státu, ale tušíme, že konkrétní jazyková problematika Sovětského svazu je zatěžkána dalším aspektem: aspektem nestejné rozvitosti, nestejných formálních předností jazyků v kontaktu.

Odlišnost společenských formací příznačných pro jednotlivé etnicity, které vstoupily do svazku Sovětského svazu, přesahovala tisíciletí. Mnohé národnosti žily roztroušené v kočovných a polokočovných kmenech prvobytně pospolným životem: formy jejich práce a vědomí byly ve srovnání s výrobními a kulturními systémy velkých národů málo členité. Tomu odpovídaly i nečlenité zobrazovací a vyjadřovací prostředky jazyka, nízká míra realizace jazykových potenci. Tato specifická společenská skutečnost byla další výzvou sovětské sociolingvistiky.

Skutečnost nutila ovšem mladý sovětský stát řešit své problémy bez prodlení, nedovoľovala čekat na výsledky zdoluhavých, rozsáhlých šetření. A tak první počiny sociologie jazyka se opíraly o empirické pozorování a zobecnění, o logické dedukce a zvláště o ideologické cíle marxistické filosofie.

Ideologický přístup V. I. Lenina, komunistické strany a vlády SSSR k jazykové situaci v multietnickém sovětském státě, zejména k jazykům malých národností

Lenin věděl, že i poté, co byla odstraněna společenská základna, antagonismus, nepřátelství a nedůvěra mezi národy, i po nastolení diktatury proletariátu se budou udržovat jednak rozdíly mezi národy a národnostmi, jednak budou jistou dobu přežívat tradiční predsudky.

„Dokud existují národnostní... rozdíly — a tyto rozdíly se budou udržovat ještě velmi a velmi dlouho i po nastolení diktatury proletariátu ve světovém měřítku — jednota mezinárodní taktiky komunistického hnutí všech zemí vyžaduje nikoli odstraňování rozmanitostí, nikoli zahlazování národnostních rozdílů... nýbrž takové uplatňování hlavních zásad komunismu, při němž by byly správně pozměňovány v jednotlivostech, správně přizpůsobovány národnostním a národnostně státním rozdílům a správně na ně aplikovány.

⁶ Budagov, R. A.: *Jazyk, istorija i sovremennost*. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1971. s. 12.

⁷ Avrorin, V. A.: *Opýt izučeniťja funkcional'nogo vzaimodejstvija jazykov u narodov Sibirja*. Voprosy jazykoznanija, 1970, č. 1, s. 33.

Prozkoumat, prostudovat, najít, vyhmátnout, vystihnout to, co je národnostně zvláštní, národnostně specifické...⁸

Principy politiky, která měla co nejrychleji odstranit předsudky mezi národy a národnostmi, formuloval Lenin takto:

„...uvědomělý komunistický proletariát všech zemí je povinen chovat se zvlášť obezřetně a ohleduplně k pozůstatkům národnostního citění v těch zemích a u těch národů, které byly nejdéle ujařmeny, a dále je povinen činit jisté ústupky, aby byla rychleji překonávána tato nedůvěra a tyto předsudky...“⁹

Mezi základní etnické hodnoty řadil Lenin jazyk. Respekt k mateřskému jazyku sovětských národů, národností, etnických skupin vtělil do programu komunistické politiky:

„Demokratický stát musí bezpodmínečně uznat naprostou svobodu různých jazyků a zavrhnout veškeré výsady jednoho jazyka... Školská politika je u dělníků všech národů stejná: svoboda mateřštiny...“¹⁰

3. listopadu 1917 vyhlásila sovětská vláda Deklaraci práv pro národy a národnosti sovětského státu, rovnoprávnost ras, náboženských vyznání a jazyků. V prvním programu VKS(b) se zajišťuje „právo obyvatelstva na vzdělání v mateřském jazyce a ve školách ustavených vládou a místními orgány samosprávy; právo každého občana dorozumívat se a vyjadřovat se (objasňatsja) v mateřském jazyce na schůschůzích; zavedení mateřského jazyka současně se státním jazykem ve všech místních společenských a státních institucích“.

V projektu stranického programu z roku 1919 prosadil Lenin požadavek napomáhat rozvoji jazyků a literatur dříve potlačovaných, nerovnoprávných etnicit. „neboť jazyk jako nejdůležitější prostředek lidského společenského styku může být jen tehdy dostatečně efektivní, je-li blízký a srozumitelný masám ve všech svých jemnostech. Obzvlášť důležitá je role mateřštiny při výchově a vzdělávání.“¹¹

Na VIII. sjezdu VKS(b) kritizoval Lenin ty, kdo v zájmu rychlé integrace chtěli překotně prosazovat jeden jazyk:

„Máme v komisariátu osvěty komunisty, kteří říkají: jednotnou školu, a proto se

neopovažujte vyučovat v jiném jazyce než v ruském! Podle mého názoru je takový komunista velkoruským šovinistou. Ten vězí v mnohém z nás a proti němu musíme bojovat.“¹²

Lenin si uvědomoval rozdíly v současném stavu jazyků, jejich nerovnoměrnou rozvitost, a tedy nestejnou formální uzpůsobenost pohotově sloužit veškerým novým společenským funkcím socialistického státu. Byl si vědom toho, že tisíc let kultivovaná ruština, výrazově nesmírně členitá, schopná zobrazit, označit, vyjádřit jakýkoli pojem z úhrnu abstrakcí a vytvořit stvořených lidstvem, navíc ruština stamiliónového národa, má nesčetné výhody před nevypracovanými jazyky malých národností, čítajících mnohdy ne více než tisíc příslušníků. Přesto však nadřadil srozumitelnost a blízkost mateřštiny účinnějším zobrazovacím a vyjadřovacím potenciím vyspělých jazyků, neboť těm, jimž vyspělý jazyk nebyl vlastní a blízký, nemohly jeho výhody sloužit. Spontánní růst bilingvismu, spontánní osvojování ruštiny neruskými národnostmi pokládal Lenin za zákonitou vývojovou tendenci – a právě proto zdůrazňoval přirozený a dobrovolný postup bilingvizace.

„I my samozřejmě jsme pro to, aby každý obyvatel Ruska měl možnost naučit se velikému ruskému jazyku. Jenom jedno nechceme: donucování. ... Jsme toho názoru, že veliký a mocný ruský jazyk nepotřebuje, aby se mu kdokoli musel učit pod karabáčem. Jsme přesvědčeni, že... celý společenský život vede k vzájemnému sblížení všech národů. Ti, kdo ve svém životě a při práci potřebují umět ruský, naučí se tomu i bez karabáče. Donucování způsobí jenom jedno: ztíží velikému, mocnému ruskému jazyku cestu do jiných národnostních skupin, a co hlavně – zostří nepřátelství, podníti bezpočet nových třenic, zesílí podrážděnost, vzájemné nepochopení, atd. Proto ruští marxisté říkají: zajistit obyvatelstvu školy, kde by se vyučovalo místním mateřským jazykem...“¹³

„Potřeby trhu vždy donutí národnosti žijící v jednom státě... učit se jazyku většiny. Čím demokratičtější bude režim v Rusku, tím... naléhavěji budou potřeby

⁸ Lenin V. I.: *Spisy* 31. Praha, SNPL 1955, s. 85–87.

⁹ Tamtéž, s. 145–146.

¹⁰ Lenin, V. I.: *Spisy* 20. Praha, SNPL 1959, s. 228 až 229.

¹¹ Avrorin, V. A.: *Leninskije principy jazykovoj politiki. Voprosy jazykoznanija*, 1970, č. 2, s. 13.

¹² Lenin, V. I.: *Spisy* 29. Praha, SNPL 1955, s. 189.

¹³ Lenin, V. I.: *Spisy* 19. Praha, SNPL 1959, s. 350.

trhu pobízet různé národnosti, aby se učily jazyku, který je pro vzájemné obchodní styky nejpříhodnější.“¹⁴

Komunistická strana Sovětského svazu pokračuje v Leninových ideách. Program XXIV. sjezdu KSSS si v oblasti jazykové politiky ставí za cíl: „Dále zabezpečovat svobodný rozvoj jazyků SSSR. Zajistit svobodu každému občanu SSSR mluvit, vychovávat a vzdělávat své děti v kterémkoli jazyce, nepřipouštět žádná privilegia, omezování nebo donucování při užívání kteréhokoli jazyka. V podmínkách bratrské družby a vzájemné důvěry národů a národností se národnostní jazyky rozvíjejí na základě rovnoprávnosti a vzájemného obohacování.“¹⁵

Základní teoretická východiska

Sovětská sociologie jazyka v souladu s jazykovou politikou sovětské vlády respektuje teoretické východisko funkčního přiřazení jazyka ke dvěma doménám: *společnost jako celek; jedinec, etnická skupina jako součást společnosti.*

Primární funkce jazyka — komunikativní a mentálně kognitivní, umožněné potencemi znaku (schopnost zobrazení a přenosnost) a potencemi struktury (skladebnost, schopnost členění a vytváření struktury vyššího řádu) — se vztahují:

1. (*v doméně společnosti*) k úhrnu skutečnostních referentů (ať předmětných, zkušenostních nebo abstrakčních), kterými socialistická společnost vládne a které její řídicí složka chce prostřednictvím různých vzdělávacích, ideologických, socializačních, propagačních prostředků a institucí zvýznamnit pro všechny své členy (nehledě na jejich etnickou příslušnost):

2. (*v doméně jedince, skupiny*) k jedinci determinovanému mateřským jazykem v dimenzi proficience (sběhlost v příměrném dekodování zprávy a v jejím vyjádření) i v dimenzi postojů a národnostních citů (narodnostnyje čuvstva).

Vzhledem k doméně společnost, kde jako objektové a cílové funkční determinanty vystupují úhrn společenského vědomí a výtvorů a maximální komunikativnost, může ten nebo onen jazyk vzhledem k současnému stavu svého vývoje plnit mentálně kognitivní a komunikační funkci

lépe než jazyk jiný. Příkladem je bohatá a pěstěná literární ruština, která je původním etnickým jazykem pro 128,8 miliónů Rusů (census 1970). Záměrně užívám označení „původní etnický jazyk“ místo označení mateřský jazyk protože při sčítání v roce 1970 uvedlo ruštinu jako mateřský jazyk dalších 13 miliónů příslušníků neruských národností. Nesjednocené jazykové variety malých rozptýlených národností, které se do Velké říjnové revoluce uplatňovaly ve sféře nečlenité práce a nečlenitého vědomí, jazyky s vysokým únikem slov ze slovníku, nestabilizované literaturou, nebyly formálně připraveny plnit množství úkolů nové společnosti.

Nicméně každá z oněch malých etnicit anebo každý její příslušník je pojímán jako doména, v níž kritériem funkčnosti je jazyková proficience v mateřském jazyce (na rozdíl od jazyka se širší komunikační platností) a postoje k vlastnímu jazyku.

Lenin, Komunistická strana SSSR a sovětská sociolingvistika kladli důraz nejen na proficienční jazykovou determinaci („chce-li společnost zprostředkovávat jedinci své ideje a záměry a cíle, musí volit takový jazyk, který je mu srozumitelný“), ale i na národnostní city vůči jazyku. Socialistické zřízení znamenalo pro příslušníky malých národností neporovnatelné ekonomické i kulturní výhody; nicméně tradiční kultura, která jim až dosud sloužila jako systém návodných norem, umožňující existenci v příslušných přírodních i společenských podmínkách, se interiorizovala v každém jedinci jako svébytné etické a estetické citění, jako vědomí historické etnické pospolitosti, jako svérázné hodnotové orientace a projevovala se v intenzivním, kladném postoji k vlastní etnicitě, k vlastnímu jazyku, který onu etnicitu a kulturu reprezentuje. Národnostní city (narodnostnyje čuvstva) považuje leninská ideologie a souhlasně i sovětská sociolingvistika za neoddělitelnou formu třídně sociálních citů.

„Národnostní city člověka jsou neoddělitelné od jeho třídně sociálních citů. Lidé žijí ve společenském prostředí rozvíjející formy styků a soužití, materiální i duchovní kulturu, vytvářející vědecké poznatky, etické normy, estetické hodnoty.

¹⁴ Lenin, V. I.: *Spisy* 20, Praha, SNPL 1959, s. 9.

¹⁵ *Leninizm i nacionalnyj vopros v sovremennyj uslovijach*. Moskva, Politizdat 1972, s. 322.

To vše dává vzniknout vyšším lidským potřebám a s nimi spojeným citům.

Tím, že člověk nežije pouze v sociálním prostředí, ale v etno-sociálním prostředí, jsou jeho potřeby a city zabarveny etnickou svébytností. Prožitky spojené se zájmy národa nebo národnosti, s jeho důstojenstvím a rolí ve všelidském pokroku, stejně jako estetické vnímání rodné přírody, jazyka, umění, slovesnosti, vystupují jako národnostní city.

... Osobitě estetické nazírání na svět je také spojeno s obecným a všelidským, ale na rozdíl od obecného je obohaceno tím, že zahrnuje některé individuální rysy přírody, ekonomického, politického i kulturního vývoje dané etnicity.

... Estetické city a potřeby lidí se vytvářejí v průběhu jejich společensko-historické zkušenosti. Obecné a specifické v těchto citech u lidí různých národností a v jejich estetickém vztahu ke skutečnosti je určeno tím obecným a specifickým obsaženým v jejich společensko-historické zkušenosti... Národnostní forma vytváření a vnímání skutečnosti ulehčuje poznání a jeví se jako hodnota pro ty, kterým je vlastní.

Ignorovat nebo podceňovat národnostní formu kultury není možné, protože právě ona činí socialistický obsah kultury nejvíce dostupný širokým masám té nebo oné etnicity.

Národnostní kultura bude ještě dlouho hrát svou užitečnou roli. Mezi kladné národnostní city patří láska k rodné přírodě, k jazyku a kultuře.¹⁶

Rozvoj národnostní kultury a jazyka každé etnicity je pojímán jako katalyzátor sblížení národů, národností vytvářejících socialistický stát.

Základní teoretické východisko sovětské sociolingvistiky tedy rozlišuje funkčnost jazyka vzhledem ke společnosti jako celku (k jejím ideám, cílům, záměrům, potřebám, k úhrnu skutečnostních referentů v oblasti práce a vědomí) a funkčnost jazyka vzhledem k etnickému jedinci, který je jazykem determinován proficienčně a emocionálně.

„Je nepřipustné sebemenší snižování vý-

znamu nejen jazyků s dávnou literární tradicí (staropismenný jazyk) nebo nově vzniklých literárních jazyků (mladopismenný jazyk), ale nelze podceňovat ani roli neliterárních jazyků a jejich význam pro život jejich nositelů. Pokud nositelé kteréhokoli jazyka, třeba neliterárního, neovládají dostatečně dokonale druhý jazyk a svůj jazyk užívají v každodenním životě, je opodstatněné, aby tento jazyk uplatňoval své funkce. Proto i inteligence podobných etnicit má umět svůj původní jazyk. Jinak ztratí možnost se dorozumívat, propagovat mezi svým lidem možnou a dostupnou formou ideje marxismu-leninismu, výdobytky Sovětského svazu, výmnoženosti světové kultury a vědy.“¹⁷

Převedeno na zásady praktické jazykové politiky se tato teorie jeví jako:

- možnost a právo každého občana užívat svůj mateřský jazyk, být v něm vyučován
- možnost a nutnost bilingvizace, ovládnutí jazyka s širší komunikační platností, ovládnutí ruštiny jako základního prostředku styku mezi bratrskými sovětskými etnicitami.

„Je stejně nepřipustné opovrhovat původním etnickým jazykem a snižovat jeho význam, jako je škodlivá snaha uzavírat se v úzkém rámci svého mateřského jazyka.“¹⁸

„Bilingvismus, používání dvou jazyků, je vyvolán nutností plnit jisté společenské funkce prostřednictvím dvou jazyků, z nichž ani jeden nemůže sloužit jako nositel úhrnu společenských funkcí, uskutečňovaných současně a souběžně oběma jazyky.“¹⁹

Některá konkrétní opatření jazykové politiky, zejména vůči malým národnostem

Desátý sjezd VKS(b) doporučil Akademii věd studium fonologických systémů, gramatické struktury a slovní zásoby jazyků nemajících písmo nebo písemnictví (bespismenných jazyků).

27. dubna 1927 vydal komisariát osvěty směrnice pro jazykovou politiku, v nichž

národnostních jazyků v souvislosti s rozvojem socialistických národů. Konference se zúčastnili političtí pracovníci, lingvisté, sociolingvisté, sociologové, filosofové, etnografové, psychologové a historici z celého Sovětského svazu.

¹⁶ Tamtéž, s. 217, 218.

¹⁷ DeSeriev, J. D. - Protčenko, I. F.: *Osnovnyje aspekty issledovanija dvojazyčija i mnogojazyčija*, s. 41. In: *Problemy dvojazyčija i mnogojazyčija*, Moskva, Nauka 1972. Sborník je sestaven z referátů přednesených na konferenci v Ašchabádu v r. 1969. Konference se pořádala pod názvem *Zákony rozvoje*

¹⁸ Tamtéž, s. 41.

¹⁹ Tamtéž, s. 32.

byly sovětské národnosti rozděleny do čtyř hlavních kategorií:

1. malé, roztroušené kmeny, které nemají vlastní písmo;

2. národnosti, které dosud nemají psanou slovesnost, ale žijí v soustředěných komunitách;

3. národnosti, které nemají literaturu ani vlastní inteligenci;

4. velké národy.

Akademie věd určila komise ke studiu jazyků zvláště první a druhé skupiny národností. Pověřila lingvisty vytvořením abecedy, pravopisu, sepsáním učebnic a slabikářů v oněch jazycích.

Pátý sjezd sovětských spisovatelů konstatuje, že literatura se v Sovětském svazu píše v 75 jazycích, zatímco do revoluce se psala pouze ve 13 jazycích.

Praktické provádění jazykové politiky lze nejlépe ukázat na konkrétním příkladu některé multietnické oblasti Sovětského svazu. Takový příklad představuje sovětský Sever, osídlený malými sibiřskými národnostmi, jejichž jazykové situaci věnovala lingvistika i sociologie jazyka mnoho pozornosti.

O situaci malých severských národností referoval leningradský jazykovědec P. J. Skorik na jazykovědné konferenci v Alma-Atě v r. 1962, v nedávné době (1970) pak V. A. Avrorin z moskevského Jazykovědného ústavu Sovětské akademie věd v časopise *Voprosy jazykoznanija*.

Geografický prostor malých severských národností je na západě ohraničen poloostrovem Kola, na východě mysem Děžněvovým, na severu poloostrovem Tajmur a na jihu pobřežím Tichého oceánu. Populace tohoto území, čítající zhruba 130 000 osob, zahrnuje dvacet pět národností, tj. mluvčí dvaceti pěti různých autochtonních jazyků patřících k různým jazykovým skupinám; navzájem jsou si ony jazyky mnohdy nesrozumitelné. Před Velkou říjnovou revolucí vedly některé severské národnosti kočovný a polokočovní život. Některé žily roztroušené mezi aloetnickou populací ruskou, burjatskou, jakutskou, komskou. Územní disperze s sebou nesla značnou rozrůzněnost dialektů i v rámci jednoho jazyka. Například evenský jazyk, kterým mluví 25 000 osob, má dvacet sedm dialektických variet, formálně natolik odlišných, že styk dvou dialektů působí mluvčím dorozumivací

potíže. Chantský jazyk má třicet různých dialektů. Při interetnické komunikaci užívá obyvatelstvo jazyky majoritních etnických prostředí — ruštinu, jakutštinu, burjatštinu. Jazykem každodenní komunikace („povsedněvnogo obščeniija“) zůstává mateřský dialekt. V této situaci se dichotomie funkčního přiřazení jazyka doménám „společnost“ a „jedinec“ projevuje rozporně. Chce-li společnost komunikovat ideje komunismu a informace vysoké kognitivní úrovně, potřebuje k tomu psanou formu kodifikovaného jazyka. Dialektické variety determinované historickou situací svých mluvčích nemají přiměřeně vyvinuté prostředky, aby tyto nové společenské funkce mohly plnit. Na druhé straně bilingvismus malých národností nedosáhl dostatečné úrovně, mnozí příslušníci malých národností jsou determinováni hloubkovou strukturou mateřského jazyka, tj. svérázným způsobem abstrakci spojených s osobitými morfologickými, syntaktickými a sémantickými formami, a navíc jsou ke svému jazyku citově poutáni.

Almaatská jazykovědná konference upozornila na dva druhy chyb, ke kterým občas na některých místech docházelo:

1. Zavádění původního etnického jazyka tam, kde už není živý (to je u etnických skupin, které jsou jazykově asimilované v obou dimenzích — proficienční i postojové — například Itelmeni, Aleuti atd.).

2. Umělé omezování společenských funkcí jazyků, které mluvčí ovládají, užívají a k nimž jsou emotivně poutáni.

„V poslední době se projevuje tendence uměle omezit společenské funkce jazyků malých národností Severu. Podceňuje se role mateřských jazyků těchto národností. Často je možno slyšet výroky o tom, že jsou to jazyky odumírající a že nemohou hrát žádnou podstatnou roli v životě původní severské populace... že nejsou způsobilé k tomu, aby se jimi vyučovalo ve škole a že brzdí rozvoj malých národností severu. Často se zaobaleně vyjadřuje přání stáhnout tyto jazyky ze škol, aby se tak pomohlo urychlit jejich odumírání. Tyto projevy rozhodně nepocházejí od malých národností Severu. Jejich autory jsou někteří místní činitelé..., protože vyučování v mateřském jazyce potřebuje zvláštní péči a pozornost, slabikáře zna-

*menají práci navíc a výdaje... Rozhodně jiný vztah k jazyku mají etnické skupiny, které jím hovoří. Milují svůj jazyk, jsou na něj hrdé.*²⁰

Nehledě k těmto občasným lokálním chybným tendencím volí sovětská vláda na Severu optimální praktická opatření v jazykové politice, přičemž sociolingvistika průběžně dodává politickým činitelům empirické i teoretické poznatky.

Vycházíme-li ze základní teoretické hypotézy přiřazení jazyka ke dvěma doménám – společnost – etnická skupina, jedinec – můžeme obě domény dále diferencovat; podrobnější diferenciace naznačí nejen funkční členění jazyka, ale symptomatizuje i míru možného uplatnění toho nebo onoho jazyka v té či oné funkci. V doméně jedinec vystupují jako nejvýznamnější třídící kritéria třídní, demografické a socioekologické rozlišovací znaky populace. Zevrubný výčet uvádí V. A. Avrorin: pohlaví, věk, pracovní zařazení ve společenské výrobě, socioprofesionální diferenciace, kulturní úroveň, stupeň vzdělání. Tyto znaky diferencují jedince uvnitř etnické skupiny. Rozlišení mezi etnicitami je určeno identifikací různých typů rodin, tendencemi populačního růstu, migračními trendy, mírou spontánní asimilace, trendem interetnických sňatků.

Protože etnická populace není homogenní ani z hlediska demografických, třídních nebo socioekologických znaků, uplatňují se základní společenské funkce jazyka nikoliv abstraktně, ale ve vztahu k určitým vrstvám a skupinám mluvčích (věkové vrstvy, městské/venkovské obyvatelstvo, muži/ženy, profesionální skupiny atd.). Je zřejmé, že ideje a informace sdělované šestiletým dětem mají zcela jinou úroveň než myšlenky propagované mezi dospělou populací; jinak jsou formulovány poznatky pro širokou veřejnost, jiné jazykové prostředky slouží odborným obsahům v okruhu různých vědních oborů.

S demografickou a sociální diferenciací se protíná členění společenských činností podle toho, uskutečňují-li se ve sféře práce nebo ve sféře volného času, podle potřeb a záměrů, jakým slouží – výrobní, kulturní, rekreační, vzdělávací a další činnosti. Výběr jazykových prostředků a funkce jazyka jsou odlišeny i společenský-

mi činnostmi, při nichž se jazyk uplatňuje.

Vzhledem ke dvěma základním dimenzím psychiky nabývá sdělovací a mentálně kognitivní funkce jazyka charakter racionálního (referenčního) nebo emotivního sdělování, poznávání. Jazyk určený svým současným stavem, současnou úrovní realizace svých potenci, která se prokazuje obzvláště v jeho sémanticko-výrazovém rozsahu, může v některých činnostních sférách protnutých sociálním a věkovým určením mluvčích sloužit zcela uspokojivě, zatímco v jiných společensko-komunikačních situacích se může ukázat jako funkčně nezpůsobilý. Například jazyk, který nemá vyvinutou vědeckou terminologii a jemuž chybí zobrazující výrazivo pro mnohé ze skutečnostních referentů, jež jsou běžné ve vyspělé společnosti, se nicméně může zcela dobře uplatňovat ve vrstvách předškolních nebo raně školních dětí a při tomto fungování zároveň pozvolna a nenásilně zdokonalovat svou formu, což je předpoklad pro další funkční zdokonalení prospěšné společnosti. Tentýž jazyk už nemůže přiměřeně sloužit na vyšším stupni vzdělávání. Formálně chudý mateřský jazyk, jímž jsou mluvčí proficientně a emotivně determinováni, může vhodně plnit úkoly emotivně sdělovací, ale málo vyhovuje pro racionální (referenční) sdělování, kterému plně vyhovuje jazyk vypracovaný a kultivovaný.

Na základě těchto teoretických předpokladů, vyplývajících z důkladného empirického sociolingvistického poznání, byly malé národnosti Severu rozděleny do tří skupin:

1. K první skupině patří národnosti, jejichž příslušníci žijí natolik pohromadě, že počet dětí v příslušné lokalitě dostačuje pro vytvoření třídy, případně školy; ty národnosti, pro jejichž jazyky už vypracovaly příslušné komise Akademie věd pravopis, normu, učebnice; ty národnosti, kde v rodinách převažuje úzus mateřského jazyka nad ruštinou.

Vyučování na školách je v prvních třech letech vedeno v mateřském jazyce (přípravná třída, první a druhá třída). Ruština se zpočátku učí jako předmět, od třetí třídy se vyučuje v ruštině a mateřský jazyk zůstává jako předmět.

2. Ke druhé skupině se počítají národ-

²⁰ *Voprosy razvitiia literaturnykh jazykov narodov SSSR v sovětskuju epochu* (Materiály vsesojuznoj konferencii Alma-Ata, 1962). Alma-Ata 1964, s. 322.

nosti, jejichž příslušníci žijí rozptýleni mezi ruskou populací. V mateřském jazyce se děti učí jeden rok v přípravných třídách. Pak přicházejí do smíšených tříd s ruskými dětmi, kde je výuka v ruštině. Mateřský jazyk mají jako nepovinný předmět. V příslušných jazycích vycházejí slabikáře a učební pomůcky.

3. Ke třetí skupině se řadí národnosti jazykově asimilované nebo ty, kde v bilingvní situaci převažuje ruština jak ve sféře úzu, tak ve sféře proficienci.

Ve škole se vyučuje rusky. Mateřský jazyk na školách funguje pomocně tam, kde může hrát případnou aktivizační roli.

Kromě sféry školy se původních etnických jazyků užívá při osvětové práci vsude tam, kde je toho zapotřebí, zejména mezi starší populací. V mnoha jazycích vycházejí časopisy, příležitostně se užívají při krajových vysíláních.

Za rozvoj, normalizaci a ortografii vědí severské národnosti zejména vynikajícím lingvistickým pracím Laboratoře experimentální fonetiky na Leningradské universitě.

Jen pro zajímavost upozorním na základní kroky při normalizační práci.

„Zpočátku se literatura psala v různých dialektech a užívala se různá pravopisná pravidla, protože se nestačila vytvořit pravidla jednotná.

Přijetí jednoho dialektu za základ literárního jazyka neznamenal, že zvláštnosti ostatních dialektů se ignorovaly. Jestliže fonetika a gramatika literárního jazyka se v podstatě zakládá na jednom dialektu — a ani zde se neobejdeme bez výjimek — pak v oblasti lexika a frazeologie pozoru- jeme široké využití dialektismů.“²¹

To, že sovětská vláda sleduje veskrze správnou zásadu nerozšiřovat za každou cenu funkce jazyků, které k tomu nemají předpoklady (omezený počet mluvčích, asimilace, atd.), neznamenal, že by se možné funkce oněch jazyků neuplatňovaly tam, kde jsou k tomu předpoklady. Zároveň vzrůstá spotánní bilingvizace, kterou před- vidal V. I. Lenin. Trend ve vývoji jazykové situace mezi malými národnostmi Severu se tedy projevuje: vzrůstající bilingvizací a dále vyhraňováním rolí ruštiny a mateřského jazyka pro specifikované sféry urč- né společenskými činnostmi, společenskou

a demografickou diferenciací, obsahem a záměrem sdělovaných zpráv.

„Prospěšnost ekonomického a kulturní- ho působení ruského národa na malé národnosti Severu podminila tendenci k ovládnutí ruského jazyka jako prostřed- ku interetnické komunikace, prostředku přivlastnění si výtobytků socialistické kul- tury. Zároveň však tato tenden- ce nezmenšuje význam mateř- ského jazyka, naopak ro zšiř- je jeho funkce, obohacuje ho a určuje mu specifickou roli v kulturním rozvoji dané ná- rodnosti.“ (Podtrhla M. H.).²²

Šetření jazykové determinace malých národ- ností Severu (1967—1969)

Jazyková situace se vyvíjí a sovětská so- ciolingvistika průběžně sleduje případné změny, aby mohla pohotově poskytnout zprávy politickým činitelům a plnit tak poslání vědy. Podle společenského dopo- ručení vědy se pak uzpůsobují praktická opatření.

Jedním z příkladů působení sovětských lingvistů a sociolingvistů je rozsáhlé šet- ření vývoje jazykové situace u malých severských národností. O tomto šetření podává zprávu V. A. Avrorin v citované práci.

Cílem šetření bylo postihnout vývoj bi- lingvismu, upřesnit vymezení společen- ských funkcí ruštiny a mateřských jazyků, zjistit změny ve fungěním zatížení souběž- ně užívaných jazyků. Jazykové údaje byly šetřeny v korelaci se socioekologickými a demografickými charakteristikami mluv- čích.

Metoda šetření: Údaje se shromažďovaly pomocí ankety, která obsahovala 38 otáz- ek rozdělených do čtyř kategorií [I. „adre- sové“: republika, kraj, oblast, okres, obec; II. „legitimační“ („pasportnyje“): jméno, věk, pohlaví, zaměstnání... atd.; III. otáz- ky zjišťující míru proficience v mateřském jazyce a v ruštině a jazykový úzus v růz- ných činnostních sférách; IV. otázky zjiš- ťující postoje k jazyku]. Ve vybraném sou- boru respondentů bylo zastoupeno 42 000 osob — příslušníků reprezentujících všech- ny národnosti Severu. Výběrové procento se u jednotlivých etnic různilo podle po- četnosti populace. U největších národností (Burjati, Jakuti) s populací nad 200 000

²¹ Tamtéž, s. 306.

²² Tamtéž, s. 317.

Tabulka 1

Jméno národnosti	Mateřský jazyk jako jazyk vyučovací			Mateřský jazyk jako učební předmět		
	pro	proti	nevím	pro	proti	nevím
Chantové	28,0	52,0	20,0	50,5	29,0	20,5
Mansové	22,0	54,0	24,0	34,5	37,5	28,0
Něnci	16,0	49,5	34,5	32,5	31,0	36,5
Dolganí	49,0	47,0	4,0	87,5	9,5	3,0
Evenkové	46,0	39,0	15,0	77,0	6,0	17,0
Selkupové	18,5	65,0	16,5	33,0	40,0	27,0
Ketové	39,5	58,0	2,5	55,0	25,0	20,0
Iganasanové	12,5	66,5	21,0	59,0	15,0	25,5

Udygejci, Eskymáci, Dolganí, Itelmení a Ketové); u méně než tisícových etnicit (Iganasanové, Tofové, Oroči, Jugakirové, Encové, Aleuti, Orokové a Něgidalci) byli dotazováni všichni dospělí. Šetření probíhalo v letech 1967–1969.

V tabulce 1 a 2 jsou zkráceně uvedeny některé výsledky šetření.²³

ní výsledek: absolutní většina obyvatelstva Severu uznává nesmírný význam ruštiny, zároveň však nechce, aby budoucí generace zapoměly jazyk předků.

* * *

Marxismus spatřuje vývoj v dalším sbližování národů. Perspektivní splynutí ná-

Tabulka 2

Jméno národnosti	Mateřský jazyk	Mateřský jazyk i ruština	Pouze ruština
Čukčové	46 %	32 %	22 %
Eskymáci roztroušeni mezi Čukči	19 %	22 %	59 %
Nanajci	47 %	28 %	25 %

A. Avrorin upozorňuje, že odpovědi Chantů, Dolganů, Selkupů, Ketů nejsou ekvivalentní odpovědím ostatních národností, neboť mateřskými jazyky těchto národností se na školách dosud nevyučovalo. Dále autor vysvětluje vysoké procento odpovědi „nevím“ průvodním objasněním respondentů: „Vy jste lidé učení, vám jsou

rodů, národností a etnicit je budoucnost zatím odlehá — i když některé malé, roztroušené etnicity s nerozvinutým stupněm státnosti (stěpeň gosudarstvennosti) splývají rychleji než ustavené, konsolidované a velké etnické celky.

„KSSS si ve své politice staví za cíl zabezpečit rozkvět národnostních kultur a

²³ Citováno podle: Avrorin, V. A.: *Opyt izučenijsja funkcionalnogo vzaimodejstvija jazykov u narodov Sibiri*, Voprosy jazykoznanija 1970, č. 1.

*utvrzení jejich interetnických základů ne podrobením kultur malých etnicit velkým národům, ne jejich mechanickým sjednocením, nýbrž vytvořením diferencovaných, co nejpríznivějších podmínek pro rozvoj všech národnostních kultur k tomu, aby se mohly navzájem organicky prolínat a vzájemně obohacovat.*²⁴

S dalším rozhojňováním interetnických vztahů bude obměňující se problém jazyků v kontaktu zavdávat sociologii jazyka nové podněty.

Vysoce vzestupnou tendenci má spon-tánní bilingvizace zvláště v těch oblastech, kde se stýkají jazyky méně rozvinuté a jazyky kultivované. Třebaže u části obyvatel malých etnicit dochází k národnostní a jazykové asimilaci, bilingvismus zatím převažuje, případně se stabilizuje, a to tím, že každý z jazyků – mateřský jazyk i jazyk s širší komunikační platností – přijímá specifické společenské funkce, v nichž se uplatňuje lépe než druhý „spolu-jazyk“. Jazyk s širší komunikační platností je vhodnější pro racionální (referenční) sdělování, mateřský jazyk pro emotivní komunikaci. Mateřský jazyk spíše uspokojuje estetické potřeby, komunikativnější jazyk vyhovuje požadavkům a potřebám kognitivním. Mateřský jazyk souvisí spíše se sférou intimní rodinné komunikace, druhý jazyk slouží formálním situacím interetnické komunikace. Jak se oba jazyky mohou uplatňovat při vyučování, bylo popsáno výše.

Jazyk je otevřený systém, který se neustále vyvíjí, zejména na úrovni lexikálně sémantické. Vyvíjí se tím, jak funguje, a funguje mimo jiné i podle toho, jak se formálně vyvíjí. Ač je rozdělení rolí dvou jazyků v situaci bilingvismu mnohde dočasně ustálené, neustále působí jazykové i mimojazykové faktory, které uzuální a proficienční vyváženost bilingvismu mění, a tak dochází k znovurozdělení jazykových funkcí (raspředělení funkcí jazyka). Těmto změnám pak řídící složky společnosti – které se ostatně na vývoji situace významně spolupodílely – takticky přizpůsobují svou další politiku. Sociologie jazyka dodává ve stále rozsáhlejší míře reprezentativní empirické i teoretické poznatky, aby jazyk, jeden z propojené trojice fylogenetických faktorů *práce – vědomí – řeč a nejdůležitější prostředek*

lidských společenských styků, mohl v socialistické společnosti optimálně plnit své poslání.

II.

V Československu se vyskytuje ojedinělá obdoba jazykové situace určené kontaktem dvou jazyků, z nichž každý má velmi odlišnou měrou realizované zobrazovací, vyjadřovací a sdělovací potence. Jeden jazyk je zastoupen češtinou (popřípadě slovenštinou), druhou kategorií reprezentuje romština (tj. jeden ze čtyř hlavních dialektů čtyř etnických skupin Romů v ČSSR).

U češtiny resp. slovenštiny převažuje nad územními a sociálními dialekty jedna obecná varieta; zásoba jazykových forem, výrazových prostředků, se po staletí stabilizuje a průběžně rozšiřuje literaturou. Multiplikátory společenských styků (masově sdělovací prostředky, literatura a její distribuční mechanismy, řada institucionálních osvětových aktivit a zejména základní vzdělávací instituce – škola) sladí, urychlují a usměrňují procesy formální a sémantické divergence či konvergence, jejichž výslednicí je další vývoj a obohacování jazyka, posilování jeho funkčního potenciálu. V rámci Československa má čeština a slovenština nejširší komunikační platnost, protože to jsou jazyky dvou etnických majorit. Majoritní etnicity – Češi, Slováci – prokazují zároveň nejvyšší stupeň státnosti v ČSSR, a tak se čeština a slovenština v zájmu společenské organizace uplatňují v úhrnu veškerých společensko-politických jazykových funkcí. Vzhledem k tomuto postavení má čeština, resp. slovenština i vysokou ekonomickou hodnotu, a tedy prestiž i přitažlivost pro příslušníky národnostních minorit a pro Romy.

Druhý jazyk uplatňující se v situaci, kterou budeme dále rozebírat, je romština – přesněji řečeno každý ze čtyř romských dialektů, jimiž hovoří různé romské sub-etnicity v ČSSR.

Statisticky nebylo etnické členění Romů v ČSSR nikdy přímo podchyceno. Velikost romských etnicit můžeme odhadovat z empirie a nepřímo z některých demografických údajů. Absolutně nejpočetnější je skupina „slovensko-českých“ Romů, která značně převyšuje počet tří zbylých etnicit.

²⁴ *Leninizm i nacionalnyj vopros v sovremennyj uslovijach*. Moskva, Politizdat 1972, s. 315.

To znamená, že romština v ČSSR je suverénně reprezentována územními varietami slovensko-českého romského dialektu, zejména východoslovenskými varietami. Veškerá podnářečí tohoto dialektu jsou si navzájem srozumitelná. Nadále budeme pro stručnost užívat termínu romština pro početně nejreprezentativnější dialekt: jevy demonstrovány v souvislosti s ním lze víceméně vztáhnout i na ostatní dialekty.

Historické postavení Romů jako determinanty romštiny

Romština je jazyk určený historickými formami práce a vědomí skupiny, která nejen ve své pravlasti, ale i nadále v evropské feudální a kapitalistické společnosti zaujímal postavení etnické kasty. Pojem kasta (portugalský ekvivalent hindského džátí: endogamní rodová skupina sdílející společné sociální postavení dané tradiční skupinovou profesí) nabyl v evropském povědomí poněkud odlišný obsah, než jaký implikuje džátí-kasta jako typická složka specifické společenské struktury tradiční Indie. Proto objasním jevy, které pojem džátí v Indii představuje, a to zvláště ty jevy spojené s kastami, jejichž společenská práce má fyzický charakter.²⁵

a) Mezi jednotlivými džátí je nepřekročitelná statusová bariéra. Pro společnost založenou na třídní nerovnosti pojem status platí. (Dnes je v Indii asi 2000 džátí.)²⁶

b) Kontakty mezi kastou a ostatní společností se uskutečňují téměř výlučně ve sféře výměny statků a služeb, jejichž reprodukci zajišťuje systém práce – výrobní systém společnosti. V celospolečenské dělbě práce má džátí úzce vymezenou úlohu spojenou s tradiční skupinovou profesí. (Príznačné profese jednotlivých romských džátí – v Indii domských džátí – jsou jak dosud v Indii, tak do nedávné minulosti v Evropě: kovářství, hudebnictví, kotlářství, koňské handlířství atd.). Vzhledem k nízkému hodnocení fyzické práce v tradiční indické i v evropské feudální a kapitalistické společnosti bylo společenské uznání řemeslnických džátí velmi nízké. U Romů v Evropě podporovala sociální diskriminaci navíc diskriminace rasová. Takíka nulový společenský status se projevoval i v nepatrném podílu řemeslnických

džátí na důchodu společnosti; jejich práce byla hluboce podhodnocena, často odměňována v naturáliích, takže příslušníci kasty – v podstatě drobní soukromí řemeslníci – nikdy nemohli nahromadit kapitál. Jediná pracovní úloha v celospolečenském systému dělby práce, úloha společná pro celou džátí, dávala Romům charakteristiky sociální skupiny.

c) Veškeré další typy existenčních styků probíhají výhradně uvnitř přísně ohraničené kasty. Styky zajišťující biologickou reprodukci a primární socializaci se uskutečňují v rámci kastovního rodinného systému. Rodina je nejen „rozhodujícím momentem produkce a reprodukce bezprostředního života,“ ale je to i výrobní jednotka, která má svou specifickou dělbu práce, a za jistých okolností může systém rodiny, rozšířené rodiny a rodu být nositelem zvláštního ekonomického subsystému. Tuto myšlenku rozvádí Marx v souvislosti s venkovskou patriarchální rodinou:

*„Chceme-li zkoumat společnou, tj. bezprostředně zspolečensštěnou práci, nemusíme se vracet až k její prvobytné formě, s níž se setkáváme na prahu dějin všech kulturních národů. Bližší příklad skýtá venkovská patriarchální výroba rolnické rodiny... Různé práce... jsou společenskými funkcemi ve své naturální formě, protože to jsou funkce rodiny, která má, podobně jako zbožní výroba, svou vlastní, samorostlou dělbu práce.“*²⁷ Některé obecné aspekty této myšlenky lze vztáhnout jak na rodinu v indickém systému kast, tak na rodinný systém Romů v minulosti, i když nejde o rodinu zemědělskou, nýbrž řemeslnickou. Tradiční profese a způsob obživy romských džátí vůbec si vynutily vlastní dělbu práce uvnitř rodiny, rodu, komunity; společenské vztahy tohoto subsystému neodpovídaly historickému času a historické formaci majoritní společnosti. Jisté enklávní postavení patriarchální rodiny bylo ovšem způsobeno relativní hospodářskou („samoživitelskou“) nezávislostí, danou vlastnictvím půdy a „hospodářství“, zatímco příčinou enklávního postavení romské řemeslnické rodiny byla nucená „nezávislost“ – kastovní izolace. Podobně jako u patriarchální ven-

²⁵ Viz blíže Hübschmannová, M.: *What can Sociology suggest about the Origin of Roms*. Praha, Archiv orientální, 1972, č. s. 51–64.

²⁶ Tamtéž

²⁷ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954, s. 96.

kovské rodiny, analyzované Marxem, spadaly společenské vztahy rodového ekonomického subsystému Romů do méně vyvinutých vývojových stadií. Na základně rodinného—rodového subsystému s vlastní dělbou práce se pak vztyčovala i jistá specifická nadstavba, která tento systém fixovala, usměrňovala.

d) Téměř výlučně v rámci džátí probíhají i společenské styky zajišťující prostřednictvím kulturního systému reprodukci poznatků a návodných informací účelných pro přetrvání kasty v alogenním společenském, etnickém a přírodním prostředí — jinými slovy kontakty ve sféře vědomí.

e) Protože kasta byla v Indii i v případě Romů v Evropě omezená jen jednou profesí, jednou úlohou v celospolečenském výrobním systému, nemohla se výrobní základna členit a vyvíjet jako u celkové společnosti s plně fungujícími reprodukčními systémy.

f) Nediferencovanost ekonomické základny podmiňovala i pomalé členění ve sféře vědomí, přičemž hradba kastovního statusu zahrazovala průchod informacím z vyvíjející se majoritní společnosti a znemožňovala příslušníkům kasty přístup k poznatkům, právům a vymoženostem ostatní společnosti.

g) Pojem džátí implikuje značnou územní disperzi rodin a rodů — jak v Indii, tak u Romů v Evropě —, které se vzhledem ke stejné tradiční skupinové profesi nemohou uživit na jednom místě. (Jedna vesnice nepotřebuje víc než jednoho romského kováře, popřípadě jednu hudební kapelu.)

h) Kastovní přehrada oddělovala Romy nejen od ostatní neromské společnosti, ale izolovala i jednotlivé romské džátí mezi sebou navzájem. V Indii se přísně střeží hranice mezi džátí, která se projevuje podrobně vypracovanými pravidly normativního chování, zvyklostí, povoleného a zakázaného jídla, zvláštními šperky, krojem, způsobem líčení atd. Podobně tomu bylo i u Romů, a mnohde dosud je.

i) Omezené kontakty mezi rody a komunitami i mezi Romy a ostatní společností ochromovaly vývojové stimuly jak ve sféře práce, tak ve sféře vědomí, a tím i ve sféře jazyka.

j) U Romů (i u příslušníků jednotlivých indických džátí) se v důsledku izolovaných sfér rodiny a vědomí, v nichž uzavřeny do kastovních hranic probíhaly příslušné typy společenských styků, uchoval poměrně neporušený antropologický typ i vlastní komunikační symbolika — etnikum.²⁸

Postavení etnické kasty se ve sféře jazyka projevuje takto:

1. Odlišnost dialektů jednotlivých romských subetnicit, vzniklá patrně už na půdě indické pravlasti, se uchovává a prohlubuje.

2. Územní variety v rámci jednoho dialektu jsou nesjednoceny.

3. Jazyk nemá písemnou formu; skupina nedisponovala společenskými prostředky, které by literární formu umožnily vyvinout (nebylo právo na vzdělání, převládala negramotnost atd.).

4. Proces formální a významové divergence jazyka je jen stěží vyvažován konvergenčními mechanismy. Stabilizátory nepsané slovesnosti nestačí čelit úniku užitných forem z jazyka s takovou účinností jako psaná literatura.

5. Rozsah sémanticko-lexikálního fondu odpovídá nečleněné sféře práce a vědomí, zejména v oblasti racionálního zobrazování a sdělování.

6. Romské společenství nemělo možnost vyvinout společenské instituce, které by sloužily k rozšiřování, normalizování, kultivaci a stabilizaci jazyka a slovesných kulturních produktů. Instituce majoritní společnosti byly Romům v minulosti uzavřeny.

Jazykové obtíže etnické kasty na prahu socialismu

Převratná společenská změna, socialismus, zasahuje i Romy, dává jim možnost integrace a zároveň na nich požaduje, aby se integrovali, aby překlenuli vakuum mezi vlastní nečlenitou a formálně chudou troj-jedností „práce—vědomí—jazyk“ a osvojili si nesčetné vymoženosti, poznatky a práva a povinnosti příznačné pro socialistickou společnost.

Jazyk bývalé etnické kasty nemá pohotově prostředky k zobrazení skutečnostních referentů, které pro Romy v ohromujícím množství nabývají významu.

Čeština, resp. slovenština byla pro většinu Romů nevlastní jazyk. Romové sice

²⁸ Viz blíže Hübschmannova, M. — Rehák, J.: *Etnikum a komunikace*. Praha, Sociologický časopis, 1970, č. 6, s. 548.

i v minulosti hovořili jazykem majoritního prostředí, ovšem míra jejich jazykové proficeience v druhém jazyce nepostačovala novým komunikačním situacím, do nichž je socialismus věnil.

I jiné nerovnoprávné skupiny, jejichž sociální postavení korelovalo s nízkým vzděláním (v rámci dělnické třídy to byly skupiny nekvalifikovaných dělníků, nádeníků, mezi rolníky sem patřily zejména nemajetné vrstvy ze zaostalých lokalit atd.) vstupovaly do socialismu vyzbrojeny svým sociálním nebo místním dialektem, který byl v mnoha jazykových kategoriích nersrovnatelně chudší než literární jazyk, jazyk schopný zobrazit a vyjádřit úhrn poznatků, k nimž lidstvo dospělo. Tyto dříve nerovnoprávné vrstvy, postižené nízkým vzděláním, však na základě vlastní nebo blízké příbuzné fonologické struktury, vlastní nebo blízké příbuzné gramatiky, vlastní hloubkové struktury ztělesňující specifický způsob abstrakcí si postupně a relativně bez obtíží osvojovaly neznámé výrazivo mateřštiny, napojovali ke známému jazykovému systému jednotlivé prvky, odpovídající mu skladbou, a tak s novými skutečnostními referenty, které pro ně socialismus zvýznamnil, získávali zároveň i vyjadřovací aparát. Žádný jedinec a žádná společenská vrstva neovládá jazyk v jeho totalitě; idiolekt, dialekt, ať územní či sociální a odborné, mají omezený a vymezený úzus jazykových forem, ale jazyk jako celek dává každému mluvčímu, každé vrstvě obyvatelstva možnost obohatit vlastní mluvu — idiolekt — ze zásob rozlehleho vševstřebávajícího fondu, syceného neustále všemi typy a úrovněmi promluv. Tak společenské zpřístupnění nových poznatkových oblastí a nových komunikačních požadavků je účinně spoluemožněno poznenáhlym zvládnáním dosud neznámých prostředků vlastního jazyka.

Romy ovšem zastihl socialismus v postavení etnické kasty, kasty se zcela odlišným jazykem; zásoba zobrazovacích a vyjadřovacích prostředků, které jim společnost nabídla spolu s jejich skutečnostními předlohami, ať předmětnými, zkušenostními nebo ideovými, nepatřila k vlastnímu, mateřskému, dostatečně známému jazyku.

Jazyková situace Romů v ČSSR je tedy

v mnoha ohledech podobná jazykové situaci malých etnicit v SSSR. Integrace sovětského státu byla ovšem od samého začátku závislá na harmonických interetnických stycích a vztazích, na plynulé interlingvní komunikaci; proto se řídící složky společnosti i odborníci — sociolinguvisté velmi důkladně zabývali všemi aspekty souběžného spolupůsobení různých a různě rozvinutých jazyků, což umožnilo rozlišit a využít různé společenské funkce jazyků v kontaktu (mateřského jazyka a jazyka s širší komunikační platností).

V Československu, kde se sociální bilingvismus, poznamenaný nestejnou úrovní styčných jazyků, vztahuje pouze k jedné minoritě, zůstávala otázka jazykové determinace Romů dlouho zanedbávána a nepostižena ve své diferencovanosti. V posledních letech se však prosazuje čím dále tím naléhavěji, a to ve společenské oblasti, která je zcela závislá na jazyce a v níž se maximálně uplatňují primární funkce jazyka — mentálně kognitivní a komunikativní — v oblasti školství. Oblast školství nejvýmluvněji a nejzjevněji symptomatizuje míru jazykové determinace romských dětí a zprostředkovaně Romů vůbec, signalizuje, jakou měrou a v jakých komunikačních dimenzích (racionální, emotivní) je integrační úsilí ohroženo neshodou mateřského a vyučovacího jazyka, naznačuje, který ze souběžně užívaných jazyků dominuje v proficeinci a v úzu, a tak tedy nepřímou upozorňuje na nedopatření i na úspěšné počiny jazykové politiky.

Bilingvismus romských dětí a škola

Statistické údaje a analýzy publikované Federálním (resp. Českým nebo Slovenským) statistickým úřadem podávají dobrý přehled o situaci romské školní mládeže v ČSSR a zároveň poukazují na závažnou společenskou úlohu jazyka v oblasti školství. Jeden z posledních statistických rozborů porovnává například školní neprospěch romských dětí a ostatních žáků: z romských dětí v 1.—5. ročníku ZŠ (nebo ZŠ) propadá 43 %, u ostatní populace 3,1 %. V prvním ročníku neprospívá 53,5 % Romů a pouze 2,6 % neromských dětí.²⁹ Publikace uvádí neprospěch rom-

²⁹ Povinná školní docházka cikánské mládeže v CSR v letech 1970/1971, Praha, Český statistický úřad 1972, s. 3, 4.

ských dětí do souvislosti s jazykovými potížemi. Na jiném místě se píše: „Věkové složení cikánského obyvatelstva naznačuje, že v nejbližší generaci dojde k rychlému růstu počtu Romů, což se bude mimo jiné projevovat také ve zvýšeném přílivu cikánských dětí do škol.“³⁰ To znamená, že se zvýší význam jazykové problematiky.

V metodickém návodu ministerstva školství ČSR z ledna 1972 se při analýze faktorů neprospěchu a nedostatečné připravenosti romských dětí pro školu uvádí i neznalost vyučovacího jazyka. Zpráva upozorňuje na to, že „dětí doma i mezi sebou hovoří převážně některým cikánským dialektem“.³¹

Na dominantní úzus romštiny i dominantní proficienci v mateřském jazyce poukazují pedagogická čtení učitelů vyučujících romské děti.

„Cikánské děti jsou na našich školách vyučovány jazykem českým, který není jejich mateřštinou, i když je na úředních tiskopisech (vyšvědčeních) za takový označován. Značnou část dne žijí děti v prostředí, kde se mluví cikánsky.“³² (Podtrhla M. H.)

„... Rodiče přicházejí do školy, mluví česky, slovensky... Stačí však, aby došlo ke konfliktní situaci mezi dvěma cikánskými rodiči — a najednou učitel stojí stranou, rodiče si svůj spor vyřizují cikánsky. Učitel nemá možnost zasáhnout, ztrácí orientaci.“³³

Některé orientační informace, které jsem při pilotážích získala od učitelů vyučujících dlouhá léta romské děti, vypovídají o aktivizačním efektu emotivní funkce mateřského jazyka (F. Šimko, Rakúsy/Poprad; S. Orendáč, Humenné; J. Kříž, Teplice; O. Varga, Stakčín/Snina atd.). Všichni tito učitelé si z vlastní iniciativy osvojili základy romštiny (Ondrej Varga je Rom, žák J. Kříže) a pomocně užívají mateřštiny dětí nejen k objasnění neznámých českých/slovenských slov, ale i k navození přátelské atmosféry. („To dítě se cítí hned lépe a veseleji, když na

ně promluví jeho řečí, a ne jako u macechy.“ F. Šimko.)

Metodický kurs pro učitele s výukou základům romštiny

Ministerstvo školství v ČSR u vědomí skutečnosti, že prospěch romských žáků se lepší nezatelně a že eliminace romštiny nevede k žádoucím výsledkům, se v roce 1971 rozhodlo pro experiment: spolu s Krajským pedagogickým ústavem v Ústí nad Labem uspořádalo v červenci 1971 čtrnáctidenní metodický kurs pro učitele romských dětí, kde mimo jiné byli účastníci čtyři hodiny denně seznamováni se základy mateřského jazyka romských dětí. Prázdninový kurs v Litoměřicích (1971) navštívilo 22 účastníků: 5 z mateřských škol, 9 ze ZDS, 8 ze ZŠ. Z toho čtyři učitelé působili v internátních zařízeních. Účastníci se sešli z 18 lokalit Čech a Moravy. Závěrečné hodnocení (část týkající se možného využití romštiny ve škole) vyznělo takto:

„Domníváme se, že takový kurs měl být pořádán pro učitele, popřípadě pracovníky, kteří mají na starosti romské děti, již dříve. Důvody: a) učitelova znalost romštiny navazuje vztah důvěry romských rodičů ke škole a jejím pracovníkům. Totéž platí i o romských dětech. Postupně ztrácejí nedůvěru i nejistotu. b) Romské dítě snáze pochopí některé, zejména elementární věci, jestliže je učitel může reprodukovat i v romštině. c) Bezpochyby to platí o práci s romskými dětmi v MŠ a v elementární třídě ZDS, i když i ve vyšších třídách ZDS se vyskytují případy, kdy by romština, doprovázená třeba náznorným předvedením, mohla pomoci. d) Romská kultura, jako každá jiná, je bez znalosti jazyka téměř nepřístupná. Máme na mysli písně, básně a pohádky...“ (Na jiném místě hodnocení se hovoří o nesmírném aktivizačním významu romských písní).³⁴

Vzhledem k úspěchu prvního kursu se ministerstvo školství ČSR a KPÚ v Ústí nad Labem rozhodly v této akci pokračovat.

³⁰ Tamtéž, s. 2.

³¹ Metodický návod ministerstva školství ČSR k výchově a vzdělávání cikánských dětí, Ministerstvo školství, 1972, učelový materiál, s. 2. 7.

³² Pučková, R.: Několic pohledů na výchovu cikánských dětí. Pedagogické čtení, 1967, nepublikováno (V knihovně Výzkumného pedagogického ústavu v Praze).

³³ Macháčková, M.: K problému připravenosti cikánských dětí pro společenské soužití a některé

zkušenosti z využití progresivních metod v práci s těmito dětmi, Pedagogické čtení, 1970, nepublikováno (v knihovně Výzkumného pedagogického ústavu v Praze).

³⁴ Závěrečné hodnocení prvního metodického kursu s výukou základům romštiny pořádaného pro učitele vyučující romské žáky ministerstvem školství a Krajským pedagogickým ústavem v Ústí nad Labem. Strojopisný materiál, uložen na KPÚ Ústí nad Labem.

čovat a v roce 1972 byl uspořádán další čtrnáctidenní metodický kurs (červenec 1972, Česká Lípa).

Jazyková znalost romských dětí v hodnocení účastníků kursu romštiny

Jako lektorka romštiny v obou kursech jsem položila účastníkům několik orientačních otázek. Formulovala jsem je ústně, účastníci kursu písemně odpověděli.

Jedna z otázek cílila k sestavení škály poměrné znalosti češtiny/romštiny. Uspořádání ordinálních znaků bylo následující: Hovoří vaši žáci 1. pouze česky, 2. lépe česky než romsky, 3. česky stejně dobře jako romsky, 4. romsky lépe než česky, 5. pouze romsky. Míra znalosti byla korelována se stupněm školy (MŠ, ZDS/ZŠ) a ročníkem, v němž pedagogové učili. Uvědomuji si, že otázka není jednoznačná: učitel, který sám romsky neumí, může těžko přesně posoudit proficienci dítěte v romštině. Výpovědi neodlišovaly uzuální a proficienční bilingvismus, učitelé se patrně řídili spíše porovnáním frekvence úzu romštiny a češtiny a mírou neznalosti češtiny než mírou znalosti romštiny. Nicméně, i tak zjevují údaje přibližnou domi-

byly vychovávány v celotýdenní mateřské škole. Třebaže jsem sondovala míru daného kontaktu romských a českých dětí ve třídě, tj. početní poměr romských a českých dětí, který by mohl nějakým způsobem znalost češtiny ovlivnit, nebudu tuto korelaci uvádět, protože sama o sobě nic neříká; bylo by třeba provést srovnání s dalšími faktory (míra úzu romštiny/češtiny doma; ekologický kontakt rodiny dítěte — tj. bydlí-li rodina v romském soustředění, nebo mezi Čechy; volitelný kontakt — tj. poměrná frekvence voleného styku s Romy a Čechy ve volném čase atd.). Kromě toho není uvedený soubor dostatečně reprezentativní.

Spíše než o znalosti češtiny-romštiny vypovídá tabulka o rozhovorové pohotovosti v tom nebo onom jazyce (viz také odpovědi na další otázky), která se učitelům jeví v poměrném úzu romštiny/češtiny. Nejvíce zastoupena je střední kategorie — převládá vyvážený bilingvismus romštiny a češtiny; třetí a čtvrtá kategorie, svědčící pro dominanci romštiny nad češtinou, je o něco četnější zastoupena než první a druhá kategorie, v nichž dominuje čeština. Mezní případy „pouze čes-

Tabulka 3. Znalost češtiny-romštiny podle počtu žáků na různém stupni školy — třídy

Poměrná znalost češtiny-romštiny	MŠ	1 třída	2–3 třída	4–9 třída	Celkem
pouze česky	9	17	4		30
česky lépe než romsky	10	19	12	8	49
česky stejně jako romsky	18	38	55	34	145
romsky lépe než česky	17	20	38	3	78
pouze romsky	7	5	4		16
Celkem	61	99	113	45	318

nanci toho nebo onoho jazyka, která může být napříště prověřena přesnějšími testy. Při sestavování výsledné tabulky jsem brala v potaz odpovědi 37 účastníků obou kursů, kteří zastupovali 28 různých obcí Čech a Moravy. Vyloučila jsem odpovědi učitelů, kteří dosud romské děti neučili, a těch, jejichž žáci byli odchováni v kojeneckých ústavech a s romštinou nepřišli do styku. Učitelé, podrobně znali svých žáků, diferencovali jazykovou znalost u každého dítěte zvlášť (viz tab. 3). Devět dětí v kategorii „jen česky“ pocházelo ze smíšených manželství; dvě další

ky“, „pouze romsky“ nejsou početné. Musíme ovšem uvážit jistou neekvivalenci případů ze smíšených manželství.

Další otázkou jsem chtěla zařadit znalost češtiny jako předmětu na škálu školního prospěchu/neprospěchu. Při hodnocení odpovědi jsem vzala v potaz vyjádření 15 účastníků z prvního kursu — ostatní buď učili na mateřské škole, nebo neměli zkušenost s romskými žáky. V druhém kursu se k prospěchu vyjádřilo 20 učitelů (ze 23 účastníků). Otázky zněly: Ve kterých předmětech většina romských dětí nejvíce zaostává/nejvíce vyniká? Ani tyto

otázky nejsou zcela jednoznačné; vynikání/zaostávání implikuje relaci k prospěchu neromských dětí, i relaci mezi jednotlivými předměty. I pojem „většina“ je nepřesný. Výsledek je tedy pouze hrubou orientací. Jak u otázky zkoumající prospěch, tak u otázky zkoumající neprospěch udávali učitelé obvykle jeden až tři

umění slova zařadit do větné souvislosti“) (9); komolí slova (1).

II. Oblast gramatická: „agramatismus“ bez bližší specifikace (2); pády (9); předložky (7); rody (1); časování (1).

III. Oblast fonetiky: výslovnost dlouhých samohlásek (11); výslovnost hlásky ř, sykavky (9); přízvuk (5).

Tabulka 4

Prospěch		Neprospěch	
pořadí předmětů	kolikrát uvedeno	pořadí předmětů	kolikrát uvedeno
hudební výchova	24	čeština	27
tělesná výchova	19	vlastivěda	7
počty	15	počty	7
kreslení	2	kreslení	4
vlastivěda	2	čtení	3
		psaní	2

předměty, v nichž jejich žáci prospívali nebo nepospívali. V tabulce 4 je uvedeno pořadí prospěchových/neprospěchových předmětů a jejich četnost (kolikrát byly uvedeny v odpovědích učitelů).

Na podporu naší představy o bilingvismu romských dětí můžeme z této stupnice soudit, že zběhlost v češtině je nízká, což se projevuje jednak na prospěchu v samotném předmětu „český jazyk“, jednak na prospěchu v předmětech maximálně závislých na slovně vyjádřené informaci a schopnosti ji dekodovat nebo sdělit (vlastivěda). Dva učitelé, kteří uvedli počty jako předmět, v němž romští žáci zaostávají, zdůraznili, že neprospívají ve slovních úlohách.

V druhém kursu byli navíc účastníci požádáni, aby se pokusili povšechně odlišit, ve kterých kategoriích jazyka (češtiny) romské děti nejvíce chybují a jakých druhů chyb se dopouštějí. Návodným vysvětlením jsem odlišila sféru sémanticko-lexikální, gramatickou a fonetickou. Odpovědělo 16 učitelů. Dva ze šestnácti uvedli, že romské děti nechybují více než děti české; jedna z oněch dvou, která učí na MŠ, dodala, že romské děti na rozdíl od českých jsou zakřiknuté a na otázky odpovídají jedním slovem. Čtrnáct zbylých učitelů upozorňuje na tyto chyby:

I. Oblast sémanticko-lexikální: malá zásoba slov (9); nevhodně volená slova („vyjadřují se nevýstižně“, „u mnohých slov nemají představu, co znamenají“, „ne-

Výsledná informace je opět obecná; nekoreluje druhy chyb v češtině s obdobně členěným chybováním v romštině (dítě může patlat vůbec, nebo být obecně agramatické); obdobně slovní zásobu může mít nebo nemít v romštině větší než v češtině atd. K přesnému rozlišení faktorů proficience v romštině/češtině by bylo třeba série psycholingvistických textů. Nicméně i z této informace lze vyvozovat některé hypotézy: je vidět, že děti jsou determinovány hloubkovou strukturou svého jazyka, že v souladu s ní vykazují odlišný způsob abstrakce, o čemž svědčí zejména chyby v pádech a předložkách. Pády a předložky v češtině vyjadřují odlišné soubohy vztahů než pády v romštině. Některé konkrétní příklady chyb, jako „je mi zima do rukou“, „on se o d e m ě ptá“, svědčí o idiomatickém kalkování romštiny do češtiny (hin man šil a n d r o vasta; j o v m a n d a r phučel). Sémantické posuny („vyjadřují se nevýstižně“) a chyby v gramatických kategoriích přímo ohrožují referenční sféru dorozumívání, adekvátního přejetí a vyjádření informace. Navíc mohou tyto chyby, včetně špatné výslovnosti, neblaze poznamenat sféru vzájemných vztahů mezi romskými a neromskými žáky, vyvolávat posměch, na něž jsou Romové velmi citliví. Konečně učitel, který nezná základy romštiny, může jazykové chybování romských žáků přičítat nikoli přirozené interferenci dvou jazyků, nýbrž nedbalosti, neschopnosti, agramatismu atd.

Učitelé, seznamující se v kursu s odlišnou formální i hloubkovou strukturou romštiny, si uvědomili odlišnost mateřského a vyučovacího jazyka svých romských žáků. Tím, že sami byli po čtrnáct dní v roli žáků a zakusili obtíže spojené s osvojováním zcela odlišného jazyka, pochopili, jaké břemeno doléhá na romské děti. Toto poznání vyjádřili nejen v závěrečných hodnoceních kursů, z nichž jedno jsem ocitovala, ale i v odpovědích na další otázku, formulovanou přibližně takto: „Co myslíte, že by bylo prospěšné vědět, naučit se, aby se vám práce s romskými dětmi ještě lépe dařila?“ Z prvního souboru (1971) odpovědělo na otázku 19 učitelů, z druhého souboru (1972) 15 učitelů. Postulované znalosti se vykazují těmito četnostmi: znalost romštiny (nebo základů romštiny) (18); větší informovanost o Romech (popularizace vědeckých výsledků, znalost způsobu života Romů, znalost zvyklostí) (16); znát lépe psychiku romských dětí (7); znát specifickou romskou kulturu a folklór (zejména písně) (4); průběžné školení v metodice výuky romských dětí (2); výměna zkušeností (2); logopedie (1).

Odpovědi 37 učitelů z 28 lokalit ČSR vypovídají o souboru 318 romských žáků necharakterizují celou populaci romských školních dětí, nicméně signalizují některé jevy a společenské potřeby:

a) většina romských dětí je do značné míry determinována původním etnickým jazykem, jeho formální i hloubkovou strukturou jak fakticky (typy chyb v češtině, dominance romštiny v úzu i jazykové sběhlosti), tak vztahově („romština pomáhá navázat učiteli kontakt s dítětem“ — viz závěrečné hodnocení kursu).

b) Většina pedagogů považuje za nezbytné tuto současnou jazykovou determinaci nepřehlížet a respektovat tím, že se učitel naučí základům mateřštiny svých žáků. Částečné využití romštiny jako pomocného jazyka při vyučování by tedy mělo kladný význam.

c) Proficienční i uzuální bilingvismus romských dětí, funkční rozdělení a zatížení romštiny/češtiny by bylo vhodné zkoumat dále a podrobněji psycholingvistickými a sociolingvistickými metodami. Výsledky tohoto zkoumání by měly naznačit, v jakých sférách, jakou měrou, v jakých lokalitách ČSSR a jakým způsobem by bylo

možné jednotlivé jazykové funkce romštiny/češtiny využít v zájmu rychlejší a úspěšnější integrace.

Zdá se, že zavádět v současnosti romštinu do škol jako vyučovací jazyk by nebylo reálné. V některých lokalitách dosáhla spontánní jazyková asimilace a bilingvize takového stupně, že to není třeba. Tato asimilace se týká zejména ČSR. (Jinak je tomu v romských soustředěních na Slovensku, kde šestileté děti většinou neovládají jiný jazyk než romštinu.) Není dostatečný počet pedagogů, kteří by mohli romsky vyučovat. Jazyk není uspokojivě vypracovaný, nejsou připravené pomůcky (i když tento problém by nebylo obtížné poměrně rychle vyřešit). Mezi rozptýlenou romskou populací by romština mohla některé funkce plnit patrně v posledním ročníku mateřské školky nebo v prvním ročníku ZDŠ (zdůrazňuji: jen v některých lokalitách!). V SSR by bylo užitečné uvažovat o lokálně omezeném experimentu romštiny jako pomocného vyučovacího spolujazyka alespoň pro první ročník ZDŠ.

Využití romštiny ve škole neznamená ovšem jen používání romštiny jako vyučovacího jazyka, ale má širokou škálu různých forem a různé intenzity — a pro různou jazykovou situaci v jednotlivých školách a lokalitách lze vybrat ty formy, které jsou nejvhodnější. Zejména lze využít emotivní funkci romštiny — která se jeví zvlášť silná — a to popřípadě jen tím, že učitel vyučující česky nebo slovensky prohodí vhodně několik vět v mateřštině svých žáků, objasní některé nerosozumitelné pojmy, dovolí dětem, aby tam, kde jim nedostačuje vyučovací jazyk, se vyjádřily v mateřském jazyce, a podobně. Předpokladem k tomu, aby mohly být využity klady této metody je rozšíření základních poznatků o romštině mezi učiteli a zároveň i větší informovanost o jazyce jako společenském jevu, o diferencovanosti jeho funkcí, o bilingvistu atd. Efektivnost těchto forem využívání romštiny ve škole je už prokázána: dosvědčili to účastníci metodického kursu, kteří přijeli na týdenní opakovací kurs o jarních prázdninách v březnu 1973. Všichni potvrdili, že jejich, byť malá znalost romštiny, má pro vyučování nesmírný význam jak při navazování kontaktů s romskými žáky a při jejich aktivizaci a motivaci zá-

jmu o výuku, tak při samotném výkladu látky, kterou prostřednictvím některých romských pojmů a slov lépe chápou. Zejména se romština osvědčuje při zprostředkování specifických jazykových kategorií češtiny, které se od romštiny typologicky liší, a teprve učitelovo srovnání s romštinou je žákovi pomůže pochopit. Zkušenost českých učitelů potvrzují i četná teoretická zkoumání sovětských psycholingvistů a sociolingvistů.

„Jazykové vědomí (soznaniye) se vyvíjí na základě mateřského jazyka (prvního jazyka, který dítě od narození kolem sebe slyší, pozn. M. H.). Proto mateřský jazyk pomáhá lépe ovládnout druhý jazyk.“³⁵ Na jiném místě autor zdůrazňuje, že toto tvrzení platí zejména, jde-li o jazyky typologicky odlišné – a to romština a čeština bezesporu jsou.

Lingvistické problémy – příprava pomůcek, vypracování jazyka (pravidla pravopisu, částečná normalizace podnářečí) nejsou zdaleka tak složité, jak se traduje. Některé z těchto úprav už byly provedeny (pravidla pravopisu, částečná normalizace na základě početně převažujícího opěrného dialektu východoslovenského) a prověřují se v romské rubrice zpravodaje Svazu Cíkáň-Romů, v *Romano Lilu*. Jak, kde a v jaké míře lze využít pomocně některých funkcí romštiny ve škole, může ovšem ukázat jen zodpovědný reprezentativní výzkum.

Osvědčená jazyková politika Sovětského svazu vůči malým etnitám, determinovaným nerovnými historickými formami práce – vědomí – jazyk, dává za pravdu i teoretickým východiskům a metodickým přístupům sovětské sociolingvistiky. Protože jazyková situace Romů v ČSSR je velmi analogická situaci některých malých národností Severu, můžeme v souladu se sovětskou sociolingvistikou pojímat dvoujazyčnost Romů jako daný sociální jev, jako *sociální bilingvismus* (alespoň v současné době a v dohledné budoucnosti), vztahující se k většině populace propojené strukturou svébytných rodinných vztahů a systémem specifické kultury. Takto definovaný sociální bilingvismus je něco zcela jiného než *kulturní bilingvismus*, implikující volbu jednotlivých, na sobě ne-

závislých individuí naučit se dvěma jazykům, aniž k tomu jsou přímo nuceni sociální situací. Operativním se jeví východisko dvou domén *společnost* (celek) – *etnická skupina*, *etnický jedinec* (součást celku), k nimž se přiřazují jednotlivé funkce souběžně užívaných jazyků. Společnost se reprezentuje úhrnem skutečných referentů (předmětných, zkušenostních, abstraktně ideových), které v zájmu intergrace a prosperity závislé na maximálně všeobsahlém zespolečenštění je třeba zvýznamnit maximálnímu počtu členů společnosti, nehledě na jejich etnickou příslušnost – a k tomu má společnost mimo jiné i uzpůsobilý zobrazovací a sdělovací prostředek, jazyk s širokou komunikační platností a s dostatkem formálních prostředků. Etnický jedinec je determinován dvěma jazyky, tj. dvěma zobrazovacími/sdělovacími systémy, v nichž je různou měrou schopen chápat společensky nutné informace a uskutečňovat svá sdělení; odlišná míra proficience/úzu obou jazyků je závislá na dalších společenských, ekologických, historických a kulturních determinacích jedince, které do značné míry podmiňují i jeho determinace psychické. Míra proficience a úzu souběžně užívaných jazyků se váže i k dichotomií racionální a emotivní složky osobnosti, neredukovatelné na sociální faktory, ale silně na nich závislé. Podle odlišných sfér různých společenských aktivit, diferencovaných cílem, akčním prostředím, zúčastněnými realizátory, hierarchií závažnosti, formou realizace a dalšími charakteristikami, se člení i funkce jazyka, který se při těchto aktivitách uplatňuje. Toto funkční členění se protíná s přiřazením jazyka k různým věkovým vrstvám mluvčích a k vrstvám odlišeným podle výše uvedených sociálních a jiných indikátorů. Situace sociálního bilingvismu vyžaduje, aby bylo zjištěno zatížení jednotlivých funkcí souběžně užívaných jazyků, to znamená, aby bylo přešetřeno, ve kterých funkcích se ten či onen jazyk uplatňuje více. Zvážením cílů domény *společnost* a determinací v doméně *jedinec* je pak možné hledat sféry a funkce, pro něž je vhodnější ten či onen jazyk, a zamýšlet se nad způsoby využití obou jazyků pro úspěšnou a rychlou integraci.

³⁵ Dešeriev, J. D. – Protčenko, I. F.: *Osnovnyje aspekty issledovaniya dvujazyčija i mnogojazyčija*, s. 39. In: *Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija*, Moskva, Nauka 1972.

Гюбшманнова М.: Языковая политика Советского Союза

Согласно марксистскому пониманию труд, сознание и речь являются тремя основными факторами человеческого и общественного развития; между ними действует обратная связь. Язык является средством общения и осуществления общественных связей, он выполняет коммуникативную и внутрэнно-когнитивную функцию. Наука о языке очень стара, но лишь сравнительно недавно в качестве подчасти языкознания становится самостоятельной социальной лингвистика (социалингвистика). Ее развитию способствуют новые общественные факты: рост межрегиональных и межэтнических контактов и демократизация общественных отношений вообще. Проблема языковых контактов представляет одну из основных проблем социалингвистики. Социалингвистика вместе с языковой политикой развивается особенно в СССР, где общественные всей жизни достигли высшей степени; сверх того СССР — мультиэтническое государство. Историческая форма «труд» и «сознание» отдельных этнических групп в СССР находились на весьма различных ступенях развития — это отражается и в языке. Таким образом, в контакты входят языки неодинаково выработанные, с неодинаковой мерой реализации языковых возможностей. Число членов отдельных этнических групп определяет ширину коммуникативной действительности языка. Применение языка по отношению к объектным и целевым детерминантам можно причислить к двум независимым сферам: общество (целое) — индивидум, этническая группа (часть общества). В области «общество» может общую сумму всеобщественных материальных и идеологических завоеваний лучше отражать и выражать более культивированный язык; а в области «индивидум, этническая группа» функциональную действительность языка определяет мера профiciencies в том или в другом языке (опытность в декодировании сообщения и способность выражаться) и отношения к родному языку — «национальные чувства». Ленин, положивший идеологическое начало языковой политике СССР, осознавал большое значение обоих основных аспектов родных языков: необходимость для говорящего и сильное эмотивное значение. Даже самый развитый язык перестает выполнять свою функцию — в своем отношении к индивидууму, — если индивидуум не в силе хорошо понять его; прогрессивная идея, опосредованная при помощи мало понятного языка, не имеет достаточной действительности, она остается не понятой. Ограничение мало выработанных языков заключается в том, что они часто не имеют средств для выражения всех референционных признаков действительности, характерных для развитого общества. СССР решал эту проблему путем параллельного развития языков малых национальностей и путем билингвизации. Конкретные мероприятия зависели от конкретного положения отдельных этнических групп; в согласии с этим и различные формы двуязычного обучения.

Эффективному использованию русского и родного языков малых национальностей соответствует теория различных общественных функций языка, дифференцированных по демографическим, экологическим, классовым и социальным характеристикам говорящих, по рациональным и эмоциональным аспектам действия сообщения, по деятельности, которым язык служит, и ситуациям, в которых он используется. Обширное социалингвистическое исследование языковой обстановки на советском Севере (1967—1969 гг.) подтвердило теоретический исходный пункт функциональной дифференциации языка, оно показало, что родной язык более эффективен, напр., при эмоциональной передаче сообщения, тогда как русский — при референционной (рациональной) передаче сообщения, — что при некоторых видах деятельности и в некоторых ситуациях находит себе лучшее применение один язык, в других ситуациях опять другой язык. На основе этих сведений уточняются практические приемы языковой политики и эффективное использование обоих языков во взаимной связи. В Чехословакии имеется редкая аналогия языковой ситуации, определенной контактом двух языков, каждый из которых неодинаково развит: с одной стороны это чешский (словацкий) язык, с другой — ромский язык (некоторый из четырех главных диалектов ромов в ЧССР). Современное состояние ромского языка несет отпечаток исторического общественного положения ромов внутри мажоритарного общества; это было положение этнической касты. Типичным для этого положения является ограниченность контактов не только с остальным обществом, но также между отдельными родовыми группами, территориальное расселение, одна (традиционная) профессия, общая для всей касты, которой группа занимается в рамках всеобщественного разделения труда, изоляция касты в воспроизводительной области «сознания»; каста не имеет возможности развиваться в общее общество, ни влиться в остальное общество. Это историческое положение ромов отражается также в языке: раздробленность диалектов, не образовался литературный язык, малый запас лексикальных средств. Тем не менее ромский язык как в размере профiciencies, так и в размере отношений (эмоций) определяет огромное большинство ромов. Об этом свидетельствуют косвенные данные особенно в области школьного обучения: громадный процент ромских школьников не заканчивает всеобщего начального обязательного обучения, одним из главных факторов неуспешности является несоответствие родного языка и языка, на котором ведется обучение. С 1971 г. Областной педагогический институт в г. Усти на Эльбе и Министерство школ во время каникул организуют курсы для учителей, в которых они знакомятся с основами ромского языка. Даже поверхностное ознакомление с ромским языком имеет положительное значение: учителя осознают отличие категории обоих языков и понимают затруднения ромских детей и, проявляя интерес к их родному языку, устанавливают лучший контакт с ними. Ввести ромский язык в качестве учебного языка не было бы реальным, но вспомо-

гательное использование некоторых функций ромского языка оказывается катализатором интеграции. Образцом может служить как практическая языковая политика СССР по отношению к языкам малых рассеянных этнических групп, так и теоретические исходные пункты советской социалингвистики, особенно теория функциональной дифференциации языка.

Summary

Hübschmannová M.: Linguistic Policy of the USSR

According to the Marxist conception, work, consciousness and language represent the three basic factors of human and social development; there is feedback among them. Language is a means of communication and social contacts, fulfilling the communicative and mentally-cognitive functions. The science of language is very old; however, it is only relatively recently that sociolinguistics has become an independent subdiscipline of linguistics. Its development has been stimulated by new social realities: the growth of interregional and interethnic contacts and the democratization of social contacts in general. The problem of languages in contact is one of the basic problems of sociolinguistics. Sociolinguistics — together with the linguistic policy — is being developed especially in the USSR where the highest degree of socialization has been attained; moreover, the USSR is a multiethnic state. The historical forms of "work" and "consciousness" of the separate ethnic groups in the USSR were on a very diverse developmental level, and this is reflected even in the language. Thus unequally elaborated languages with an unequal degree of realized linguistic potencies come into contact. The number of members of the separate ethnic groups determines the extent of the communication validity of the language.

The application of language with regard to object and goal determinants can be assigned to two independent areas: society (a whole), and the individual, ethnic group (a part of society). In the area of "society", the sum total of all-social material and ideological achievements can be more adequately reflected and expressed by a more cultured language; in the area of "the individual, ethnic group", the functional validity of the language is determined by the degree of proficiency in a given language (proficiency in decoding information and ability of expressing oneself) and the attitudes to the mother tongue — "national feelings". Lenin who lays the ideological foundations of the USSR linguistic policy is aware of the great significance of both the basic aspects of mother tongues: intelligibility for those using the language and a strong emotive value. No matter how developed the language might be, it ceases — in relation to the individual — to fulfil its function if this individual is unable to understand it well; a progressive

idea mediated by a scarcely intelligible language is not sufficiently effective, it is not understood. The limitation of little elaborated languages lies in that they are frequently lacking the means for expressing all the reality referents characteristic of a developed society. The USSR solved this problem by supporting the parallel development of the languages of small nations, as well as bilingualism. Concrete measures depended on the concrete situations of the separate ethnic groups — and so did the various forms of bilingual education. The theory of various social functions of the language, differentiated according to demographic, ecological, class and social characteristics of its users, according to the rational and emotive aspects of communication, according to activities served by the language and according to the situations in which it is applied corresponds to the effective utilization of Russian as well as of the mother tongues of the small nations. An extensive sociolinguistic research into the linguistic situation in the soviet North (1967—1969) confirmed the theoretical starting-point of the functional differentiation of the language and showed that the mother tongue is more effective e. g. in emotive communication, whereas Russian in reference (or rational) communication, that in some activities and in some situations it is better to apply one language, while the other language is more successfully applied in other situations. On the basis of these findings, the practical procedures of the linguistic policy and the efficient use of both the languages in contact are given more precision.

* * *

In Czechoslovakia there exists a unique linguistic situation defined by the contact of two languages each of which is differently developed: on the one hand there is the Czech (Slovak) language, on the other the Romany language (one of the four main dialects spoken by the Roms in Czechoslovakia). The present state of the latter is stigmatized by the historical and social situation of the Roms within the major society: it was the position of an ethnic caste. Characteristic of this position is the limitation of contacts not only with the rest of society but also among separate family groups, the regional dispersion, one (traditional) profession common to all the caste performed by the group within the framework of the all-social division of labour, the isolation of the caste in the reproduction sphere of "consciousness": the caste is denied the possibility of developing into a total society or of fusing into the rest of society. This historical position of the Roms is reflected also in their language: scattered dialects; no literary language has been formed; a short supply of lexical means. Nevertheless, the Romany language determines the great majority of Roms both in the dimension of proficiency and in the attitudinal (emotive) dimension. This is clearly indicated by in-

direct data, especially from the area of education: a huge percentage of Rom pupils does not complete the basic school education, one of the main factors of failure being the discordance between the mother tongue and the language of instruction. Since 1971, the KPÚ at Ústí nad Labem and the Ministry of Education have organized holiday courses of the Romany language for teachers where these get acquainted with the fundamentals of the Romany language. Even a superficial acquaintance with the Romany language has a positive significance: the teachers become aware of the different categories of both the languages and come to

understand the difficulties of the Rom children, and thanks to their interest in the children's mother tongue they establish better contacts with them. The introduction of the Romany language as a language of instruction would not be real; however, an auxiliary utilization of some functions of this language seems to be an integration catalyzer. The practical language policy of the USSR concerning the languages of small scattered ethnic groups, as well as the theoretical starting-points of the soviet sociolinguistics — especially the theory of the functional differentiation of the language — may be regarded as a model.

Lesní dělníci, jejich životní způsob a místo v rámci dělnické třídy

FRANTIŠEK ZICH

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Při systematickém studiu sociální struktury socialistické společnosti nelze zanebávat analýzu méně početných socioprofesionálních skupin. Studium těchto skupin nemůže být považováno jen za okrajovou záležitost. Tyto skupiny mají své výrazné specifikum, v němž se promítá pohyb celého sociálního systému, změny ve výrobních postupech, ve společenském vědomí, hodnotách, postojích a názorech, a jsou konečkonců také vždy součástí větších společenských celků.

Zásadní revoluční proměny, kterými naše společnost v posledních desetiletích prošla, rozvoj produktivních sil, změny v materiálně technické základně a výrobních postupech výrazně poznamenaly i strukturu a charakter práce v lesnictví.

Lesnictví je obor, s nímž dlouhá léta souviselo mnoho různých představ a představků, jejichž kořeny sahají hluboko do feudální společensko-ekonomické formace. V obecném povědomí dodnes přezívají některé představy dávající životu a práci lesníků gloriolu dobrodružnosti a romantismu. Dnešní stav práce v lesnictví je však charakterizován neustálou změnou, která překonává jak starou realitu, tak i mylné představy. Industrializace, změny techniky a technologických postupů, chemizace i změny v organizační struktuře lesního hospodářství mění i náplň práce techniků a ostatních pracujících v lesním hospodářství.

Práce lesních dělníků je tradičně chápána jako jedna z nejméně kvalifikovaných a současně fyzicky nejnáročnějších. Přes značné změny v mechanizaci prací, změny v technologických postupech těžby dřeva apod. je to i dnes velmi namáhavé povolání. Snad právě to je důvod, proč veřejné mínění o práci v lesnictví neodpovídá skutečnosti. Projevuje se zde znač-

ná neinformovanost veřejnosti i odborných sociologických kruhů.

V tomto příspěvku chci poukázat na to, jak všechny změny spojené s mechanizací ovlivnily nejen způsob práce a celý život pracujících v lesnictví, ale také jak na tomto základě fakticky vzniká nová kvalifikovaná součást dělnické třídy naší současné socialistické společnosti. Vycházím přitom ze sociologických výzkumů, které jsou v této oblasti prováděny již několik desetiletí, většinou speciálními výzkumnými pracovišti lesnickými. Tyto výzkumy slouží zpravidla jako podkladový materiál pro koncepční práci v této oblasti.

Jeden z prvních výzkumů, který byl proveden velmi fundovaně a představuje cenný základ pro poznání vývoje skupiny lesních dělníků, byl uskutečněn už v roce 1948 bývalým Československým ústavem práce pod vedením V. Fišmana.¹ Další zajímavé výzkumy realizoval prof. K. Čermák postupně v letech 1949–51, 1959 a 1967.² Na tyto výzkumy navazují některá nová šetření odborných lesnických institucí a ministerstva lesního a vodního hospodářství. Je tedy k dispozici poměrně bohatý materiál, umožňující dosti zevrubný popis charakteru a vývoje profesionální skupiny lesních dělníků.

Povolání lesního dělníka a jeho vývojové změny

Dělnická povolání v lesnictví se v současné době člení na tyto konkrétní profese: dělníci v těžbě, v přibližování a dopravě dřeva, v pěstební činnosti, ostatní dělníci (např. opraváři, manipulanti atd.). Tyto profese se od sebe liší nejen po stránce pracovní činnosti, ale i z hlediska širšího sociálního začlenění. Zatímco např. dělníci v dopravě (řidiči, závozníci) většinou žijí ve městech nebo větších obcích a neliší

¹ Fišman, V.: *Naše lesní dělnictvo*. Lesnická práce, 1949, č. 4–5.

² Čermák, K.: *Životní úroveň našich lesních děl-*

níků. In: *Dělník v lesním hospodářství* (Sborník z celostátní konference). Brno 1969.

se charakterem vykonávané práce příliš od řidičů a závozníků, kteří pracují v jiných odvětvích národního hospodářství, patří pracovníci v ostatních lesnických povoláních spíše mezi typické venkovské obyvatelstvo. I mezi těmito profesemi jsou však určité sociologicky významné rozdíly. V pěstebních pracích se uplatňují převážně ženy a tato práce má výrazně sezónní charakter. Kočí a traktoristé vykonávají práci, která se dosti blíží obdobné činnosti v zemědělství, i když se vyznačuje určitou specifitou, která plyne z podmínek práce v lese. Nejvýznamnější místo mezi dělnickými povoláními v lesnictví mají dřevorubci. Toto povolání se vyznačuje řadou odlišností a vyžaduje speciální kvalifikaci. Kvantitativně nejsilnější skupinou dělnických povolání v lesnictví jsou v současné době dělníci v pěstební činnosti; tvoří 40 % stálých lesních dělníků, zatímco dělníci v těžbě – dřevorubci – představují kolem 23 %.

V této práci bude dále věnována pozornost převážně profesionální skupině dřevorubců. Toto povolání patří mezi ta, která kladou větší nároky na fyzickou zdatnost a praktickou obratnost než na intelektuální dispozice a abstraktní myšlení. Profese lesního dělníka – dřevorubce – prodělala postupný vývoj. Přibližně do roku 1948 šlo o práci, která byla poměrně výstižně označována jako práce nádenická. Mohl ji vykonávat prakticky kdokoli, kdo k tomu měl fyzické předpoklady. Práce v lese v prvních desetiletích tohoto století neměla také většinou charakter stálého zaměstnání. Vykonávaly ji méně majetné vrstvy venkovského obyvatelstva, hlavně maloročníci a venkovský proletariát. Sezónnost práce byla pro tyto vrstvy vítanou příležitostí obživy. Postupně se právě z těchto skupin obyvatelstva vytvářela skupina stálých lesních dělníků, kteří však až do padesátých let tvořili menšinu všech pracujících v lesnictví. Fakticky nebyli také pro svoji práci odborně připravováni, v nejlepším případě získávali kvalifikaci v krátkodobých kurzech a zaučením. Teprve v roce 1949 byl zaveden učební obor lesař, s dvouletou výuční dobou, jehož cílem je výchova kvalifikovaných lesních dělníků.

Charakter práce však v podstatě zůstával stejný. Prakticky až do padesátých let se veškeré dřevorubecké pracovní úkony

prováděly tradičními nástroji, tj. sekerou a pilou. Teprve v posledních patnácti letech nastává poměrně radikální změna v mechanizaci dřevorubecké práce, především v důsledku zavedení výkonných motorových pil.

Zavádění výkonných mechanizačních prostředků je zesilováno potřebou nahradit stálý úbytek a nedostatek pracovních sil, kterým lesnictví jako primární sféra činnosti trpí ve všech průmyslově vyspělých zemích. Mechanizace přinesla především ulehčení namáhavé práce a zvýšení její produktivity. Vedle toho však přinesla i některé problémy, vyplývající především z vlivu práce s pilou na zdraví dělníků a z růstu kvalifikačních nároků (potřeba znalosti mechanismu motorové pily, nutnost provádět drobné opravy na místě, manipulace s pilou) apod.

Nová mechanizace předpokládá i novou technologii těžby a novou organizaci práce, související především s koncentrací těžebních prací. To vše s sebou nese přirozeně nutnost věnovat velkou pozornost lidskému faktoru a celému řídicímu procesu.

Rozbor skupiny stálých lesních dělníků

Údaje z výzkumu z r. 1948 nám umožňují postihnout vývojové tendence v počtu stálých lesních dělníků.

Z přehledu uvedeného v tab. 1 je zřejmý vývoj pracovních sil v dělnických povoláních v lesnictví za posledních 40 let. Vyšší stav pracovních sil zaznamenaný v r. 1967 je zřejmým důsledkem změn celkového výrobně-organizačního procesu v lesnictví i změn ve společnosti a její materiálně technické základně vůbec. Projevuje se zde zřetelně důsledek institucionalizace dělnických povolání v lesnictví, rozšíření prací a zavedení trvalého pracovního poměru. V neposlední řadě to souvisí i se změnami v organizaci lesního hospodářství, které je prakticky celé řízeno státem, se zvýšením objemu těžby dřeva a rozsahem prací, které se v rámci lesních závodů vykonávají apod (viz tab. 2).

Naprostá většina lesních dělníků v roce 1948 pocházela z rodin lesních dělníků a zemědělců (většinou malozemědělců, kteří příležitostně pracovali v lese). Projevuje se zde tedy určitá tendence k dědičnosti povolání. Údaje o současném stavu (z tohoto hlediska) nemáme pro celý soubor

Tabulka 1

Celkově pracovalo v lesnictví v ČSSR								
V roce 1930 ³			1947 ²			1967 ⁴		
Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
30616	4023	34639	18777	7420	26197	39302	18647	57949

Tabulka 2: Povolání otců lesních dělníků podle šetření z roku 1948 a výsledků sociologických sond z roku 1970

Povolání otců	1948 ⁵	1970 ⁶
1. Stálí lesní dělníci	29,5 %	10,4 %
2. Zemědělci, členové JZD ap.	31,0 %	46,0 %
3. Sezónní řemeslníci, řemeslníci	9,4 %	13,2 %
4. Pomocní dělníci, dělníci	8,7 %	28,2 %
5. Horníci	4,3 %	—
6. Zřizenci, úředníci, zaměstnanci	2,6 %	2,2 %
7. Jiná povolání	14,5 %	—

Tabulka 3: Struktura vzdělání a odborné kvalifikace v %

Nejvyšší dosažené školní vzdělání	Podle zjištění v r. 1947 ⁷	Šetření z r. 1959 ⁸	1966 ⁸	Sonda 1970 ⁹
1. jen obecná škola	77,5	76,3	59,0	55,2
2. 3 třídy měšťanské školy	13,9			
3. 4 třídy měšťanské školy a jednoroční učební kurs	7,3			
4. střední škola	0,6	0,7	—	2,2
5. negramotní	0,7	—	1,5	—
6. základní a vyučen	— ¹⁰	23,0	39,5	42,6

lesních dělníků k dispozici. Na základě výzkumné sondy, která byla provedena vyčerpávajícím způsobem u dřevorubců v dvou lesních závodech, však můžeme s určitým rizikem konstatovat, že zde dochází k posunu, jenž je zřejmým důsledkem změn celé sociální struktury společnosti vlivem socialistické revoluce a padech je však zřejmé, že lesní dělníci se

převážně rekrutují z málo kvalifikovaných vrstev obyvatelstva. O tom dále svědčí i struktura vzdělání a odborné kvalifikace (viz tab. 3).

Celkově ubývá lesních dělníků, kteří mají jen základní vzdělání, a naopak přibývá vyučených, i když většinou v jiném oboru. Tyto změny odpovídají celkovému trendu vývoje kvalifikace a vzdělání

³ Flšman, V.: Cit. dílo, s. 178.⁴ Program řešení problematiky základních pracovních sil v lesním hospodářství CSR. Praha, Ministerstvo lesního a vodního hospodářství 1969, s. 5.⁵ Flšman, V.: Cit. dílo, s. 191.⁶ Zich, F.: Lesní dělník, jeho vztah k práci a životní způsob, Praha, Ministerstvo lesního a vodního hospodářství 1970. Výsledky sondy nemají reprezen-

tativní charakter. Sonda zahrnuje jen dělníky v těžbě dřeva.

⁷ Flšman, V.: Cit. dílo, s. 189.⁸ Čermák, K.: Cit. dílo, s. 8.⁹ Zich, F.: Cit. dílo, s. 13.¹⁰ V. Flšman na jiném místě uvádí, že 18 % lesních dělníků mělo základní vzdělání a bylo vyučeno. (Flšman, V.: Cit. dílo, s. 190.)

v rámci naší společnosti. V roce 1948, kdy ještě neexistoval učební obor lesař, mělo podle V. Fišmana 18 % dělníků různé odborné kursy. Podle zjištění z r. 1967 je však zhruba jen 5 % dělníků pracujících v lesnictví vyučeno v oboru lesař. Ostatní dělníci pracovali před nástupem do lesnictví v nejrůznějších profesích.

Věkové složení lesních dělníků bylo v roce 1947 vyjádřeno průměrným věkem

Tabulka 4: Průměrné hodnoty vypočtené ze subjektivních údajů dotazovaných v hod.

1. Kdy vstáváte?	5,10
2. Jak dlouho vám průměrně trvá cesta do práce?	0,45
3. Kdy se vracíte z práce?	15,30
4. Kdy chodíte spát?	21,45
Z toho vypočítaná:	
5. Průměrná délka pracovní doby s cestou do práce a z práce	10,20
6. Průměrná délka pracovní doby bez cesty	8,50
7. Průměrná doba spánku	7,25

41,8 let a v roce 1967 41,0 let¹¹ (věk dřevovědeckotechnického pokroku. V obou případech ještě neexistoval učební obor lesař, mělo podle V. Fišmana 18 % dělníků různé odborné kursy. Podle zjištění z roku 1967 je rubců byl 43,6 let). V souvislosti se zaváděním náročnější mechanizace v lesnictví se podle zjištění výzkumné sondy snižuje průměrný věk dělníků-dřevorubců. To je dáno skutečností, že starší lesní dělníci zpravidla nestačí zvládnout způsob práce s novými mechanismy, a tím, že nové postupy umožňují značné zvýšení produktivity práce a výdělku dělníků, že je tedy tato práce pro mladé lidi přitažlivá.

Životní způsob lesních dělníků

Pro charakter životního způsobu kterékoli sociální skupiny je rozhodující typ vykonané práce. Z tohoto hlediska je zřejmé, že vzhledem k fyzicky náročné práci a relativně nepříliš velkým nárokům na duševní připravenost, které tato práce na pracovníky klade, bude životní styl lesních dělníků přiměřeně jednoduchý.

Časový režim pracovního dne tvoří jednu ze základních dimenzí životního způsobu. Jeho zjišťování je u této socioprofesionální skupiny značně obtížné s ohledem

na rozptýlenost pracovišť, závislost výkonu práce na povětrnostních podmínkách i individuální možnosti úpravy pracovní doby apod. Obtíže vznikají z čistě metodologického hlediska, neboť sledovat jednotlivé činnosti během dne pomocí časového snímku technikou přímého pozorování je prakticky nemožné a pomocí sebezpozorování značně nespolehlivé. Proto jsou další údaje jen přibližným odhadem časového režimu.

V. Fišman uvádí, že průměrná délka pracovní doby v roce 1948 v létě byla 9,9 a v zimě 7,8 hodin denně.¹² K. Čermák na základě tří opakovaných výzkumů (1949, 1959, 1967)¹³ uvádí, že většina lesních dělníků pracuje 10 a více hodin denně, téměř 10 % pak více než 12 hod. Tyto údaje nejsou však dostatečně validní, neboť jsou jednak získány cestou přímého dotazování lesních dělníků, jde tedy o subjektivní odhad, a dále v nich nejsou rozlišeny jednotlivé profese lesních dělníků a nebere se v úvahu nárazovost práce v tom smyslu, že každý den nemusí být z různých důvodů pracovní.

Údaje vypovídající o přibližném pracovním režimu lesních dělníků byly získány i v sondě z roku 1970. Jde opět o aproximační průměrné údaje typické pro letní období, které byly získány přímým dotazováním:

Pracovní den je tedy z větší části naplněn prací a cestou na pracoviště a z pracoviště. Pokud jde o mimopracovní čas, bylo zjištěno, že většina dělníků se věnuje různým domácím pracím, práci v hospodářství, na zahradě apod. Rozdíly srovnání s výzkumy prováděnými před dvaceti lety jsou však značné. Projevují se především v oblasti volného času. Přestože i v současné době je způsob jeho naplňování značně jednotvárný, je zřejmé, že se stále silněji prosazují po kulturní stránce náročnější aktivity, i když aktivity působící bezprostředně na rozvoj lidské osobnosti téměř chybí. Například četba se objevuje poměrně málo. Podle odpovědí z výzkumu v roce 1948 četlo po večerech 13,5 % dotazovaných lesních dělníků a 52 % někdy.¹⁴ Postupně, jak ukazuje série výzkumů, se zájem o četbu zvyšuje, ve výzkumu v r. 1967 bylo zjištěno, že knihy čte 46 % do-

¹¹ Čermák, K.: Cit. dílo, s. 8.

¹² Fišman, V.: Cit. dílo, s. 202.

¹³ Čermák, K.: Cit. dílo, s. 11.

¹⁴ Fišman, V.: Cit. dílo, s. 210 a 212.

Fišman, V.: Cit. dílo, s. 190.

tázaných a vlastní knihovničky o více než 20 svazcích má skoro 27 % lesních dělníků.¹⁵ V sondě má skoro 27 % lesních dělníků knihy pravidelně čte 26 %, občas 34 % dotázaných lesních dělníků. Pokud jde o druh četby, není ovšem příliš náročný a je v podstatě bez záměrného výběru. Čte se především zábavná literatura (detektivky, indiánky, červená knihovna, ale i pohádky apod.). Náročnější tituly jsou uváděny jen zřídka. V současné době lesní dělníci poměrně hodně čtou noviny a časopisy, mezi nejčtenější patří tradiční „venkovský“ tisk: Zemědělské noviny, Vlasta a příslušný krajský deník. Právě v tomto směru můžeme zaznamenat značný pokrok proti srovnávaným výzkumům z roku 1947.

V roce 1947 bylo zjištěno, že většina volného času je věnována domácím pracím, 26 % lesních dělníků v tomto čase jen odpočívá, neboť se cítí po celodenní práci značně unaveni. Jen jedno procento dotázaných uvádí nějaké koníčky, jako včelařství, hudbu, nebo zábavné činnosti, jako karty, hraní na hudební nástroj apod.

Volný čas v současné době je opět u velké části lesních dělníků vyplněn pracemi manuálního charakteru, ale také sledováním televize. Tento fenomén výrazně ovlivňuje životní způsob lesních dělníků. Sledování televize patří mezi nejrozšířenější způsob jejich využívání volného času. Denně sleduje televizi 58 %, obden 23 %.

Pokud jde o vkus, projevují se lesní dělníci jako tzv. průměrní diváci, jimž se v televizi líbí především zábavné pořady, sportovní přenosy, lehké hudební žánry apod. Naopak se jim nelíbí vážná hudba, big beat, „naše tipy“ apod.

Do určité míry doznaly změny i koníčky a zájmové činnosti. Nejčastěji se objevují: myslivost, zahrádkářství, rybaření, motorismus, ale i sport apod. Ojedinelé se vyskytují i do značné míry zvláštní zájmy, jako např. numismatika, fotografování, aktivní hraní divadla ap. Jde ovšem o výjimky, neboť jak vyplývá z výsledků sondy, nemá polovina dotázaných lesních dělníků vůbec žádné hlubší zájmy tohoto druhu. Charakteristická je také ta skutečnost, že 5 % dotázaných lesních dělníků téměř denně navštěvuje hostinec, 37 % pak 1–2krát týdně (sonda z roku 1970).

Navštěvování kulturních podniků (kina,

divadla ap.) má rovněž stoupající trend, a to přesto, že jsme například zjistili, že 68 % dotázaných bylo v kině před více než 4 týdny. Někteří dotazovaní uvádějí, že nebyli v kině 2–3 roky, někdy dokonce i 12 let. Podobná situace je i v návštěvnosti divadla. Je tedy zřejmé, že rozhodující úlohu ve zvyšování kulturní úrovně a přehledu zaujímá v současné době televize.

Společenská a politická aktivita lesních dělníků nebyla v minulosti příliš vysoká. V. Fišman uvádí, že v roce 1948 se veřejné činnosti (SCM, MNV, ROH, KSČ) věnovala asi 3 % lesních dělníků.¹⁶ K. Čermák konstatuje, že zájem o veřejnou činnost vzrostl. Lesní dělníci pracují v NV (6,7 % dotázaných), organizovanost v ROH je 88 % a 17,8 % je členy KSČ.¹⁷ Stupeň politické a společenské aktivity je odvislý od rozptýlenosti této profesionální skupiny, jejíž sociální vazby jsou orientovány především na místní společenství. Proto se také přirozeně společenská i politická aktivita projevuje spíše v činnosti v místních orgánech a organizacích. V současné době se tato aktivita stále zvyšuje.

Životní způsob lesních dělníků a jeho dynamiku je možné dokreslit o další údaje vypovídající o dlouhodobějších ukazatelích. Jde především o využívání volných dnů a o využívání dovolených. Soboty a neděle jsou využívány většinou podobným způsobem jako u zemědělského obyvatelstva. Většinou je čas vyplněn prací kolem hospodářství, na zahradě ap. Současně ve srovnání s dřívějšími výzkumy ubývá silně návštěvnost kostela a objevuje se stále častěji cestování, návštěvy příbuzných, známých ap.

Způsob využívání dovolených je uveden v tabulce podávající přehled odpovědí na otázku jak respondent prožil dovolenou v minulém roce.

Prevážná většina dělníků věnuje tedy dobu, která je určena k odpočinku, další práci. Přesto ve srovnání s dřívějšími výzkumy zaznamenáváme vzrůst způsobu trávení dovolených rekreačním způsobem mimo bydliště.

Na závěr této části zabývající se životním způsobem lesních dělníků uvádíme přehled o stupni vybavenosti domácností

¹⁵ Čermák, K.: Citované dílo, s. 22.

¹⁶ Fišman, V.: Cit. dílo, s. 210.

¹⁷ Čermák, K.: Cit. dílo, s. 25 an.

Tabulka 5: Způsob prožití dovolené

1. Práce doma (hospodářství, domek,	39,7 %
2. Nevybral si dovolenou	18,5 %
3. Vybral si dovolenou v době vysokého sněhu	13,9 %
4. Zájezd autobusem	10,4 %
5. V zahraničí	7,3 %
6. Návštěva u příbuzných	5,0 %
7. Rekreace ROH	2,5 %
8. Brigáda na státním statku	1,8 %
9. Jiné (stavba domku ap.)	0,9 %

lesních dělníků, jak byla zjištěna v sondě v r. 1970. (Viz tab. 6.)

Z tabulky vyplývá, že pokud jde o vlastnictví a vybavenost domácností různými předměty, je většina domácností lesních dělníků na úrovni celostátního průměru. V relaci s obyvateli Ostravy je však v průměru vybavenost horší. Celkově uspokojivá vybavenost domácností zkoumaných lesních dělníků předměty pro domácí práce a pro využívání volného času svědčí o poměrně vysokém stupni tzv. hmotné kultury. Tato úroveň je však do určité míry v rozporu s uvedeným způsobem využívání volného času a s celkovým životním

způsobem, což ovšem zdaleka není specifikem jen socioprofesionální skupiny lesních dělníků. Úroveň životního způsobu není přiměřená hmotnému vybavení a zdá se, že poměrně dobrý hmotný standard domácností je dosahován do značné míry vedlejšími příjmy, většinou z hospodářství nebo z práce přesčas.

Všechny ukazatele životního stylu, které jsme zde sledovali, jsou výrazně diferencovány podle řady objektivních znaků lesních dělníků, nejvýraznější pak podle věku. U mladých lesních dělníků (do 30 let) se zřetelně projevují nejen progresivní tendence ve vztahu k práci, k nové technologii těžby dřeva, ale i k jinému způsobu života. Tendují většinou k bydlení ve městech nebo střediskových obcích s moderně vybavenými byty, stále menší zájem projevují o hospodářství apod. Také volný čas je u mladých dělníků orientován více na zábavnou činnost i na společenské využití (i když většinou jen ve formě návštěvy hostince), objevují se i tendence k vysoce náročným zájmům. Tyto změny, které jsou vyvolány jednak změnou charakteru práce a jednak i přirozenou dynamikou

Tabulka 6: Vybavenost domácností lesních dělníků ve srovnání s výsledky celostátního šetření a s výsledky výzkumu ostravské městské populace (%)

Předmět	Procento domácností lesních dělníků	Celostátní průměr ¹⁸	Ostrava ¹⁹
1. Lednička	53,9	49,7	71,4
2. Pračka	82,0	80,6	89,9
3. Mixér, robot	28,4	25,8	48,2
4. Vysavač	35,0	47,9	78,7
5. Šicí stroj	53,2	63,0	— ²⁰
6. Kolo, moped	44,0	—	—
7. Motocykl, skútr	53,5	23,1	19,1
8. Auto	12,0	13,5	20,5
9. Rodinný domek	41,2	—	—
10. Družstevní byt	3,2	—	—
11. Zahradka	61,0	—	—
12. Rekreační chata	0,7	3,9	—
13. Úspory nad 10 000 Kčs	32,2	—	—
14. Gramofon	20,1	19,0	41,0
15. Magnetofon	4,0	5,0	16,5
16. Knihovna (více než 50 knih) ²¹	30,6	22,7	61,5
17. Nákladnější hudební nástroj	17,7	—	28,4
18. Fotoaparát	27,1	27,8	48,2
19. Lyžařské vybavení	27,8	—	45,2
20. Televize	85,6	69,6	88,1
21. Radio	98,6	—	—

¹⁸ Výsledky celostátního šetření Mikrocensu 1967.

¹⁹ Výsledky výzkumu Volný čas Ostrava 1968. In: Výzkum volného času. Praha, Sociologický ústav ČSAV 1970.

²⁰ Označení znamená, že vlastnictví těchto před-

mětů nebylo ve výzkumu sledováno.

²¹ Tento údaj uvádíme jen pro úplnost, neboť v rámci Mikrocensu bylo zjišťováno vlastnictví knihovny o 100 a více svazcích. Výsledky tedy nejsou srovnatelné.

životního stylu obyvatelstva vůbec, musí respektovat i organizace a řízení lesního hospodářství.

Postavení lesních dělníků v sociální struktuře naší společnosti

Lesní dělníci — s ohledem na své základní určení — jsou součástí dělnické třídy, stejně jako ostatní skupiny dělnických povolání. Charakter lesních dělníků, jak jsme mohli pozorovat výše, současně ukazuje na zřetelné rozdílnosti, které oddělují tuto skupinu od ostatních součástí dělnické třídy. To evidentně mluví pro volbu zvláštního přístupu ke zkoumání dělnické třídy vzhledem k její strukturovanosti a rozdílné funkčnosti jejích jednotlivých částí z hlediska plnění historického poslání dělnické třídy.

První metodologickou otázkou při charakterizování lesních dělníků jako celku je otázka, zda tvoří či netvoří samostatnou sociální skupinu. Přikláníme se spíše k názoru, že podobná povolání je možno statisticky vymezit jako relativně samostatný podsoubor, ale že tento podsoubor konkrétně netvoří sociální skupinu ve smyslu ucelené části příslušející k sociálnímu systému společnosti. Pro tento názor svědčí i fakt vnitřní diferenciace lesních dělníků na řadu dílčích profesí (viz výše), z nichž některé se spíše blíží dělnickým profesím v jiných oborech (např. doprava, opraváři ap.). Základní části lesního dělnictva zůstávají především pracující v těžbě dřeva, pěstebních pracích, případně přibližování dřeva.

Spolu s postupující mechanizací prací v lesním hospodářství a změnou technologických postupů se mění i charakter práce a její sociální souvislosti. Rostou kvalifikační nároky, to znamená, že tradiční práce těžby dřeva a přibližování musí vykonávat vycvičení dělníci schopní ovládat poměrně složité mechanismy. Nutnost racionálního využívání nákladných mechanismů vyvolává speciální organizaci práce a především větší koncentraci pracovní kapacity. V důsledku těchto objektivních požadavků budou vytvářeny větší pracovní kolektivy a tím dojde postupně i ke změnám v typu pracovníka. Sociální důsledky tohoto procesu povedou k postupnému vytváření relativně samostatné sociální skupiny lesních dělníků v rámci socialistické dělnické třídy, skupiny se specifickými

rysy vyplývajícími z charakteru práce i ze způsobu života.

Industrializační proces v lesním hospodářství, jehož vzestup a dopad na socio-profesionální skupiny pracujících v rámci lesního hospodářství právě v současné době zaznamenáváme, je příkladem dialektické souvislosti materiálního způsobu bytí a dynamiky sociální struktury. Lesní dělníci netvoří — vzhledem k charakteru své práce a svému počtu — rozhodující část dělnické třídy. Naopak, vytvářejí spíše okrajový typ socioprofesionální skupiny, která má specifické vlastnosti související s prací v prvovýrobě a se způsobem života venkovského obyvatelstva. Existence takovýchto skupin však ukazuje nezbytnost zkoumání dělnické třídy nejen jako celku, s ohledem na její historické poslání, ale i s přihlédnutím k její bohaté vnitřní strukturovanosti a složité dynamice změn v souvislosti s uskutečňováním procesu vědeckotechnické revoluce.

Резюме

Зих Ф.: Лесные рабочие, их быт и место в рамках рабочего класса

В связи с процессом научно-технической революции все возрастающее значение приобретает изучение внутренней структуры рабочего класса. Заслуженное внимание уделяется прежде всего изучению процесса выполнения исторической миссии рабочего класса. Однако несколько в стороне остается изучение небольших социопрофессиональных групп. К ним принадлежат также лесные рабочие.

Лесоводство в Чехословакии за последние 15—20 лет подвергается коренным изменениям. Профессия лесного рабочего-дровосека фактически до пятидесятих годов относилась к числу наименее квалифицированных занятий. После коротковременного обучения ею мог заняться практически каждый, у кого были для этого физические предпосылки. С внедрением механизации и связанных с этим изменений в технологическом процессе добычи древесины изменился в значительной мере и характер работы рабочих профессий. На основе этих изменений возникает новый тип квалифицированного лесного рабочего, который владеет средствами механизации и работает в более сложной организации работы, чем прежде.

Изменения характера работы вместе с влиянием всеобщественных революционных изменений приносят и соответствующую форму образа жизни. Исследования, реализованные с 1947 года, позволяют дать оценку этим тенденциям. Сравнивая современное состояние с положением в 1947 году, мы видим, что прежде всего поднимался уровень школьного образования и квалификации лесных рабочих. Вместе с тем повысился и жизненный уровень,

коренным образом изменилась и оснащенность домашних хозяйств лесных рабочих. Оснащенность разными предметами для домашних работ, отдыха и развлечения у данной группы одинакова со всеобщественным средним, а иногда даже выше его. Изменился также режим времени и способ использования свободного времени. Несмотря на то, что образ жизни во вне рабочее время является все еще довольно односторонним, мы отмечаем — по сравнению с предыдущими годами — растущий интерес к более требовательной деятельности.

Лесные рабочие не образуют самостоятельной социальной группы ввиду условий работы, которую они выполняют, как правило, в малых группах. Однако они являются составной частью рабочего класса и образуют периферийную профессиональную группу, которая имеет специфический характер, вытекающий из характера работы и из дисперсии в среде деревенского населения.

Summary

Zich F.: Forest Workers, their Wary of Life and Position within the Working Class

In connections with the process of the scientific and technological revolution, the study of the inner structure of the working class is becoming increasingly important. Justified attention is being paid primarily to the research into the process of the realization of the working class' historical mission. However, the study of small socio-professional groups remains somewhat aside. Forest workers constitute one of these groups.

In the recent 15—20 years, Czechoslovak forestry has undergone substantial changes. The woodcutter's occupation factually belonged to the least qualified professions. It could

be performed by practically anybody having physical preconditions who went through a short-term job training. The introduction of mechanization and the hence ensuing changes in the technological process of wood production considerably changed the character of work even in the workers' professions. These changes give rise to a new type of a qualified forest worker mastering the means of mechanization and working in a more complex organization of work than in the past.

Together with the impact of all-social revolutionary transformations, the changes in the character of work are bringing about also changes in the form of the way of life. Researches realized since 1947 enable us to evaluate these tendencies. The comparison of the present state with the situation in the year 1947 shows that, first of all, there has been an increase in the level of school education and qualification of forest workers. Hand in hand with this, also the living standard has grown, and the household equipment of the forest workers has substantially changed. The equipment with various objects for household work, recreation and entertainment in this sample equals and sometimes even exceeds the all-social average. Also the time budget and the way of utilizing leisure has changed. Even if the way of life in the off-hours is still rather one-sided, a growth of interest in more exacting activities may be noticed in comparison with the preceding years.

Forest workers do not represent an independent social group with regard to the conditions of their work performed, as a rule, in small groups. They are, however, a part of the working class and represent a marginal professional group of a specific nature determined by the character of work and by the dispersion in the country population.

Některé problémy sociologického měření*

Ju. B. SAMSONOV

Moskva

Intenzivní rozvoj konkrétních sociologických výzkumů, které se v současnosti uskutečňují téměř ve všech oblastech společenské praxe, zvýšil podstatně potřebu stejným způsobem vyjadřovat výsledky výzkumů a umožnit tak jednak jejich porovnávání, jednak široké uplatnění matematických metod a soudobé výpočetní techniky při jejich zpracovávání.

Problém sociologického měření velmi naléhavě vyplývá zejména z potřeby porovnávat a jednoznačně interpretovat výsledky různých výzkumů (což je nezbytné také pro sestavení matematických modelů sociálních procesů).

Vzhledem k tomu, že základní těžkosti rozvoje techniky sociologického měření souvisí s měřením kvalitativních znaků, problém sociologického měření se nikoli bez důvodů ztotožňuje s problematikou kvantifikace kvalitativních znaků, jejich vyjádřením v kvantitativní formě. V procesu řešení tohoto problému musí sociolog nejen konstatovat existenci těchto nebo jiných kvalitativních znaků zkoumaného jevu, ale také vyjádřit stupeň existence daných znaků, tj. kvantifikovat je. Například při zkoumání vztahu k práci musí sociolog najít nebo vytvořit takové ukazatele, které by dovolily kvantitativně vyjádřit míru tohoto vztahu.

V diskusi k problému měření kvalitativních znaků, či krátce k problému kvantifikace, se podstata otázky nezřídka redukuje jen na rozvoj matematického aparátu zpracování empirických údajů a poměrně málo pozornosti se věnuje tomu, jak se tyto údaje získávají a co vyjadřují. Sám problém kvantifikace je do značné míry vykonstruovaný, protože ve dvojkové soustavě je možno libovolný kvalitativní znak již považovat za kvantifikovaný. Kromě toho v některých úlohách, například v modelech difúze, je kvantifikace vlastně nepotřebná (v tradičním smyslu).

Z tohoto důvodu je základním úkolem matematického modelování adekvátní výběr kvalitativních proměnných a jejich zpracování pomocí neparametrické statistiky (vyjádření vztahů), rozpracování složitějšího aparátu sociální statistiky, který by respektoval specifikum společenských jevů, a zdokonalení korelační a faktorové analýzy. Podle názoru zastánců této tendence může další vývoj sociální statistiky odstranit vcelku problém kvantifikace jako problém vlastního sociologického zkoumání.

Vzhledem k podobným představám existujícím jak v zahraničí, tak i v sovětské sociologii (i když nejsou vždy tak zjevně vyjádřeny) je nutno kriticky analyzovat konkrétní těsné spojitosti sociologického měření a sociální statistiky, která je v podstatě prospěšná a užitečná.

Jak je známo, v sociologii dlouhý čas plnila sociální statistika funkci kvantitativního popisu proměnných a je třeba konstatovat, že její význam se dnes nejen zmenšil, ale naopak vzrostl. Různé statistické a především demografické údaje mají pro sociologickou analýzu prvořadý význam. Sociolog musí až do nejjemnějších detailů poznat sociálně ekonomickou charakteristiku oblasti, v níž probíhá společenský proces, který ho zajímá. Toto je východiskové „měření“, které zakládá přesnost jeho práce. Bez tohoto druhu poznatků nebudou žádné matematické modely a zpřesněné metodiky zkoumání dílčích jevů k užítku.

Popisná statistika dala kdysi společenským vědám cenný a užitečný princip „středních hodnot“, podle něhož střední hodnoty kvantitativních a kvalitativních ukazatelů (lze-li je vůbec měřit) směřují při dostatečně velké populaci k určité limitě. Tato limita je potud stabilní, pokud jsou stabilní podmínky dané populace a v systému neprobíhají žádné vnitřní výkyvy. Tento princip, který je v podstatě

* Přetištěno z *Modelirovanije socialnyh processov*, Moskva, Nauka 1970, v rámci diskuse o měření, zahájené v č. 5/1971 Sociologického časopisu.

— použijeme-li soudobou terminologii — projevem statistického determinismu a je příbuzný myšlence „černé schránky“ v kybernetice a behavioristické psychologické koncepci, se poprvé objevil ve vědeckém povědomí asi před třemi sty lety, a dokonce ani vědci si ho neosvojovali přímo, nelmuvě již o společenském mínění.

V. I. Lenin důsledně bojoval za rozvoj statistických výzkumů a snažil se začlenit jejich závěry do společenského vědomí. Napsal: „Dnes se hromadí stále více objektivních údajů o síle různých směrů v dělnickém hnutí Ruska. Je třeba všemožně sbírat, ověřovat a studovat tyto objektivní údaje o počínání a náladě ne jednotlivců a skupin, nýbrž mas, údaje, které jsou vzaty z různých nepřátelských novin, údaje, jež si může ověřit každý, kdo umí číst a psát.“¹

Je zcela zřejmé, že princip „středních hodnot“, který je v matematice vyjádřen jako „zákon velkých čísel“, si v teorii sociologického měření plně zachovává svou platnost a vede konečnou k tomuto závěru: V sociologickém měření neexistuje individuum jako nositel určitých kvantitativních charakteristik. Je nesmyslné měřit jednotlivého člověka podle jakýchkoli kritérií a potom mu připisovat příslušné kvantitativní údaje.

To ovšem neznamená, že není třeba překračovat meze behavioristického výkladu „střední hodnoty“, tj. rezignovat na aplikaci testů zaměřených na reakci jednotlivého člověka, protože pouze pomocí těchto testů lze získat průměr skupiny. Tyto údaje — stejně jako průměrné statistické ukazatele — nelze však přenášet na individuum vyjádřením určitého nebo pravděpodobnostního soudu. I když se takový soud vynese, což se často stává, může být pouze ukazatelem statistického rozdělení daného znaku ve skupině, nikoli však charakteristikou určitého individua. Společenská praxe svědčí o tom, že sociální podmínky se často podstatně mění, ale v jevu nazývaném „přeměna stereotypu“ (majícím masový charakter pro stereotypizované vědomí) zcela „mění znak“. Například když se člověk se silně rozvinutým pocitem etnocentrismu zamiluje do člověka jiné rasy, může k ní v základě změnit svůj vztah a naopak. Analogické jevy lze

pozorovat i při osvojování stereotypizované propagandy.

Tím se sociologické měření liší od psychologického, jež hodnotí podstatné individuální proměnné, které nejsou determinovány sociálními, ale spíše neurofyzilogickými faktory. Tyto faktory mají ve značné míře dědičný charakter, jsou relativně stabilní, a proto je vlastní psychologické měření plně odůvodněno a jeho technika již poměrně dávno (od dvacátých let tohoto století) dosáhla vysokého stupně rozvoje.

Do jaké míry jsou však stabilní sociálně ekonomické faktory a jejich odraz v každodenním vědomí? To je značně složitý problém a jeho řešení určí perspektivy a hranice sociologického a sociálně psychologického měření. Týká se v první řadě nikoli matematické techniky, ale obsahového poznání a musí ukázat, do jaké míry sociologická teorie přesně odráží objektivně existující parametry sociálně ekonomických jevů (i když je jasné, že takové matematické metody, jako korelační a faktorová analýza, jsou bezprostředním nástrojem řešení dané otázky).

Zkušenost vyplývající ze zkoumání různých přírodních procesů umožnila zavést do vědy pojem zákonů zachování některých znaků fyzikálních objektů: váhy, náboje, pohybového momentu atd. Ve středověku nebyla část těchto znaků vůbec známa, některé byly chápány jako kvality, ale váha už byla chápána jako míra (v dnešním významu tohoto termínu).

S rozvojem techniky měření (přesnost vah) se objevila možnost nejdříve stanovit zákon zachování hmoty a potom i další zákony zachování. Je zřejmé, že zejména objektivní charakter zachování určitých charakteristik objektů podmiňuje samotnou možnost měření v přírodovědě.

Ve společenských vědách se dosud určitá analogie zákonů zachování projevila jen v ekonomice (např. hodnoty), z čehož vyplývá možnost sestavit určité ekonomicko-matematické modely. Z toho důvodu je vhodnější místo termínu „měření“ používat termin „kvantifikace“ a rozumět jím všechny procedury vytváření kvantitativních charakteristik sociálních objektů, které nejsou založeny na zákonech zachování. To však neznamená, že v důsledku toho

¹ Lenin, V. I.: *Sptsy* 20. Praha. SNPL 1959, s. 388 až 389.

mají podobné procedury umělý charakter, že je jim třeba dávat nálepky „konvenční“ a „subjektivní“. Procedury měření délky a času byly také dosti dlouho konvenční („lokty“, přesýpací hodiny atd.) a teprve poměrně nedávno se objasnil jejich relativistický charakter a souvislost se zákony zachování.

Máme všechny důvody předpokládat, že zákony zachování jsou charakteristické nejen pro nejjednodušší, ale i pro nejsložitější formu pohybu hmoty – formu sociálně ekonomickou. Jaké charakteristiky sociálních jevů a procesů jim odpovídají? Zřejmě takové, které jsou odlišné od empirických sociálních faktů vystupujících dnes jako objekty měření.

Problém kvantifikace se tak ukazuje jako bezprostředně spjatý s problémem formalizace jednotek měření, tj. sestavení určitých invariantních struktur zachovávaných v matematických modelech sociálních změn.

Druhým důležitým problémem je sběr dat a sama procedura hodnocení. V různých pokusech o jeho řešení také převládá přístup a metoda sociální statistiky. Zvláště velké naděje se vkládají do zdokonalení matematické teorie výběrové metody, v níž se libovolné měření, libovolné kvantitativní hodnocení jakéhokoli znaku zakládá na neúplném nebo výběrovém pozorování. Přitom je zřejmé, že rozhodující význam má zejména ta okolnost, jakým způsobem se vybírají objekty zkoumání.

Již na počátku dvacátého století byla ve statistice velmi důkladně rozpracována teorie výběrové metody, její uplatnění v sociologii však dosud naráží na určité specifické těžkosti. Jestliže je totiž objem informací o zkoumaném objektu nevelký, nebo informace, kterou máme, v důsledku změny objektu ztrácí rychle svou hodnotu, může výběrová metoda – je-li použita formálně – uvést výzkumníka do omylu. Základní princip výběrového zkoumání spočívá v tom, že výběr všech ukazatelů, kromě objemu, se musí shodovat s celkovým souhrnem. Při zkoumání málo známého sociálního jevu musí sociolog provést výběr, avšak stanovit adekvátní princip výběru objektu pro zkoumání může jen v tom případě, ví-li něco o podstatě zkoumaného systému, o jeho struktuře a fungování. Proto metody výběru rozpracované ve formálním vztahu jsou neužitečné,

jestliže chybí sociologická teorie jevu, na jejímž základě lze stanovit principy výběru objektů a jejich znaků pro detailní výzkum.

Všechny otázky reprezentativnosti nebo přesnosti výběru, na němž se zakládá konkrétní procedura kvantifikace, ještě zdaleka nevyčerpávají podstatu problému. Reprezentativní výběr poskytuje badateli statistický model výchozí populace, ale potřeba kvantifikace vzniká zejména tehdy, když potřeby sociologické vědy a společenské praxe vyžadují detailní popis časového a prostorového průběhu sociálních procesů, tj. sestavení dynamických modelů zkoumaného objektu. Potřeba kvantifikace vzniká v tom stadiu, kdy konkrétní věda přechází od jednoduchých tvrzení typu „když – tak“ ke složitějším, příčinně funkčním tvrzením typu „když – tak jakým způsobem“. Je jasné, že pro získání tvrzení podobného druhu již nepostačí pouhá logická analýza statistických údajů. Je nezbytný formalizovaný aparát, umožňující rozčleňovat objekt, zkoumat jeho strukturu v různých rovinách teoretické generalizace. Přesnost ve výzkumu – to není jen kvantitativní vyjádření výchozích proměnných (tj. kvantifikace), ale i standardizovaný, jednoznačně interpretovaný (matematicky) popis příčinně funkčních vazeb elementů zkoumané sociální struktury. Kromě toho se bez vybudování formalizovaného systému takových vazeb i sám problém kvantifikace stává bezobsažný (nebo nabývá ještě více empirický charakter). Problém kvantifikace je proto bezprostředně spjat s problémem formalizace a matematického modelování sociálních jevů.

Dva přístupy k řešení problému

V současnosti existuje v sociologii několik názorů na cesty a způsoby kvantifikace kvalitativních znaků, ale zároveň i na souvislosti mezi formalizací a kvantifikací. V podstatě však všechny vedou ke dvěma základním koncepcím.

První (kterou lze charakterizovat jako „redukcionistickou“) vidí řešení problému v hledání zjevných funkcí nebo diferenciálních rovnic, které spojují pozorované sociální fakty. Typické pro tento přístup je to, že algoritmy kvantifikace se vytvářejí zcela nezávisle na sociologické teorii daného konkrétního jevu. Formální

aparát kvantifikace se do sociologické teorie vnáší jako něco vnějšího, již hotového. Rozčlenění objektu se uskutečňuje nikoli pod vlivem jeho vlastní struktury, ale podle vybraného (obvykle univerzálního) algoritmu kvantifikace.

Takový je například model kvantifikace rychlosti zbrojení, vytvořený L. F. Richardsonem.² Vycházejí z údajů o závodech ve zbrojení před první a druhou světovou válkou, sestavil tento autor model činnosti dvou zúčastněných států. Podle základního předpokladu kvantifikace je rychlost vyzbrojení jedné strany proporcionální objemu vyzbrojení druhé.

Matematicky to vyjádřil takto:

$$dx/dt = k_1 y - c_1 x + \Phi_1,$$

kde: y je objem vyzbrojení druhé strany, x je objem vyzbrojení první strany, dx/dt je rychlost vyzbrojení první strany, Φ je nálada první strany. Kladný koeficient k Richardson nazval „koeficientem obrany“. Charakterizuje „stupeň dojmu“, jímž na první stranu působí objem vyzbrojení strany druhé. Kladný koeficient c , nazývaný „koeficientem únavy“, charakterizuje negativní vliv závodů ve zbrojení na státní ekonomiku. Analogická rovnice popisuje činnost druhé strany.

Aniž bychom se zabývali konkrétní obsahovou adekvátností modelu (je však třeba poznamenat, že je to „nejčistší“ podoba redukcionistického přístupu), budeme zkoumat pouze jeho charakteristickou metodologickou koncepci kvantifikace. Z výše uvedené rovnice je vidět, že pro její řešení bylo nezbytné v kvantifikované formě vyjádřit celou řadu kvalitativních ukazatelů: „náladu země“, „koeficient obrany“ a „koeficient únavy“. Při podrobnější analýze můžeme prodloužit řadu těchto koeficientů i dále. L. Richardson se je snaží kvantifikovat nepřímě, například tím, že měří napětí mezi státy objemem obchodu atd. Všechny tyto pokusy mají však čistě spekulativní charakter.

Řešení rovnice, které může do určité míry odrážet dynamiku zbrojení, se stává krajně obtížné teprve v důsledku metodologického přístupu k vytyčení úlohy měření. V daném případě je „měření“ jen jistý způsob navrhované funkční vazby proměnných, na něž je zredukován. Sám předmět a jednotky měření nejsou určeny.

Je jasné, že k tomu je třeba vyčlenit a formalizovat mnohem hlubší sociálně ekonomické procesy (kromě procesu vyzbrojování). Podobný „redukcionistický přístup“ je charakteristický, jak je známo, pro mnohé modely kvantifikace i pro metody empirického škálování.

Bylo by sotva správné hledat ve vzniku takového přístupu nějaký bezprostřední filosofický vliv. Příčina je mnohem prozaičtější: sociologové, kteří se snažili vyjádřit výsledky své práce ve strohých formách nestranické vědy, využívají hotový aparát aplikované matematiky, jenž vznikl v soudobé přírodovědě. Je však třeba poznamenat, že tento aparát prošel dlouhým vývojem, spojeným především se specifikem vývoje přírodovědy samé.

Analýza geneze exaktních metod ukazuje, že matematické modely mechaniky, termodynamiky a dalších věd nevznikaly přenesením hotových modelů z nějakých jiných věd, ale „samovývojem“. Matematický aparát asimiloval jen takové kategorie a pojmy přírodovědy, které mu vyhovovaly úrovni rozpracovanosti a charakterem abstrakce. A naopak, v přírodovědných modelech a teoriích se využíval jen takový matematický aparát, který organicky odpovídal úrovni poznání objektivních souvislostí a zákonitostí zkoumaných procesů. Vznik Maxwellových, Einsteinových a Schrödingerových rovnic byl sotva vyvolán přáním „zavést“ teorii diferenciálních rovnic do elektrodynamiky. Byla jimi jen přirozeně v exaktní formě vyjádřena ta rovina „chápání“ zákonů přírody, která se současně projevovala i principiálně novým kvalitativním výkladem. Proto redukce kvalitativních metod na kvantitativní je stejně nesprávná jako jejich stavění proti sobě.

Druhá koncepce kvantifikace je pokusem uniknout podobnému protikladu. V sociologii se začíná formovat teprve v posledních letech, a to po poznání neúspěchu redukcionistického přístupu a slepého přejímání techniky měření z přírodovědy.

Podle druhé koncepce jsou objektem matematických výzkumů nejen pokusy najít rovnice a kvantitativní souvislosti pozorovaných sociálních jevů (to je nezbytná podmínka), ale i pokusy o určení kvantifikovaného znaku sociálního jevu

² Richardson, L. F.: *Arms and Insecurity*. London 1960.

jako elementu určitého formalizovaného konceptualizovaného systému. Podstatným komponentem tohoto přístupu v sociologickém výzkumu je vymezení předmětu nebo objektu kvantifikace. Sociolog tu vychází z určitých metodologických úvah, majících na zřeteli především celistvost zkoumané struktury. Proto druhá koncepce kvantifikace může být nazvána předmětnou nebo systémovou.

Lze uvést několik příkladů podobného přístupu v sociologických výzkumech. V prvé řadě to jsou modely teorie her³ a jejich další evoluce — teorie rozhodování a heuristické programování. Nejedná se o konkrétní modely teorie her — modely měření stupně realizace zájmů nebo užitečnosti, ale zejména o přístup k vymezení úloh formalizace a kvantifikace a jejich vzájemné souvislosti.

Při redukcionistickém přístupu jak v empirickém škálování, tak i v matematickém modelování se formalizuje pouze způsob získávání informací (testy a škály) nebo také zkoumaná situace (jako v modelu L. Richardsona), ale nikoli sám měřený objekt. Při použití přístupu teorie her je úloha měření vztahu možná jen tehdy, jestliže je vyjádřena ve formalizovaném systému kategorií — v určitém souhrnu abstraktních objektů — definic a tvrzení. Takový přístup v podstatě dovozuje formalizovat všechny kvalitativní znaky spojené s lidskými vztahy — riziko, ostrážitost, nezištnost, konformismus, kolektivismus atd. — jež je pak možné kvantitativně hodnotit v konkrétní situaci. Je důležité poznamenat, že přístup teorie her poskytuje pro každou situaci množství takových formalizovaných definic dané kvality—vztahu, že umožňuje „přehrávat“ každou definici a hodnotit (kvantitativně) její praktickou adekvátnost.

Jestliže přístup teorie her odráží konfliktní aspekty systému, pak kybernetický přístup formalizuje jeho funkcionální aspekty. Syntéza přístupu teorie her (nazývaného tak podmíněčně, jako tendence a nikoli jako reálně existující aparát) a kybernetického přístupu umožní formalizovat modely rozvíjejících se systémů, což každý přístup zvláště neumožňuje.

Některé perspektivy

V současnosti se zdá být optimální toto „aplikované“ schéma kvantifikace kvalitativních znaků. Předpokládejme, že nás zajímá kvantitativní hodnocení nějakého kvalitativního znaku, například stupeň solidarity sociální skupiny, rychlost difúze informace v ní atd. Výzkumník si především vytvoří určitý operacionální systém kategorií, umožňující zavést řadu abstraktních tvrzení nebo postulátů: určit „skupinu“, takový její stav, jako je „solidarita“, v témž systému kategorií vyjádřit podmínky determinující stav skupiny. Potom se vytváří matematický model situace, tj. množství slučitelných stavů skupiny lišících se různou solidaritou. Do této situace se zavádí kritérium uspořádání, které ji mění na souhrn stavů nebo na jejich uspořádané množství.

Takový soubor stavů se obvykle nazývá škála.⁴ Zdaleka ne každý model vytvořený podle takového schématu poskytne kvantitativní kritérium rozdílnosti pro množství stavů. V některých případech může mít toto kritérium i kvalitativní charakter (např. typologie procesů rozhodování ve skupině se může vytvářet i na základě typologických kritérií).

Praktická realizace podobného schématu v žádném případě nevyžaduje od sociologa provádějícího konkrétní sociologické výzkumy, aby znal soudobou matematiku v jejím plném rozsahu (což je velmi složitý úkol i pro samotné matematiky). Skutečná složitost problému měření však nyní vyžaduje od sociologa-praktika důkladnou přípravu v oblasti matematické logiky, protože možnosti kvantifikace se nejspíše cele budou určovat úrovní formalizace konceptuálního aparátu sociologického výzkumu.

Těsná souvislost formalizace a kvantifikace určuje tyto tendence v matematické analýze procesů probíhajících v sociálních skupinách: za prvé, vytvoření formálních modelů sociálních jevů a procesů, ve kterých člověk vystupuje jako element činnosti a nemá individuální rozdíly; za druhé, kvantifikaci kvalitativních znaků individualnosti (ukazuje ji jako superpozici formalizovaných druhů činnosti). První směr umožňuje získat formalizaci sociál-

³ Vorobjev, N. N.: *Některé metodologické problémy teorie tgr*. In: *Voprosy filosofii*, 1966, č. 1, s. 93.

⁴ Beljaev, E. V.: *Problemy sociologičeskogo izměrenija*. In: *Voprosy filosofii*, 1967, č. 7.

ních a morálních norem jako typů činnosti. druhý umožňuje vysvětlit, jak superpozice různých typů činnosti individua jako účastníka této sociálně ekonomické činnosti vede k vytvoření etického komplexu osobnosti. Osobnost se zde tedy zkoumá jako souhrn společenských vztahů.

Asi před patnácti lety, když se matematika v sociologii začala teprve používat, věřili mnozí výzkumníci ve všemohoucnost matematiky a předpokládali, že s její pomocí vyřeší sociologie během několika let všechny praktické úkoly. Když se však ukázalo, že při řešení konkrétních otázek vznikají vážné těžkosti, nadšený vztah byl vystřídán hlubokým rozčarováním. Nelze však zapomínat na to, že čas potřebný k praktickému osvojení matematických teorií se často počítá na desetiletí (jak

vidíme na příkladu teorie skupin a teorie relativity).

V současnosti, bohužel, matematik zpravidla nebývá zainteresován na řešení sociologických otázek, ale sociolog potřebuje takový matematický aparát, který by mohl být bezprostředně využit v každodenní práci. Omezí-li se zájem sociologů o matematické metody jen na hledání jejich bezprostředního a rychlého uplatnění v praxi, je zcela možné, že se změní v nedůvěru. Avšak praxe výstavby společnosti na vědeckých základech nevyhnutelně vyžaduje použití samočinných počítačů i přesné informace, což svým způsobem klade na pořad dne problémy kvantifikace sociálních poznatků.

B. A. Čagin: Očerk istorii sociologičeskoy mysli v SSSR (1917—1969) (Nástin dějin sociologického myšlení v SSSR)

Leningrad, Izd. Nauka — Leningradskoje otčedenije 1971, 244 s.

Padesáté výročí vzniku SSSR obrátilo pozornost celé naší vědecké fronty k bohaté historii sovětské vědy. Při studiu dějin sovětské sociologie čerpáme především z původních prací V. I. Lenina, z učebnic dějin filosofie a dílčích studií a článků v časopisech a sbornících. Postrádáme zatím větší monografické práce z této oblasti. Právem tedy v souvislosti s historickým výročím sovětského státu sahá náš čtenář po první širší monografické práci z oblasti dějin sovětské sociologie, již je *Nástin dějin sociologického myšlení v SSSR* od B. A. Čagina.

Publikace, o níž zde podáváme zprávu, byla schválena k tisku vědeckou radou leningradského Institutu filosofie AV SSSR. Vydavatelé ve své úvodní poznámce zdůrazňují, že jde o první zobecňující monografii leninské etapy sociologie v Sovětském svazu. Autor na základě širokého teoretického i faktického materiálu objasňuje rozvoj leninských idejí v těsném spojení se socialistickou přestavbou země a výstavbou komunismu, v jejich rozhodném boji s buržoazními, maloburžoazními i revizionistickými sociálními teoriemi. Zvláštnost monografie spočívá v tom, že jsou v ní použity málo známé dokumenty a vyložena kritická a původní zobecnění z dějin sociologického myšlení v SSSR. Kniha je určena především vědeckým pracovníkům a studentům humanitních fakult.

Na rozdíl od některých dosavadních dílčích studií v této oblasti má Čaginova práce dvě zvláštnosti. Prvou z nich je *šíře* předmětu sociologického myšlení. Zatímco někdy se pod pojmem dějin sovětské sociologie objevují jen empirické sociologické (konkrétní výzkumy), B. A. Čagin chápe předmět svého bádání širěji. Hned v úvodu své práce klade rovnitko mezi pojmy *teorie marxistické sociologie* a *historický materialismus*. Obsah práce ukazuje, jak i pro historika sociologie má primární význam určení předmětu disciplíny, jejíž dějiny zkoumá. Druhou zvláštností práce je časová *nepřetržitost* výkladu. Autorům historických studií marxisticko-leninské sociologie někdy „mizí“ celá období, jako by v nich sociologie v socialistických zemích neexistovala. Čaginova periodizace, i když nebude jistě posledním slovem v této

oblasti, plynule vysvětluje kontinuitu sovětského sociologického myšlení od VRSR do dneška. Tuto zásadu porušuje autor jen pro období války. V sedmi kapitolách své knihy tak autor postihuje celou sovětskou etapu dějin marxisticko-leninské sociologie.

První kapitola knihy obsahuje problematiku *sociologie v sovětském Rusku prvních let po vítězné socialistické revoluci*. Již od prvních řádků uvádí řadu nových faktů a pohledů na porevoluční vývoj: vedle politického, vojenského a ekonomického průběhu revoluce probíhala v Rusku od počátku též revoluce v oblasti duchovního života — v kultuře, vědě a umění. Byla to podle autora oblast nejcitlivější a nejsložitější. Proces upevňování nového v ní neprobíhal tak rychle jako v ekonomice a politice. Existovala obrovská negramotnost (u rolnického obyvatelstva 63,5 %). V prvních letech po revoluci si statkářsko-buržoazní tábor uhájil silné pozice i v oblasti filosofie. Až do roku 1922 přednášeli na leningradské universitě sociologii P. Sorokin, N. I. Karejev a K. M. Tachtarev, kteří z této tribuny kritizovali historický materialismus z pozic empirické sociologie, idealismu a buržoazní teorie faktorů. Svobodu tisku zneužívali soukromí a družstevní nakladatelé k vydávání literatury přímo či nepřímo protimarxistické, zaměřené ostře proti diktatuře proletariátu.

Autor ukazuje, jak postupně, krok za krokem vítězila socialistická revoluce i v této oblasti. Marxistická sociologie se rozvíjela v těchto prvních letech po revoluci v ostrém boji proti různým směrům buržoazní sociologie a revizionismu a jen postupně zaujímala pozice na vysokých školách a vědeckých pracovištích. Teoretických směrnicí nastupující marxistické sociologie byly články a vystoupení V. I. Lenina. V boji proti kontrarevoluční ideologii sehrálo významnou úlohu vydávání spisů K. Marx, B. Engelse, V. I. Lenina, P. Lafargue, K. Liebknechta a dalších. Šlo o popularizaci myšlenek historického materialismu a zároveň o výchovu vlastních kádrů z řad dělníků a rolníků. Mezi první „rudé profesory“ řadí autor sociologa K. Žarnoveckého a zejména M. V. Serebrjaka. Je velmi užitečné přečíst si řádky popisující tuto těžkou dobu. Sovětské zkušenosti mají mimořádný význam pro všechny země, které po první vítězné socialistické revoluci nastoupily a nastoupí cestu k socialismu. Vznik prvních marxistických časopisů, marxistických kroužků a společností usilujících o překonání bogdanovovských názorů, které pronik-

ly i do praci N. I. Bucharina, problémy zjednodušování materialistického přístupu, nedostatek učitelských kádřů, kdy semináře často vedli nejvyspělejší studenti — to byly skutečně revoluční počátky sovětské marxisticko-leninské sociologie. Ideologická střetnutí v zemi zesílila zejména v období přechodu k nové ekonomické politice v roce 1921. Autor uzavírá tuto kapitolu zdůrazněním mimořádného významu takových vystoupení V. I. Lenina, jako byla řeč na III. sjezdu Komsomolu v r. 1920 a stať *O významu bojového materialismu* z r. 1922, která se stala filosoficko-sociologickým programem sovětských marxistů.

Celá druhá kapitola je věnována otázkám *leninské etapy historického materialismu po VRSR*. Na čtyřiceti stranách knihy objasňuje autor převrat v sociologii uskutečněný Leninem. Historický materialismus je v Leninově díle prvních let sovětské moci rozvíjen v těsném spojení s vědeckým komunismem. V marxistické sociologii viděl V. I. Lenin podle B. A. Čagina „teoretický prostředek zdůvodnění praktické činnosti komunistické strany při výstavbě nové společenské formace“ (s. 42). Principiálně nová základna společenských vztahů předurčila novátorský charakter dalšího Leninova rozpracování otázek historického materialismu. Tento jev není podle autora v sovětské filosofické literatuře dostatečně prozkoumán. Při analýze problémů historického materialismu, které se dotýkají oblasti výzkumu přechodného období od kapitalismu k socialismu a komunismu, obrací autor pozornost zejména na tyto otázky:

1. zvláštnosti a zákonitosti vzniku socialistického výrobního způsobu,
2. sociální struktura přechodného období, třídní boj a otázka zániku tříd,
3. politická organizace a řízení v přechodném období,
4. zvláštnosti a zákonitosti kulturní revoluce a růstu významu subjektivního činitele za socialismu.

Naznačené otázky byly Leninem vytyčeny a řešeny přímo v průběhu socialistické revoluce, v závislosti na úkolech a praktické činnosti strany. Autor zdůrazňuje metodologický přístup V. I. Lenina, zejména jeho konkrétně historický přístup ke společenským jevům, jeho přínos k dialektice společenského života v podmínkách vítězné socialistické revoluce, dále řešení národnostních a internacionálních problémů, protikladů za socialismu, sociologických problémů ekonomiky, společenského vědomí i vedoucí úlohy strany. Uvádí, že se omezil jen na nejdůležitější problémy marxistické sociologie rozpracované V. I. Leninem v jeho dílech na počátku období výstavby socialismu. Tyto nové leninské myšlenky rozhodujícím způsobem ovlivnily další vývoj marxistické sociologie.

Třetí a čtvrtá kapitola obsahují *analýzu marxistické sociologie v Sovětském svazu ve dvacátých letech*. Čaginova periodizace rozděluje dvacátá a třicátá léta sovětské sociologie na dvě poloviny, aby upřesnila a odlišila její kvalitativní i kvantitativní vývoj. Nemůžeme se zde touto periodizací blíže zabývat.

Faktem je, že téměř tři čtvrtiny knihy jsou věnovány období do poloviny třicátých let. Novější období rozebírá tedy autor stručněji.

Výstavba socialismu po vítězství na frontách občanské války postavila před marxistickou sociologií nové historické perspektivy. Proces jejich rozvoje byl spojen s mnoha těžkostmi. Na počátku dvacátých let byl nejen nedostatek marxistických kádřů, ale vzniklo i více představ historického materialismu, včetně vlivů mechanicismu a pozitivismu. Navíc zde působila ještě celá fronta buržoazního idealismu a vulgárního sociologismu. B. A. Čagin ukazuje, jak se postupně vytvářelo jádro skutečně marxistických sociologů, mezi něž zařazuje zejména stranické pracovníky V. I. Něvského, V. A. Bystrjanského a V. V. Adoratského. K nim se přimykali M. V. Serebrjakov, I. P. Razumovskij a G. K. Bammeľ. Autorova analýza se opírá o široký rozbor časopisecké i knižní publicistiky té doby, zejména o časopis *Pod znamením marksizma*. Na počátku převládala kritická stránka nad vlastním pozitivním rozvíjením sociologických problémů. Zdá se, že tento jev tvoří určitou obecnější zákonitost každé porevoluční nebo pokontrarevoluční situace, jak to známe i z naší zkušenosti po Únoru 1948 nebo po období 1968—69. Postupně se však na základě myšlenek klasiků marxismu-leninismu vytvořila v SSSR vlastní struktura historického materialismu a začal pozitivní vývoj jeho problematiky. Vyšly také první monografie a učebnice. Myšlenky historického materialismu začaly pronikat do mas. V této souvislosti se autor zejména zabývá analýzou pozitivních i negativních rysů Bucharinova díla *Teorie historického materialismu* a pokusu o aplikaci marxistické sociologie na analýzu historického procesu v Rusku u M. N. Pokrovského.

Ve dvacátých letech byly v Sovětském svazu uskutečněny mnohé sociální výzkumy, zvláště v ekonomické oblasti. Zkoumaly se otázky produktivity práce, řízení, profesí, vesnice, demografická problematika, životní způsob, otázky rodiny a náboženství. Z autorů, kteří nejfundovaněji publikovali o sociologických výzkumech této doby, jmenuje autor S. Strumilina, L. Kricmana a S. Volfsona. Z oblasti sociologie literatury a umění vydvíhuje dílo A. V. Lunačarského.

Druhá polovina dvacátých let byla charakterizována vyšším stupněm analýzy a rozpracování problémů marxistické sociologie v SSSR. Zejména je možné ocenit rozpracování metodologických otázek a ujasňování vztahu marxistické sociologie ke společenským vědám vůbec. Většina sovětských filosofů této doby (zejména I. Razumovskij a I. F. Kurazov) přijala postupně názor, že historický materialismus je marxistickou sociologií, jejímž předmětem je analýza obecných i specifických zákonů každé společenské formace. Zdá se, ačkoli to autor výslovně nezduřazuje, že tento teoretický přístup vedl k relativnímu poklesu konkrétních sociologických výzkumů v dalším období vůbec. Marxistická sociologie byla však v tomto období pojímána i jinak, např. jako součást marxis-

tické filosofie (v názorech B. E. Bychovského, S. J. Volfsona a S. Z. Kacemborena).

V roce 1929 byla důležitá a zajímavá práce S. A. Oranského *Základní otázky marxistické sociologie*. Z proponovaných tří dílů vyšel jen díl první, ve kterém se autor zabýval zejména obsahem hlavních směrů tehdejší sociologie vůbec a dále takovými otázkami marxistické sociologie, jako jsou sociální zákony, pojetí společnosti a její třídní struktury. Názory autora na danou problematiku byly vyjádřeny vynikajícím způsobem. Došel k názoru, že historický materialismus je marxistickým směrem sociologie, všeobecnou metodou i teorií společenských věd. K této teorii se organicky přimykají konkrétní sociologické výzkumy. Právě S. A. Oranskij velmi přesně vytyčil otázky existence marxistické sociologie jako samostatné vědy, vztahu teorie a metody v marxistické sociologii a otázku zvláštních konkrétních sociologických výzkumů sociálních procesů. Zdá se, že práce Oranského má v mnohém co říci i dnešku. V současných diskusích o vztahu historického materialismu a konkrétních sociologických výzkumů je možno se opírat o hluboké a závažné podněty a závěry sovětské sociologie dvacátých let.

Ústředním problémem společenských věd druhé poloviny dvacátých let v SSSR byla orientace teoretických výzkumů k dílům V. I. Lenina, ke zhodnocení jeho teoretického dědictví. To, co se nám zdá dnes samozřejmé, bylo tehdy složitým procesem. Mnozí považovali Lenina jen za velikého praktika a politika a nechápali, že Lenin byl i geniálním teoretikem nové historické epochy, že leninismus je pokračováním a rozvinutím marxismu. Autor oceňuje význam prací J. V. Stalina, S. M. Kirova a M. I. Kalinina, avšak odmítá pokusy řady jugoslávských teoretiků spojit otázku leninismu jen s vystoupením Stalina v roce 1924. Přesvědčivě ve své práci dokazuje, že leninismus jako novou etapu marxismu vytyčovali po celou tuto dobu přední sovětské filosofové a sociologové. Spojování této otázky jen se Stalinem či „stalinismem“ může mít jen jeden cíl — odmítání leninské etapy ve filosofii vůbec.

Pátá kapitola pojednává o *rozvoji sovětské sociologie v první polovině třicátých let*. Autor nejdříve ukazuje, jak teoretické spory, např. s mechanismem, nabývaly v tomto období v souvislosti s bojem strany proti pravé úchylce a trockismu ostrý politický charakter. Je zde analyzována kritika Děborina i to, v čem byla tato kritika ze strany Stalina nespravedlivá. Skutečné chyby děborinoviců vidí autor v tom, že 1. nepochopili leninskou etapu ve vývoji filosofie, 2. chybělo organické spojení jimi rozvíjených teoretických myšlenek s otázkami socialistické výstavby země. V souvislosti s kritikou hegelianství a nekritického přístupu k Plechanovovi u Děborina došlo ke druhé krajnosti — k nihilistickému přístupu k dílu Plechanova vůbec. Je to období vystoupení J. V. Stalina k mladým filosofům a kritiky časopisu *Pod znamením marksizma* v usnesení ÚV VKS(b) z 25. 1. 1931. Autor uznává nepochybnou zásluhu vedoucích filo-

sofů té doby M. B. Mitina a P. J. Judina o leninský rozvoj filosofie, vedle nich uvádí i M. D. Kammariho a A. A. Ajzenberga. V roce 1936 odmítl např. F. Konstantinov považovat sociologii jen za buržoazní pojem, protože stejně tak bylo možno hovořit i o buržoazním pojmu filosofie.

Filosofická diskuse na počátku třicátých let vedla ke třem závažným metodologickým závěrům:

1. k docenění určujícího významu leninského filosofického dědictví pro další rozvoj marxistické filosofie,
2. k upevnění stranickosti ve filosofii,
3. ke spojení filosofie se socialistickou výstavbou země (s. 163).

I. F. Kurazov řešil v této době otázku vztahu marxistické sociologie a dílčích věd, M. Kammari úlohu osobnosti v dějinách. Některé práce se opíraly o konkrétní sociologické a sociální výzkumy (P. Olešinskij, F. Putincev, M. Volfson). Avšak ve srovnání s dvacátými lety byly výzkumy v tomto období organizovány sporadicky a prováděny jednotlivci. Někdy se z teoretických chyb dělaly obecné politické závěry. Cenná byla právě v tomto období teoretická analýza fašismu. Postupně dozrávaly kádry marxistické sociologie. Autor zde oceňuje to, že podobně jako v porevolučním období sehrály v přípravě filosoficko-sociologických kádru významnou úlohu vojenské vysoké školy, jako byly např. Vysoká vojenskopedagogická škola v Moskvě a v Leningradě a Vojenskopolitická akademie Tolmačeva v Leningradě.

Šestá kapitola má název *Stav marxistické sociologie od druhé poloviny třicátých let do poloviny let padesátých*, pojednává tedy o sovětské sociologii období vítězného socialismu. Autor zde píše i o období kultu osobnosti a o teoretických chybách J. V. Stalina. Rozhodující úlohu pro rozvoj teoretické činnosti filosofů sehrála hluboká a všestranná práce strany pro překonání následků kultu osobnosti. Započal tvůrčí rozvoj marxistické sociologie. Padesátá léta jsou dobou, kdy sociologie v SSSR usilovala o to stát se skutečně výzkumnou vědou, opírající se o praxi komunistické výstavby a o teoretické dědictví marxismu-leninismu. Obrovský význam v tomto směru mají usnesení stranických sjezdů i mezinárodních porad komunistických a dělnických stran. Od konce padesátých let nabývají v systému marxistické sociologie stále větší význam konkrétní sociologické výzkumy, které obohacují bázi historického materialismu i teorii vědeckého socialismu. Vědecký komunismus, jehož mnohé teoretické otázky byly dosud řešeny v rámci marxistické sociologie, se stává samostatnou disciplínou. Od konce padesátých let vstupuje marxistická sociologie do nové etapy.

Poslední kapitola knihy se zabývá tím, jak *historický materialismus rozpracovává své základní otázky od konce padesátých let zhruba do roku 1969*. O tomto nejnovějším období můžeme zatím hovořit jen v obecných rysech, protože je podle autora ve stavu tvůrčího vývoje a hodnocení. Charakteristické je pro něj právě tvůrčí rozpracovávání tematiky

spojené s praktickým životem a uskutečňováním programu KSSS. Neobyčejně vzrostla teoretická úroveň i počet odborných kádřů, a to nejen v hlavních centrech, ale i v jiných oblastech Sovětského svazu. Filosofické časopisy otevřely značný prostor problémům sociologie a jejího využití v konkrétních výzkumech. Zesílilo spojení sovětských filosofů a sociologů se zahraničními kolegy, zejména ze socialistických zemí. V období přibližně deseti let byly prodiskutovány takové důležité problémy marxistické sociologie, jako předmět a struktura historického materialismu, otázky společenského bytí, subjektivního činitele, protikladů za socialismu, dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů, asijského výrobního způsobu, ideologie a vědy, struktury tříd sovětské společnosti aj.

Největší pozornost věnuje B. A. Čagin v této kapitole diskusi o předmětu marxistické sociologie v SSSR. Předkládá obsažný přehled této diskuse v názorech takových autorů, jako jsou A. T. Fjočorova, G. E. Glezerman, D. I. Česnokov, F. Konstantinov, V. Kelle, N. S. Narskij, A. A. Zvorykin, M. D. Gvišiani, V. A. Jadov, R. V. Ryvkina, M. N. Rožin aj. Autorův rozbor této závažné diskuse je v knize podán netradičně a přehledně, přestože výběr literatury podporuje zejména jeho vlastní stanovisko, které sám při shrnutí diskuse zaujímá. Přiklání se totiž k názoru, že obecně sociologickou teorií je historický materialismus, kritizuje v tomto směru např. J. A. Levađu. Kategoričnost autorova přístupu vyvolá jistě odezvu, nemohly zde být ještě vzaty v úvahu například názory sociologů z ostatních socialistických zemí. Konec konců bude jistě marxisticko-leninská sociologie tvůrcem sociologické fronty celého socialistického světa a mezinárodního komunistického hnutí. Sám B. A. Čagin však dále ukazuje, že obsah historického materialismu se nepřetržitě vyvíjí a mění. Vzniká potřeba rozpracování nových problémů, které se může uskučtečňovat dvojím způsobem: buď rozvíjením jednotlivých kategorií historického materialismu samého, nebo vydělováním jeho dílčích částí a problémů ve formě sociologických teorií a disciplín tzv. „střední úrovně“. Autor zde i jinde ukazuje, že v SSSR je stále více *zvýrazňována nutnost rozvíjení odvětvových sociologických disciplín s jejich vlastními teoretickými východisky a závěry. Sám správně v celé své práci zdůrazňuje teoretickou stránku sociologie, protože pojetí jakékoli sociologie jen jako empirického výzkumu by vedlo k hrubému empirismu. Navíc neopomíná uvést závažný problém vztahu vědeckého komunismu a marxistické sociologie, jenž podle něho byl zatím jen vytyčen a musí být teprve vyřešen. Celou diskusi o předmětu marxistické sociologie nemůžeme však podle B. A. Čagina považovat zdaleka za skončenou. Tato diskuse je podle něho spíše na samém svém počátku, ještě mnoho „bílých míst“ čeká na své řešení.*

V celé knize věnuje autor značnou pozornost dialektice vztahu objektivního a subjektivního činitele v historickém procesu. Je to

pochopitelné, protože tato otázka je dlouhodobým předmětem jeho vlastního studia a publicistiky. V celé knize i v této závěrečné části v sobě autorův přístup skrývá určité nebezpečí splývání filosofického a sociologického přístupu ke zkoumaným otázkám. Je to dáno především jeho vymezením předmětu sociologie. Recenzovaná práce přesahuje rámec sociologie a má proto svůj význam i pro historiky filosofie. Není to náhodné. Ve většině dnešních sovětských filosofických učebnic je historický materialismus definován jako filosoficko-sociologické učení. Zajímavé je i to, že autor používá převážně pojmu „marxistická sociologie“, ačkoli velká část autorů píše dnes spíše o „marxisticko-leninské sociologii“, zdůrazňujíc tím *leninskou* etapu naší vědy.

V poslední kapitole nalezneme i výčet dalších otázek řešených v posledních letech v sovětské sociologii. Připomeňme zde jen kritiku buržoazní sociologie a antikomunismu a hlubokou a všestrannou analýzu socialistické struktury sovětské společnosti, kterou autor považuje za největší úspěch sovětské sociologie šedesátých let. Velmi instruktivní, i když velice stručné, je uvedení konkrétních sociologických výzkumů v tomto období v SSSR, jež zpracoval V. N. Borjaz. Jsou zde charakterizována hlavní centra těchto výzkumů — Moskva, Sverdlovsk, Novosibirsk, Leningrad, Kyjev a Minsk.

V závěru práce znovu autor zdůrazňuje, že právě období od konce padesátých let pozdvihlo marxistickou sociologii v SSSR ve srovnání s minulostí na vysoký stupeň. Zejména konkrétní sociologické výzkumy získaly plně „občanské právo“ a staly se důležitou, podstatnou součástí systému marxistické sociologie. V souvislosti s usneseními KSSS, zejména usnesením ŮV KSSS z roku 1967 o společenských vědách, stojí před marxistickou sociologií v SSSR nové vážné úkoly.

Recenzovaná práce vyvolá jistě značný ohlas. Za zamyšlení stojí již sám pojem „sociologické myšlení“ a jeho vztah k sociologii jako celku. Autor se v práci zabývá převážně filosoficko-sociologickými teoretickými problémy. Chybí tu bližší analýza metodologie, zejména empirických výzkumů. V knize chybí i rejstříky a podrobnější soupis literatury, nezbytný pro další, hlubší studium čtenáře. Přesto však jde o práci mimořádného významu. Je to první pokus o větší monografii dějin sovětského sociologického myšlení, přínášející cenné podněty i teoretické myšlenky. Každá taková práce má však vedle obsahového významu i význam metodologický. Ukazuje jeden z možných přístupů ke zmapování celých dějin marxisticko-leninské sociologie i dějin jejích jednotlivých národních oddílů. Jako každé dějiny společenských věd má i nesmírný význam popularizující.

Pro studenty, pro začínající sociology, ale i pro informaci sociologů-specialistů a pracovníků příbuzných věd i pro širokou veřejnost je třeba co nejvíce takových prací, které by syntetizovaly dlouholeté výsledky naší vědy a popularizovaly je. Čaginova kniha svým filosoficko-sociologickým přístupem, vycházejí-

cím důsledně z myšlenek V. I. Lenina, může sehrát významnou úlohu i v dalším rozvíjení činnosti na úseku dějin naší sociologie, konkrétně v analýze a kritice nedávného období vývoje sociologie u nás.

Karel Bláha

P. Bliznakov—I. Patev—N. Micova: Metodika za razrabotvane sociální planove v socialističeskite predprijatija (Metodika sestavování sociálních plánů v socialistických podnicích)

Varna 1971, 104 s.

Zkušenosti Sovětského svazu, které hluboce ovlivňují budování socialistické společnosti i v ostatních zemích socialistického tábora, se uplatňují ve všech sférách společenského života socialistických zemí. Je proto zcela přirozené a samozřejmé, že i sféra sociálního plánování, jež se v posledních letech v Sovětském svazu značně rozvíjí, se stává předmětem zájmu nejen společenskovědních pracovníků, ale i podnikových praktiků v dalších zemích socialistického tábora.

Jednou ze zemí socialistické soustavy, která intenzivně usiluje o rozvoj socialistické společnosti, je Bulharská lidová republika. Vzhledem k tomu, že důležitou úlohu v rozvinuté socialistické společnosti mají sociální procesy, jejichž zkoumání a řízení je předmětem sociálního plánování, je zcela zákonitě, že bulharští vědci věnují otázce sociálního plánování zaslouženou pozornost.

K předním bulharským sociologickým pracovištím, která se mohou již vykázat řadou sociologických výzkumů, je vědeckovýzkumné oddělení *Institutu národního hospodářství „Dimitr Blagoev“* ve Varně, úzce spolupracující se *sekcí sociálního plánování Ekonomického střediska ÚV Bulharské komunistické strany ve Varně*. Pracovníci obou těchto pracovišť vypracovali metodiku sestavování sociálních plánů v socialistických podnicích, jež vychází ze sovětských zkušeností, ale zároveň přináší i řadu nových aspektů a poznatků získaných vlastní vědeckovýzkumnou prací. Metodika vyšla pod názvem *Metodika za razrabotvane sociální planove v socialističeskite predprijatija* v r. 1971 ve Varně a jejími autory jsou Petko Bliznakov, Ilija Patev a Nora Micova.

Lze naprosto souhlasit s autory publikace, že sociální plánování je vyšší stupeň poznávání a jeden z nejdůležitějších prostředků komplexního vědeckého řízení sociálních procesů a sociálního života. Plánovité řízení sociálních procesů není ovšem pouze úkolem státního a hospodářského řízení. Je současně záležitostí veřejných orgánů a organizací, a to nejen v celospolečenském, ale i v podnikovém měřítku. Sociální plán se tak stává prostředkem vymezování, koordinování nebo integrování činnosti státních a společenských orgánů na území podniku.

Autoři bulharské publikace se na základě sovětských přístupů i vlastních zkušeností domnívají, že sociální plán má zahrnovat těchto 9 oddílů:

I. Rozvoj podniku v plánovaném období

1. Technicko-ekonomické ukazatele rozvoje výroby, vypočtené podle let, na jednoho pracovníka, na jednotku základních fondů atd.
2. Zvyšování technické úrovně výroby, zahrnující i plánovitý rozvoj mechanizace výroby.
3. Zdokonalování organizace výroby a řízení podniku.

II. Změny v sociální struktuře pracovního kolektivu

Zde se mají obrazit očekávané sociální následky technického rozvoje v podniku, které jsou zaměřeny hlavně na změny v obsahu práce. Jde o tyto ukazatele:

1. Zvyšování kvalifikace pracovního kolektivu.
2. Zvyšování úrovně vzdělání kolektivu. Zde se zdůrazňuje, že vzdělání má nejen úzce výrobní, ale i širší sociální funkci. Je totiž nutné, aby pracovník nejen lépe pracoval, ale i lépe žil jako současný člověk, jako člen společnosti účastníci se řízení této společnosti, jako občan vykonávající výchovné funkce v kolektivu a v rodině apod. V plánu je třeba proto jasně vyjádřit politiku podniku v oblasti vzdělávání, opatření směřující ke stimulování vzdělávání apod.
3. Změny v profesním složení kolektivu. Jde totiž o to, že technický rozvoj v podniku vede k hlubokým změnám v profesích kolektivu.
4. Zlepšování věkové struktury kolektivu, což je významný sociální problém z hlediska zajišťování technického rozvoje.
5. Potřeba nových pracovníků.
6. Opatření směřující k překvalifikování pracovníků uvolněných následkem technického rozvoje.

III. Zlepšování pracovních podmínek v podniku

Základním úkolem této části sociálního plánu je pomocí patřičných opatření zajistit ochranu zdraví pracovníků a prodlužování jejich pracovní způsobilosti. Je třeba vycházet také z toho, že zdokonalování pracovních podmínek povede i ke zmenšování sociálních rozdílů mezi pracovníky.

Zdokonalování pracovních podmínek se plánuje v několika směrech:

1. Omezování a odstraňování těžké a zdraví škodlivé fyzické práce.
2. Zdokonalování organizace výroby, pracovního režimu a odpočinku pracovníků v podniku. V tomto směru je třeba sledovat fyzické a nervové zatížení pracovníků a s tím související změny v pracovní způsobilosti během dne, týdne a měsíce.
3. Zdokonalování zdravotně hygienického zařízení v podniku a sledování mikroklimatu na každém pracovišti: teploty, vlhkosti, hluku, otřesů, čistoty vzduchu apod.
4. Zdokonalování ochrany zdraví — omezování a odstraňování nemocí z povolání a úrazů.

5. Zvyšování estetizace pracovních podmínek.

IV. Zvyšování životní úrovně kolektivu

1. Zvyšování a úprava průměrných měsíčních mezd v podniku jako celku i podle kategorií pracovníků a jednotlivých profesí, podle složitosti práce apod.

2. Lepší využití společenských fondů podniku.

3. Zlepšování úrovně bydlení pracovníků.

4. Rozšiřování zařízení pro děti.

5. Zdokonalování stravování, zásobování a služeb.

V. Zvyšování kulturní úrovně pracovníků

V tomto oddílu je zahrnut systém opatření směřujících k obohacování duševního života pracovníků, a to:

1. Rozšiřování kulturních informací v podniku pomocí rozhlasového zařízení, tisku, kulturního domu, knihovny apod.

2. Organizování kulturní činnosti kolektivu.

3. Zapořádání pracovního kolektivu do kulturního života ve městě a v celé zemi. V tomto směru je velmi významné správně zjistit a ocenit hodnotovou orientaci kolektivu v oblasti duševního života a přiměřeně tomu organizovat i kulturní život.

4. Rozvíjení masové tělovýchovy kolektivu. V tomto programu je důležité vytvořit potřebnou materiální základnu a zdokonalovat využití volného času kolektivu.

VI. Rozvoj pracovní aktivity kolektivu

Opatření v této oblasti života kolektivu jsou zaměřena několika směry:

1. Zavádění vědecké organizace socialistického soutěžení a zlepšovatského hnutí.

2. Vypracování systému opatření pro adaptaci mladých pracovníků v podniku a kolektivu. Zvlášť velký význam pro pracovní aktivitu kolektivu má nadšení mladých kádrů, jež se však vždy správně nezapojí do systému podniku a kolektivu, což omezuje jejich pracovní aktivitu. Je třeba, aby patřičná opatření byla vypracována na základě speciálních psychologických, pedagogických a jiných principů.

3. Opatření k omezování fluktuace pracovníků.

4. Zabezpečování pracovní disciplíny. Při zkoumání je třeba věnovat pozornost formám porušování pracovní disciplíny, jeho příčinám a okruhu pracovníků, u nichž k porušování pracovní disciplíny dochází.

VII. Zvyšování společenské aktivity kolektivu

1. Zdokonalování organizačně politické struktury kolektivu.

2. Rozšiřování socialistické demokracie v řízení podniku.

3. Utváření veřejného mínění a postojů v kolektivu.

4. Zvyšování ideové politického uvědomění kolektivu.

5. Zdokonalování výchovy kolektivu z třídního, národního i internacionálního hlediska.

VIII. Zdokonalování sociálních vztahů v kolektivu

Jde o vztahy mezi sociálními skupinami v podniku, z nichž nejdůležitější jsou:

1. Vztahy vedoucích k podřízeným pracovníkům.

2. Mezilidské vztahy jednotlivých pracovníků. Opatření musí směřovat k vytváření vztahů vzájemné pomoci a spolupráce, k vytváření smyslu pro kolektiv, k poctivosti a čestnosti všech pracovníků.

3. Sociálně psychologické klima v podniku, které se vytváří na základě formální a neformální struktury kolektivu, na základě kladných i záporných tradic v jeho životě, na základě dynamiky kontaktů mezi členy kolektivu, na základě vztahů podřízenosti a nadřízenosti apod.

IX. Zdokonalování sociálního řízení podniku

Jde o jeden z nejdůležitějších problémů sociálního života kolektivu, který zahrnuje:

1. Upevňování hospodářského vedení podniku vzhledem k plnění jeho sociálních funkcí. Sem patří i zřizování oddělení sociálního plánování a sociálních výzkumů apod.

2. Pozvedávání řízení kolektivu společenskými organizacemi na vědeckou úroveň.

3. Rozšiřování a zdokonalování společenských a státních orgánů v podniku.

4. Organizace sběru a zpracování sociologických informací v podniku. V sociálním plánu je třeba vytvořit systém ukazatelů a stanovit kanály, jimiž mají sociologické informace proudit.

5. Usměrnování časového rozvrhu kolektivu. Časový rozvrh je nejdůležitější syntetický ukazatel sociálního života kolektivu, jeho sociální úroveň. Zahrnuje jak strukturu pracovní doby, tak i strukturu volného času a mimopracovní doby.

Je přirozené, že náplň sociálního plánu v každém podniku se bude řídit charakterem podniku a aktuálními potřebami jeho kolektivu.

Plán se samozřejmě nemůže sestavit jen jako soupis opatření. Hlavní náplň plánu jsou jeho ukazatele, které vyjadřují sociální efekt navržených opatření. Z hlediska cílů a úkolů sociálního plánu můžeme rozlišit tři druhy ukazatelů:

1. ukazatele rozvoje materiálních a duchovních podmínek, v nichž kolektiv podniku bude žít, pracovat a rozvíjet se;

2. ukazatele vyjadřující chování jednotlivců, skupin a kolektivu;

3. ukazatele vyjadřující kolektivní a individuální vědomí pracovníků.

První skupina zahrnuje důležité ukazatele změn v obsahu a charakteru práce, ukazatele růstu důhodů, zlepšování životních a pracovních podmínek apod. Mezi nimi mají významné postavení ekonomické ukazatele, avšak ve svém sociálním aspektu, v sociálním smyslu. Tak například mzda v sociálním plánování je znakem sociální diferenciace v kolektivu. V sociálním plánování se ekonomické ukazatele objevují s novým, obsažnějším sociálním charakterem.

První skupina má direktivní charakter. Hlavním problémem zde není kvantitativní vyjádření ukazatelů, ale nejsprávnější rozdělení

fondů z hlediska dosažení optimálního sociálního efektu.

Druhá skupina ukazatelů vyjadřuje skutečnosti týkající se chování objektu sociálního plánování, jako např. účast v socialistickém soutěžení, podíl na řízení podniku, účast v politickém životě apod. Zvláštností těchto ukazatelů je, že nemají normativní základnu a nemohou být direktivně stanoveny. Všeobecné normy chování nelze totiž předepisovat správním cestou.

Třetí skupina ukazatelů sociálního plánu je odrazem skutečného vědomí pracovníků, což je nejsložitější oblast v sociálním životě. Sem patří hodnotová orientace kolektivu, struktura motivů k práci, spokojenost s prací a s vedením apod. Tyto ukazatele se mohou stanovit v sociálním plánu jen jako tendence k pozitivní změně těchto faktorů. Mají charakter prognózy a orientační význam.

Bulharští autoři dále zdůrazňují, že mají-li být splněny všechny úkoly, jež souvisí se sestavením sociálního plánu rozvoje pracovního kolektivu, je zapotřebí promyslet speciální organizaci práce.

Navrhují nejprve vytvořit vědeckou skupinu o 5–6 členech, složenou z odborníků podniku (ekonom, právník, inženýr, lékař) a popřípadě externích konzultantů (sociolog, psycholog, statistik). Členy vědecké skupiny je třeba zbavit ostatních povinností v podniku, aby se mohli soustředit na sestavování sociálního plánu.

Úkolem skupiny má být sestavení 1. programu plánu, 2. grafikonu etap plánu a 3. finančního rozpočtu.

Po schválení těchto programů má ředitel podniku ustavit komise pro získávání podkladů pro jednotlivé oddíly sociálního plánu, a to tolik komisí, kolik oddílů má plán. V jednotlivých komisích mají být i členové vedení společenských organizací.

Vědecká pracovní skupina má kontrolovat všechny komise a poskytovat jim metodickou pomoc. Jejím speciálním úkolem je však organizovat konkrétní sociologický výzkum kolektivu a provádět důkladný rozbor informací získaných jednotlivými komisemi.

Autoři bulharské publikace vypracovali toto schéma organizace práce při sestavování sociálního plánu v podniku:

I. Utváření vědecké skupiny

(doba trvání: 1–2 měsíce)

1. Studium metodiky sociálního plánování — odpovídá hlavní vědecký vedoucí
2. Zřízení oddělení pro sociální plánování — odpovídá ředitel podniku
3. Vypracování dokumentace plánu — odpovídá vědecká skupina
4. Vytvoření pracovních komisí — odpovídá ředitel podniku

II. Sběr sociologických informací

(doba trvání 4–5 měsíců)

1. Získávání informací z oddělení podniku — odpovídají pracovní komise
2. Získávání informací z dokladů společenských organizací — odpovídají pracovní komise

3. Provedení konkrétního sociologického výzkumu — odpovídá vědecká skupina

III. Vypracování variant plánu

(doba trvání: 2 měsíce)

1. Posouzení informací z dokumentů a sociologického výzkumu a rozbor sociálních problémů — odpovídají pracovní komise
2. Navrhování opatření za účelem řešení problémů a zpřesňování ukazatelů — odpovídají pracovní komise
3. Spojování jednotlivých oddílů v celistvý plán — odpovídá vědecká skupina

IV. Schválení plánu

1. Posouzení plánu hospodářským vedením a vedením společenských organizací
2. Posouzení plánu na pracovních schůzích
3. Schválení plánu hospodářskou radou podniku

Je samozřejmé, že uvedené schéma, stejně jako ostatní informace o tom, jak se stává k řešení problému sestavování sociálního plánu bulharští vědci, nejsou všeobecně platné. Jejich hlavní význam je v tom, že ukazují, jak bulharští vědci pružně (jde o metodiku sestavování sociálního plánu na období 1971–1975) a samostatně přistoupili k aplikaci sovětských zkušeností, jak jich využili z hlediska vlastních potřeb a specifických požadavků. Svědčí o tom i připojené vzory 21 tabulek ukazatelů sociálního plánu, připojený vzor anketního listu se 107 otázkami i model sociálně ekonomického plánu sestaveného ve formě tabulky. Právem lze přiřadit recenzovanou metodiku k metodikám sovětským jako důkladně promyšlený materiál, který může být konkrétním příspěvkem k vypracování naší vlastní metodiky sociálního plánování v Československu.

Libuše Lišková

J. L. Cipis—V. V. Braga: Mašinnaja obrabotka statističeskoj informacii (Iz opyta proektirovanija sistemy obrabotki dannyh) Strojově zpracování statistické informace (Ze zkušenosti projektování systému zpracování dat)
Moskva, Statistika 1971, 191 s.

Název odráží ve zkratce dva z hlavních problémů, jimiž se sověští autoři J. L. Cipis a V. V. Braga v této práci zabývají:

1. řešení vhodného použití samočinných počítačů;
2. zpracování statistických informací.

Autoři přistupují k oběma problémům především na základě zkušeností a potřeb statistiky jako praktického získávání, zpracování a předávání údajů o souborech jedinců. Vzhledem k tomu, že takto vymezená statistika poskytuje převážně podklady pro řídicí činnost orgánů státní moci a správy, hospodářských a výrobních jednotek apod., jsou i zjišťované údaje svou povahou spíše data demografická a ekonomická než sociologická. Bylo by však chybou, aby sociologové nadále nedoceňovali význam, který mají statistické informace a výsledky šetření prováděné orgány statistických úřadů pro výstavbu mar-

xistické sociologie — zejména také proto, že už klasické marxismu-leninismu se ve svých pracích opírali o statistické údaje. Přes všechnu odlišnost statistických informací od informací sociologických lze jistě statistická data s úspěchem sekundárně použít jako základní informační zdroj, ať už při projektech makrosociologických výzkumů (např. sociální struktury, životního způsobu, postavení tříd ve výrobním procesu atd.), či při výstavbě sociologických hypotéz a teorií.

V úvodní kapitole *Orgány Ústřední statistické správy SSSR jako ekonomicko-informační systém* zdůrazňují autoři úlohu statistických informací pro ekonomické řízení. „Otázky řízení a plánování národního hospodářství a otázky statistiky a registrace mají v současné etapě rozvinuté komunistické výstavby naší země velký význam. Široká mechanizace a automatizace registračně statistické práce může v krátké době zajistit rozsáhlou informaci, nutnou pro plánovité řízení socialistické ekonomiky“ (s. 3). Statistická informace je součástí ekonomické informace (plánovací, registrační, normativní atd.). Statistické informace se v Sovětském svazu zpracovávají v Ústřední statistické správě SSSR, která má všechny vlastnosti složitého informačního systému, a proto o ní dále autoři hovoří jako o *informačním statistickém systému*. V systému Ústřední statistické správy jsou vytvořeny například jednotné metody vyčíslování ukazatelů v celém národním hospodářství, jednotné klasifikační soustavy, nomenklatury a jednotky měření.

Na informační statistický systém se můžeme dívat jako na systém skládající se z řady vzájemně spojených prvků na různých úrovních. V případě Ústřední statistické správy SSSR jde o tyto čtyři úrovně:

1. úroveň: Ústřední statistická správa při radě ministrů SSSR, která je nejvyšším orgánem centralizovaného řízení statistické registrace v SSSR;

2. úroveň: Ústřední statistické správy při radách ministrů svazových republik;

3. úroveň: statistické správy ASSR, krajů, oblastí, okruhů a měst;

4. úroveň: inspektoráty státní statistiky.

Statistickou informaci lze podle názoru autorů použít třemi způsoby:

1. klasifikace různých statistických forem registrace podle periodičnosti, podle způsobu předávání a podle příslušnosti k oblasti statistiky;

2. identifikace různých forem statistických ukazatelů podle způsobu zpracování a stupně stabilitnosti;

3. klasifikace informace podle vztahu ke vstupu a výstupu statistického systému.

Systém Ústřední statistické správy SSSR má na 170 strojně početních stanic, vybavených většinou děrnoštítkovými stroji. Orgány Ústřední statistické správy vlastní v současné době asi 40 samočinných počítačů. Výpočetní střediska a strojně početní stanice Ústřední statistické správy mají odlišnou organizační strukturu od ostatních početních stanic věnujících se mechanizaci registrace v národním hospodářství Sovětského svazu. Střediska

Ústřední statistické správy zaměstnávají kromě operátorů i ekonomy a jsou tedy schopna provádět zcela samostatně celý cyklus práce související se sběrem, zpracováním a výstupem statistické informace. Je jistě zajímavé, že více než 50 % prací ve výpočetních střediscích Ústřední statistické správy SSSR představují služby pro různé výrobní podniky a instituce, prováděné na chozrasčotních principech.

Další kapitola *Vytváření mechanizovaného zpracování statistických záznamů* zdůrazňuje význam unifikace a standardizace pro vznik mechanizovaného zpracování statistických informací, což se v praxi projevuje např. vypracováním jednotné vyznačovací (kódovací) stupnice. V této kapitole je obsažen i popis technologického postupu od sběru dat až po jejich zpracování a předání (přes kontrolu záznamu, jejich kódování a děrování, kontrolu děrování, třídění a tabelování s příslušnou kontrolou). Používání samočinných počítačů při zpracování statistických informací skýtá technické předpoklady pro vytvoření *automatizovaného statisticko-informačního systému*. Takový systém by měl podstatně zkrátit čas věnovaný na zpracování statistických záznamů při současném zvýšení počtu zpracováváných údajů zvýšením analytičnosti, komplexnosti a spolehlivosti statistické informace.

Charakteristika toků a objemů statistické informace je název třetí kapitoly, v níž je tok statistické informace vymezen (s. 88) jako „směrový pohyb zpráv ve formě dokumentů od zdroje informace k jejímu příjemci“. Máme-li získat objektivní údaje při analýze toků statistické informace, je třeba, aby program práce výzkumů obsahoval tyto momenty: výběr zkoumaného objektu, výběr jednotky pozorování, výběr metody provedení zkoumání, výběr jednotky měření, sestavení dokumentů zkoumání (karta, deník), zpracování materiálů.

Čtvrtá kapitola knihy se jmenuje *Využití aparátu matematické statistiky při analýze statistické informace*. Pro statistickou informaci je charakteristický nerovnoměrný postup v čase, způsobený mnoha faktory. Je možné jej popsat pomocí zákonů rozložení, známých z matematické statistiky a umožňujících postup informace prognózovat. Z obecnějších zákonů rozložení, o nichž se v této kapitole píše, to jsou: normální rozložení, binomické rozložení a Poissonovo rozložení. Uvedená rozložení slouží za základ pro testování statistické významnosti rozdílů mezi empirickými a teoretickými charakteristikami statistických informací. Autoři uvádějí tři kritéria shody: Pearsonovo, Romanovského a Kolmogorovo.

Poslední dvě kapitoly — *Vytváření automatizovaného systému zpracování statistické informace* a *Vytváření technologického procesu automatizovaného systému zpracování statistické informace* — obsahují popis prací souvisejících se vznikem automatizovaného systému na zpracování statistické informace. V orgánech Ústřední statistické správy SSSR jde o dva hlavní směry prací: 1. zakládání

výpočetních středisek využívajících samočinných počítačů; 2. zpracovávání projektu automatizovaného statisticko-informačního systému.

Pro čtenáře je velkou výhodou, že názory autorů v těchto dvou závěrečných a zřejmě i nejdůležitějších kapitolách výrazně čerpají z takřka desetiletých praktických zkušeností se zaváděním samočinných počítačů do systému Ústřední statistické správy SSSR, které se datuje od roku 1962—1963. Od té doby byly ve výpočetních střediscích Ústřední statistické správy zpracovávány na samočinných počítačích stovky statistických šetření a otázkou dne se stalo vytvoření automatizovaného systému. „Existence jednoho, deseti nebo sta samočinných počítačů v systému a řešení různých statistických úkolů nelze ještě označovat za vytvoření automatizovaného systému; hovořit o automatizovaném systému zpracování informací lze v tom případě, jestliže výsledky výpočtů se nevyužívají jen v dané složce (úrovni) systému, ale současně se automaticky zavádějí do výpočetního komplexu následující složky. Tomu nutně předchází přestavba toků informace, struktury registrace, metodiky kódování informace, změny technologického systému“ (s. 133). Jednou z charakteristik nového automatizovaného statisticko-informačního systému je také přechod od tradičních forem vstupu statistických údajů ke vstupu jednotlivých ukazatelů. Vstup přímých ukazatelů může bezesporu výrazněji prohloubit komplexní zpracování statistické informace. V této souvislosti sovětsští autoři připomínají význam tzv. *archivu informací* (databank), o jejichž významu a možnostech při automatizovaném zpracování dat na samočinných počítačích se v Sovětském svazu hovoří.

Velice sympatickým rysem práce J. L. Cipise a V. V. Braga je jejich teorii i praxi zdůvodněný objektivní přístup k samočinným počítačům a jejich zavádění do práce statistických orgánů — tak rozdílný od někdy až krajně pojaté optimistické důvěry ve spásitelnost užití samočinných počítačů, jak se projevovala a projevuje v našich podmínkách. Vždyť samočinné počítače jakožto výkonné nástroje na zpracování informací vyžadují pro svůj efektivní účinek i neméně výkonnou a na racionálních základech založenou organizaci. „Při převodu statistických úloh na samočinné počítače se projevují a upřesňují různé varianty technologického procesu využívajícího samočinné počítače, prověřuje se racionálnost struktury výpočetního střediska na různých úrovních pro potřeby zpracování statistických informací na samočinných počítačích, definují se základní problémy spojené s vytvořením automatického statisticko-informačního systému a naznačují se cesty k jejich řešení“ (s. 131).

Vidíme tedy, že práce, která se na první pohled zdá být určena spíše statistikům a ekonomům, obsahuje mnoho cenného pro otázky, o nichž v současné době diskutují

i sociologové u nás. Za velký klad můžeme považovat také to, že sovětským čtenářům se dostala do rukou kniha informující o výsledcích, úkolech a problémech Ústřední statistické správy Sovětského svazu, která si tím vlastně vytváří další předpoklady pro kvalifikovanější kontakty se zájemci, poradci a spolupracovníky. V době zvýšeného zájmu naší sociologie o využití výsledků standardních statistických šetření by pro československé sociology (ale nejen pro ně) mohla mít podobná práce o Federálním statistickém úřadě ČSSR nemalý význam.

Miroslav Foret

**L. A. Gordon, E. V. Klopov: Člověk posle
rady. Socialnyje problemy byta i vněrabot-
čego vremeni (Člověk po práci. Sociální pro-
blémy životního způsobu a mimopracovní
doby)**

Moskva, Nauka 1972, 367 s.

Výzkum časových rozpočtů dělnických rodin v Dněpropetrovsku, Záporoží, Oděse a Kostromě, realizovaný pod vedením L. A. Gordona a E. V. Klopova v letech 1965—1968,¹ je jedním z posledních v řadě 80 velkých výzkumů časových rozpočtů provedených v Sovětském svazu v období 1922—1970. Cím je tento výzkum, resp. na něm založená práce pozoruhodná, co nového přináší k plejádě poznatků o proměnách socialistické skutečnosti i k sociologické teorii? Není toho rozhodně málo.

Práce, jejímž hlavním úkolem je prezentace a interpretace výsledků výzkumu, je v prvé řadě teoreticky fundovaná. Přehledněme-li zběžně celou diskusi o pojetí kategorie životního způsobu (tedy kategorie, která byla v sovětské odborné literatuře dosud fixována na pojem „byt“, čímž se v podstatě stále jednoznačněji rozumí sféra života mimo práci a mimo společensko-politickou aktivitu), pak se zde prakticky po prvé explicitě formuluje možnost i nutnost *vymezit životní způsob i v širším pojetí*, totiž tak, aby obsahl komplex všech podstatných stránek života. Autoři ponechávají kategorii „bytu“ v těch mezích, v nichž postupně její chápání (v diskusi s etnografickým přístupem) vykrystalizovalo, a zahrnují ji — spolu se sférou práce a společensko-politické aktivity — do obecnější kategorie „obrazu žití“, tedy životního způsobu v tom pojetí, které se začíná prosazovat i u nás. Životní způsob — který může být způsobem života jedince, rodiny, skupiny lidí nebo i společnosti, — zahrnuje *každodenní chování* ve sféře práce, v oblasti společensko-politické aktivity i v „bytu“, tj. v sociálním prostředí malých skupin.

Tento velmi zajímavý a podle našeho názoru i úspěšný pokus o teoretické řešení vztahu jednotlivých stránek života však tvoří jen jednu stránku širšího zakončení interpretovaných dat, která pochopitelně nevyčerpávají

¹ O výzkumu a na něm založené práci obou autorů byli čtenáři Sociologického časopisu už informováni článkem *Výzkum způsobu života dělníků a některé otázky sociálního plánování* v čísle 3 1972.

celou oblast životního způsobu v jeho širším pojetí, nýbrž týkají se především — jak autoři zdůrazňují — oblasti „bytu“, a to ještě jeho „zjevných“ stránek, tj. těch, jež jsou přístupné použité metodě. Jestliže tedy jednu stránku širšího kontextu práce představuje obecná sociologická teorie a kategorie, která v ní je dnes v socialistických zemích nejaktuálnější, tvoří druhou stránku společensko-praktická činnost formulující se v úsilí o *komplexní sociální plánování*. Jaká je zde specifická podoba spojení „teorie s praxí“?

Gordon a Klopov chápou sociální plánování jako *plánování sociálních vztahů*, přičemž způsob života, tj. systém každodenního chování lidí a společenských skupin, představuje „*konkrétní realitu*“ sociálních vztahů, takže v tomto smyslu tvoří „bezprostřední náplň“ komplexního sociálního plánování. „Bez znalosti vnitřního mechanismu způsobu života, struktury procesů, které jej vytvářejí, a bez pochopení souvislostí, jejichž prostřednictvím životní podmínky (materiálně ekonomické, společensko-politické, kulturní, psychofyziologické a kterékoli další) určují způsob života, *není komplexní sociální plánování prostě možné* (s. 347, podtrhl J. V.). Výzkum životního způsobu přitom hraje významnou roli ve všech etapách sociálního plánování: 1. umožňuje vytyčení jeho cílů, 2. umožňuje vypracovat metody k dosažení těchto cílů, 3. pomáhá nalézt kritéria určující efektivnost sociálního řízení.

Těsné sepětí těchto dvou vrcholových kategorií dnešního uvažování o společenské skutečnosti a její přeměně se možná zdá být samozřejmé (přitom Gordon a Klopov na ně upozorňují snad o něco konkrétněji, nikoli však jako první),² těžko však doceníme jeho praktické důsledky. Znamená to totiž, že konkrétní výzkum způsobu života ve všech jeho základních sférách se skutečně stává *prvořadou obsahovou činností sociálního plánování*, jež mu zase naopak poskytuje stimul, praktickou formu a smysl. Autoři se mnohokrát odvolávají na Lenina, který nešetřil varováním před ukvapeností, voluntarismem a subjektivismem v plánování přeměn v sociální a kulturní oblasti života. V souladu s tím lze říci, že jen důkladná znalost způsobu života v jeho podmíněnosti, diferencovanosti a také v jeho dynamice může zajistit organický charakter plánovaných přeměn, a tím i úspěšnost sociálního plánování samého.

Toto dvojí zakotvení zkoumané látky do obecného a zároveň prakticky orientovaného společenského kontextu inspirovalo autory i k mnohotvárnému výkladu a analýze, v mnohém překračujícím „tradiční“ prezentaci časových rozpočtů. Pro zvládnutí bohatého materiálu si autoři vytkli *dvě základní hlediska* — první vychází z funkčního rozčlenění činností v mimopracovní době, druhé z jejich diferenciací — přičemž každému z nich je věnována jedna hlavní partie práce.

Východiskem pro uplatnění prvního hlediska je toto „*funkcionální schéma*“ klasifikace časových položek (viz s. 71):

1. Práce ve společenské výrobě a službách
2. Činnost s prací bezprostředně spjatá (doprava, pracovní přestávky apod.)
3. Účast na řízení a společensko-politická aktivita
4. Uspokojování každodenních existenčních fyziologických potřeb
5. Domácí práce (práce v domácím hospodářství a v domácnosti)
6. Rodinné soužití a péče o děti
7. Výběrové kontakty mimo rodinu, zaměřené na oddych, rozptýlení, výměnu informací
8. Participace na kultuře
9. Aktivní tělesná kultura a kontakt s přírodou

Autoři pak zcela nechávají stranou položky 1–3 a podrobně se zabývají domácí prací, rodinou, kontakty mimo rodinu a mnohostrannou účastí na kulturním životě jakožto hlavními „složkami městského způsobu života“ (v jeho užším pojetí, tj. „bytu“). Ačkoliv v úvodu své práce uvádějí „jazyk času“ jako hlavní nástroj interpretace výzkumných výsledků (přičemž ovšem upozorňují nejen na jeho přednosti, nýbrž i na jeho meze), v meritorních partiích jej využívají spíše jako východní báze, kterou se snaží překročit směrem k problémům, jež se jednotlivých oblastí životních aktivit týkají. Stejně tak se snaží překročit i vlastní výsledky výzkumu a interpretovat je spolu s dalšími materiály statistické povahy i ve spojení s obecnými poznatky. Prezentace jednoho výzkumu se tak dostává do nové polohy, totiž do polohy analýzy typických problémů celospolečenského charakteru, jež jsou dokumentovány konkrétním empirickým materiálem.

Tak třeba v partiích věnovaných domácí práci, jež svým rozsahem nepochybně odpovídají společenské závažnosti tohoto problému, upozorňují na její dva aspekty: jedním je aspekt materiálně ekonomický (společenská industrializace či domácí mechanizace prací), druhým je aspekt společenského vědomí, „kulturního klimatu“, jež se jako zprostředkující faktor vkládá mezi existující možnosti a jejich faktické využití.

Volný čas definují autoři jakožto čas pro činnosti, které mají samy o sobě svoji hodnotu, svůj cíl, tj. definují jej jeho intencionalitou. V další analýze však (podle našeho názoru správně) zpřesňují toto pojetí v tom smyslu, že samoučelná intencionalita je podmínkou nezbytnou, nikoli však jedinou.

V rámci této analýzy pak věnují velkou pozornost „interpersonálním kontaktům mimo rodinu“ v jejich různých funkcích a zaměření. Patří sem procházky „nerodinného“ cha-

² Viz např. L. N. Kogan, *Socialnoje planirovanije: rabota, obrazovanie, byt*, Moskva 1970; Z. T. Toščenko, *Socialnoje planirovanije*, Krasnojarsk 1971.

rakteru a návštěva nejrůznějších veřejných zařízení (klubů, tanečních zábav, restaurací a kaváren), přijímání návštěv a navštěvování jiných, styk s přáteli. Autoři se neomezují na výpočet odpovídajícího času, nýbrž analyzují „obsah“ těchto aktivit, oblíbenost jednotlivých forem a možnosti související s životním cyklem, snaží se totiž identifikovat známé a přátele, zabývají se vztahem mimořádných kontaktů a socializace mládeže, upozorňují na souvislost „mužských part“ s nerovným postavením žen ve společnosti atd. — v určitém smyslu tedy analyzují spíše sociální prostředí mimo oblast práce, než konstatují parametry časového rozpočtu.

Ještě více místa je věnováno kulturní participaci, která je analyzována ve třech základních formách — jakožto účast na kultuře, zaměřená na oddech, rozptýlení, informace a estetické dojmy (zvláště místo je zde věnováno volbám mezi novinami a časopisy na straně jedné a knihami na straně druhé, mezi televizí a kinem), jakožto spojení práce s učením a jakožto amatérská zájmová činnost. Všude zde je soustředěna pozornost na „sociální problémy“ těchto aktivit a jejich souvislosti, zejména pak na konfrontaci úrovně vzdělání a fáze životního cyklu.

Druhým hlavním hlediskem interpretace výzkumného materiálu i obecně společenských problémů je *hledisko diferenciací*. Jeho rovnocennost s funkčním hlediskem je o to důležitější, že předmětem výzkumu byla poměrně homogenní sociální skupina městských dělnických rodin; přesto však autoři považovali za důležité podrobně analyzovat její vnitřní strukturu. Do hry zde vstupují tyto dimenze: dimenze věku a fáze životního cyklu (v základním členění na nerodinnou mládež, mladou rodinu, zralou rodinu a staré lidi), dimenze materiálně ekonomického postavení (podle příjmu na hlavu, podle podmínek bydlení a podle vlastnictví televizoru), dimenze vzdělání (podle počtu dokončených tříd školního vzdělání) a dimenze urbanizační (s uvedenými velkými městy bylo porovnáno i jedno malé, totiž Pavlovský Posad).

Je velká škoda, že zde autoři neprovedli vícerozměrnou analýzu dat, jež by ukázala váhy jednotlivých diferenciací dimenzí v jejich čisté podobě — přitom se o něco podobného již pokusili v článku *Typologie složitých sociálních jevů*,³ kde zajímavě specifikovali „adresáty“, na něž je třeba orientovat jednotlivé úkoly sociálního plánování. Takto se v celkovém přehledu významu sledovaných diferencí (budovaném na jedno-rozměrném základě) museli omezit na konstatování, že nejvíce působí difference fáze životního cyklu a vcelku nejméně úroveň příjmu na hlavu. Vliv životní epochy na časové dispoziční a jejich využívání je nepochybně velmi silný, ovšem nepochybně je i sepětí věkové diferenciace s dynamikou vzdělání, příjmu a urbanizace, takže jde o částečnou kumulaci různorodých faktorů. V některých dílčích otázkách ovšem autoři

principy vícerozměrné analýzy podržují a docházejí tak třeba k zajímavému závěru o nezávislosti využívání času na úrovni příjmu, což podle jejich názoru „svědčí o hlubokém, takřkajíc praktickém demokratismu socialistické společnosti“ (s. 258).

Za důležité považujeme, že autoři se nezajímají jen o obecné, hromadné charakteristiky a tendence, nýbrž že se snaží postihnout i některé zárodky nového způsobu života. Tak například věnují velkou pozornost zatím poměrně malé, avšak perspektivně rostoucí *skupině dělníků specialistů* (tj. dělníků se zhruba středním odborným vzděláním), u nichž zjišťují „tendenci k rozvoji harmonického způsobu života“. Usuzují na ni ze skutečného stavu věcí — dělníci-specialisté se zvýšenou měrou podílejí na kultuře v jejích rozmanitých formách (tj. rozdělují rovnoměrně čas pro četbu, televizi, pro kino a divadlo), široce participují na společenských aktivitách, usilují o cílevědomou výchovu dětí, zvyšuje se u nich zájem o tělovýchovu. Ovšem i struktura prání svědčí o tom, že „mezi vysoce vzdělanými dělníky je velká část lidí s harmonickými a různorodými zájmy, zabírajícími celý okruh rozvinutých lidských potřeb — duchovních i materiálních, rozumových i fyzických, společenských i individuálních“ (s. 334). Tato harmonie má ovšem stále dvě stránky, společenskou a individuální — nutný rozvoj formální organizovanosti výrobních a společenských aktivit vyžaduje i větší intimitu individuálního světa a větší bohatství světa neformálních „malých skupin“, jejichž sociální role nabývá na významu.

Pohled autorů na zkoumanou skutečnost — ačkoli takové hledisko samostatně nevyčleňují a explicitě nezdůrazňují — je tedy dynamický, jejich hlavním zájmem je nikoli stav, nýbrž probíhající přeměny a další perspektivy vývoje. Velkým obohacením takového přístupu by ovšem bylo, kdyby alespoň ilustrativním způsobem využili některých dat ze starších výzkumů, jakkoli jejich srovnatelnost (vzhledem k tomu, že jde stále vlastně o velké monografie) je omezená. Taková mezeitčasová komparace by byla instruktivní pro naznačení rychlosti některých trendů, posuny, k nimž dochází ve struktuře jevů apod.

Celkově můžeme říci, že recenzovaná práce vykračuje za hranice zpracování speciálního výzkumu, zatím je však nepřekračuje. Je cenná v mnoha ohledech — v prvé řadě to je její bezprostřední vztahení k praktické činnosti v oblasti sociálního plánování spolu s naznačením dalších velkých možností v tomto směru: dále to je její teoretický dosah, organické zavedení a plodné využití širšího pojetí životního způsobu; v nejvyšší míře však to je detailní analýza jednotlivých obecnějších i dílčích problémů mimořádných oblastí, vyúsťující do zachycení probíhajících trendů i naznačení žádoucích tendencí. Tato podstatná část rozsáhlé práce

³ L. A. Gordon, V. Ja. Volk, C. E. Genkin, E. V. Klopov, C. N. Solokova, *Typologija složnych socialnych javlenij*, Voprosy filosofii 7/1969.

je i čtenářsky zajímavá, protože plasticky popisuje specifické charakteristiky každodenního života sovětských lidí, jejich potřeby, zájmy, aktivity a aspirace.

Nejen pro usnadnění orientace v množství zpracovaného materiálu, ale i pro překlenutí mezery mezi obecným teoretickým a praktickým vymezením zkoumané oblasti na straně jedné a jejím poměrně detailním zachycením na straně druhé by bylo žádoucí využít náročnějších metodologických postupů, které by dokázaly synteticky postihnout celkovou strukturu nebo vypreparovat hlavní směry a determinanty dynamiky sledovaných jevů. To jsou ovšem úkoly dalších etap práce, které jsou v závěru naznačeny a které si zřejmě vynutí i určité metodologické inovace. Teoretická plodnost kategorie životního způsobu se zřejmě plně osvědčí tehdy, až jí budou odpovídat i metodologické nástroje — stejné komplexní a stejně syntetické jako je ona sama.

Výzkum, který mohl v obrovských rozměrech sovětské společnosti reprezentativně postihnout jen její malou část (týkal se cca 800 osob vybraných ze sociálně a ekologicky homogenního souboru), by u nás již mohl představovat solidní základ pro celospolečensky platné závěry. Není to ovšem jen vlastní výzkum, jehož příklad je nanejvýš hodný následování, je to v podstatné míře i šíře a hloubka jeho zpracování, jež může být tím nejlepším příkladem pro naši začínající práci v oblasti teorie a empirického výzkumu socialistického způsobu života. Kniha Gordona a Klopova je instruktivní pro ty, kteří se nějak zabývají problematikou životního způsobu nebo některou z jeho mimopracovních složek, je však velmi zajímavá i pro všechny ostatní, kteří chtějí poznat život sovětských pracujících z jiného než literárního podání — tyto důvody bychom mohli ještě připojit k přání, aby byla přeložena a dostala se do rukou českých čtenářů.

Jiří Večerník

P. F. Lazarsfeld - N. W. Henry: Latent Structure Analysis (Analýza latentní struktury)

Boston, Houghton Mifflin Company 1968, 294 s.

Recenzovaná kniha vychází z řady statí a výzkumných projektů zpracovaných a nashromážděných v oblasti dané tematiky od vydání *Measurement and Prediction* (Stouffer, S., 1950). Její koncepce byla ovlivněna některými dalšími autory, jako např. T. W. Andersonem (jehož teorie výběru v modelech latentních tříd je uvedena v příloze), A. W. Gibsonem, R. Somersem, L. Wigginsem, F. Mostellerem a S. Stoufferem.

Úloha, jejíž řešení tvoří prakticky obsah celé knihy — ať již v nejobecnější úrovni či speciálních typech — je následující: Je uvažována množina objektů — většinou lidí či kolektivů — a tato množina má být pomocí klasifikačních koncepcí rozdělena do vzájemně různých tříd.

Vzhledem k tomu, že v sociálních procesech se o objektech pozorování předpokládá, že relace mezi nimi jsou pravděpodobnostního charakteru, specifikují autoři to, čím se latentní strukturní analýza zabývá, jako pravděpodobnostní vztah mezi pozorovanými indikátory a příslušnou pozicí v množině jednotek podlehajících empirickému studiu.

Většinou se jednotka (individuum) podrobuje dichotomickému pozorování (tento fakt je dále zobecněn) a jde o určení latentních parametrů, které vymezí očekávanou klasifikaci.

Kniha je rozdělena do devíti hlavních kapitol; další dvě kapitoly tvoří přílohu a obsahují potřebný matematický aparát (maticovou algebru a již citovanou Andersonovu stat).

V úvodních kapitolách seznamují autoři čtenáře se základními pojmy a vztahy. Vyslovují zde předpoklad, že výběrový soubor — dále hovoří o latentním prostoru — odpovídá množině dichotomických otázek, které jsou libovolným způsobem klasifikovány jako kladné či záporné. Předpokládají, že jsou známy pravděpodobnosti kladných odpovědí na každou otázku z dané množiny a že tyto pravděpodobnosti jsou zcela určeny pozicí individua v latentním prostoru. Označíme-li tedy latentní prostor X , potom uvažují dva typy X , což vede v dalším na modely diskrétních tříd a na modely spojitého rozložení podle toho, sestává-li X z konečného počtu tříd (případ existence příznaků nemoci), či je-li X množina spojitá (intelekt).

Dále se zabývají modelem dvou diskrétních tříd a zavádějí pojem nezávislosti bodů. Pokud p_i je pravděpodobnost kladné odpovědi na i -tou otázku, analogicky p_j na j -tou, p_{ij} potom pravděpodobnost pro i -tou a j -tou odpověď současně, míní nezávislosti bodů to, že pravděpodobnost kladné odpovědi na j -tý bod nezávisí na odpovědi na předchozí otázku i -tou, vyjádřeno matematicky

$$p_{ij} = p_i p_j$$

Pokud mluví o diskrétních třídách, označuje p_i^α pravděpodobnost kladné odpovědi individua z třídy α , na bod i -tý. Vzhledem k tomu, že tyto hodnoty nejsou známy, nazývají je latentními pravděpodobnostmi a předpokládají, že v každé latentní třídě platí axiom nezávislosti. To znamená, že v každé latentní třídě jsou odpovědi respondentů na různé soubory otázek nezávislé a pravděpodobnost určitého typu odpovědi je rovna součinu příslušných marginalních pravděpodobností. Lokální nezávislost ve třídách ovšem neznamená, že totéž platí i v rámci celého souboru; to je třeba mít stále na paměti.

Zavádějí označení γ^α , pro relativní četnosti počtu osob v třídě α . Tyto hodnoty nejsou též známé. Je nutné si uvědomit, že v rámci pozorování získáme pouze hodnoty celkové, tj. p_i , p_j atd., zatímco hodnoty p_i^α , p_j^α , ..., γ^α neznáme; jsou skryté — latentní.

V další části provádějí autoři zobecnění modelu na model m tříd, je-li výběrovému

souboru předloženo n otázek. Uvědomíme-li si vztah mezi známými a latentními pravděpodobnostmi, dostaneme vyjádření označené jako výpočetní rovnice

$$\sum_{\alpha=1}^m \gamma^{\alpha} = 1$$

$$\sum_{\alpha=1}^m \gamma^{\alpha} p_i^{\alpha} = p_i \quad (i = 1, \dots, n),$$

$$\sum_{\alpha=1}^m \gamma^{\alpha} p_{ij}^{\alpha} = \sum_{\alpha=1}^m \gamma^{\alpha} p_i^{\alpha} p_j^{\alpha} = p_{ij} \quad (i, j = 1, \dots, n) \text{ atd.}$$

V tomto případě jde o soustavu 2^n nehomogenních lineárních rovnic o $m + mn$ neznámých. Daná kniha se nezabývá pouze popisem modelu, tj. získáním uvedených rovnic, ale i jeho řešením. Je zřejmé, že získané hodnoty p_i , p_j nejsou určeny zcela přesně. Tak se vedle otázky vlastního řešení soustavy rovnic objevuje otázka citlivosti řešení. Požadavek, který si autoři kladou, je, aby malé změny získaných hodnot p_i , p_j způsobily pouze malé změny hodnot latentních proměnných.

Problém vlastního řešení je značně široký a autoři se jím zabývají dosti podrobně. Vyjadřují rovnice v maticovém tvaru, zavádějí některé pojmy nutné pouze pro tuto část. Závěr, k němuž dospívají, je tento: Existence řešení není zaručena a další omezení řešitelnosti bude důsledkem použité metody řešení. Model nazývají přípustným, pokud pro dané pravděpodobnosti existuje jediné řešení odpovídající soustavě lineárních rovnic, a dokazují tvrzení o existenci přípustného modelu.

V souvislosti s řešením modelu se objevuje otázka počtu tříd, neboť číslo m je také neznámé. Užitím maticového vyjádření docházíme k tvrzení, podle kterého lze počet tříd výhodně určit.

Pokud jde o kapitoly pojednávající o odhadu parametrů, je nutno předeslat, že je třeba provést důkladný rozbor latentní strukturní analýzy při výpočtech; zatím jsou problémy řešeny útržkovitě a ne zcela do hloubky. Není ustálená metoda pro odhad parametrů a většinou se hodnoty p_j , p_{ij} nahrazují hodnotami n_i/N , n_{ij}/N , kde N je celkový počet prvků množiny X a n_i , n_{ij} příslušné četnosti kladných odezev na i -tý, resp. na i -tý a j -tý současný dotaz. Vzhledem k tomu, že pro řešení nejsou nutné všechny hodnoty p_i , p_{ij} atd., projeví se závislost na tom, které z nich se uvažují. Tato otázka není zcela dořešena a podstatným se jeví určení měřítka přesnosti.

Z toho vyplývá, že se problémy vyskytují postupně od odhadů parametrů, přes existenci a nalezení řešení, určení přípustného řešení, až k určení všech řešení.

Mají-li mít latentní třídy přirozené uspořádání, je vhodné zavést tento požadavek přímo do modelu. Autoři se tak dostávají k tzv. latent distance modelu, což je zobecnění Guttmanovy „perfect scale“. Parametry, tj. pravděpodobnosti modelu lze snadno spo-

čítat a model je i aplikabilnější než Guttmanův.

Lze také provést případ opačný — uspořádání se bude provádět až v závěrečné fázi, tzv. located class model. Případ je diskutován pro speciální tvar pravděpodobností kladných odpovědí, a to polynomů proměnné x . Zvláštní pozornost je věnována lineárnímu a kvadratickému polynomu. Případ modelů s polynomy vyššího stupně vyžaduje složitější výpočty.

Druhou část knihy tvoří modely latentní struktury se spojitým latentním prostorem, tj. přechází se od rozdělení prostoru do tříd na prostor spojitý. Tento přístup vyplyne z případu, kdy $x \in X$ je např. intelekt, schopnost apod., tj. x nabývá všech hodnot x z X ; X se uvažuje většinou jako uzavřený interval. V tomto případě je pravděpodobnost kladné odpovědi na i -tý bod závislá na hodnotě x (zatímco v případě modelu diskrétních tříd závisí na příslušnosti do dané třídy), což se vyjadřuje funkční závislostí (známé označení traeline)

$$p_i = p_i(x).$$

Autoři předpokládají existenci pravděpodobnostní distribuční funkce $F(x)$ a její derivace $f(x)$; $f(x)$ se nazývá pravděpodobnostní funkcí hustoty proměnné x .

Konečné součty, které se objevují ve tvaru výpočetních rovnic v případě diskrétních tříd, jsou nyní, vzhledem ke spojitosti latentního prostoru, nahrazeny integrály. Podstata sestavení výpočetních rovnic je stejná, pouze konečné součty jsou zde nahrazeny nekonečnými a nastupuje tedy integrální počet,

$$p_i = \int_X p_i(x) f(x) dx,$$

$$p_{ij} = \int_X p_{ij}(x) f(x) dx = \int_X p_i(x) p_j(x) f(x) dx, \text{ atd.}$$

Tvar rovnic je jinak zcela analogický tvaru rovnic uvedeným pro případ diskrétních tříd.

Sestá a sedmá kapitola jsou postupně věnovány dvěma případům, kde $p_i(x)$ mají speciální tvar. Jednak

$$p_i(x) = a_i + b_i x^{d_i}, \text{ kde } d_i \geq 0, 0 < a_i < 1, \\ 0 < a_i + b_i < 1$$

(latent content model) a jednak

$$p_i(x) = a_{0i} + a_{1i}x + \dots + a_{r_i}x^{r_i}$$

(polynomial traeline model), tj. pravděpodobnost je polynomiální, což umožní větší proměnnost.

V závěrečných dvou kapitolách si autoři kladou otázku, jak problém vypadá v případě, že odezvy nejsou dichotomické, ale je jich konečný počet, ať již diskrétních, či spojitě proměnných. Pro první případ dochází k modelu analogickému modelu diskrétních tříd. Ovšem počet rovnic roste podle toho, jaký počet diskrétních odpovědí se připouští. Pro případ s odezev je s^n rovnic.

Případem n spojitých odpovědí se zabývá tzv. latentní profilová analýza; ve tvaru výpočetních rovnic se objevují hodnoty průměru, kovariance, jak v celém latentním prostoru, tak i v jednotlivých třídách, do nichž se latentní prostor rozkládá.

Nejobecnější je případ, kdy jak zjevné, tak i latentní proměnné jsou spojitě reálné proměnné.

V deváté kapitole autoři uvažují případ, kdy může během času docházet k přechodu individui mezi jednotlivými třídami, tj. četnosti tříd jsou nyní funkcemi času $\gamma^{\alpha} = \gamma^{\alpha}(t)$. Uvažují pravděpodobnosti přechodu daného individua během časového intervalu řešení z jedné třídy do druhé. Tyto úvahy potom vedou obecně k otázce užití markovovských řetězců v latentní strukturní analýze.

* * *

Kniha obsahuje velký počet problémů, až již zcela řešených, či v rozpracovaném stavu. Velmi podrobně a přehledně jsou podány modely diskretních tříd a spojitého rozložení v obecném tvaru. Speciální typy modelů jsou buď jen naznačeny, nebo nedořešeny, přičemž autoři většinou uvádějí, kde asi může být řešení. Text je doplněn velkým počtem numerických příkladů z výzkumů prováděných v různých institucích, převážně z výzkumů, které provádělo Bureau of Applied Social Research Kolumbijské university.

Při čtení knihy vyvstane otázka vztahu faktorové analýzy jakožto techniky studující interelace indikátorů a jejich vztah k vytvořené hypotéze na jedné straně a latentní strukturní analýzy na druhé straně. Obě metody jsou si v některých směrech podobné, ale současně se v některých základních směrech liší. Metodu latentní struktury lze specifikovat jako model současně ohlasující a prognostický.

Lazarsfeldovo jméno a jeho práce jsou čtenářské obci velmi dobře známé, omezím se proto na druhého z autorů — Henryho. Dřívější žák Lazarsfeldův zpracoval převážnou část matematické argumentace nejen v této knize, ale i v dalších pracích, které vyšly z jejich autorské dílny. To, že problematika a myšlenky v knize prezentované jsou rozebírány a vyjádřeny v přesném a názorném jazyce matematiky, je zřejmě způsobeno jeho vlivem.

Matematický aparát, který je použit, sestává především z maticového počtu v dosti širokém rozsahu, základu počtu pravděpodobnosti, základu diferenciálního a integrálního počtu a matematické statistiky. Některé části knihy vyžadují znalosti z vyšší matematiky.

Kniha se jistě významně řadí do ještě ne příliš rozsáhlé knihovny matematické sociologie — pochááme-li ovšem stranou studie vztahující se ke zpracování hromadných dat apod.

Kapitola *Stárnutí v západní kultuře* vyšla z pera E. W. Burgesse a v hlavních rysech tvoří nástin problematiky zpracované v dalších částech příručky. Při stanovení kritérií „západní kultury“ klade autor důraz na: 1. industrializaci a urbanizaci, 2. rozvoj vědy a techniky, 3. rozvoj medicíny a s ním související prodloužení života, 4. růst demokracie, 5. rozvoj sociální gerontologie, resp. vědy o stárnutí z psychologického a sociálního aspektu.

Stárnutí není daný stav, je to dynamický proces, a právě jeho dynamičnost a kontinuita jsou zdrojem těžkostí při stanovení jeho dolního časového limitu. V praxi by tento limit mohl být měřitelný zákonitým přiznáním nároku na důchod; jednotlivé země se však v tomto směru velmi liší (dolní limit se pohybuje mezi 60–70 roky u mužů a mezi 55–70 u žen). V budoucnosti se pravděpodobně podaří vypracovat lepší systém kritérií, než je současně hodnocení podle věku (Havighurst navrhuje sociologickou definici stárnutí vycházející z redukce sociální kompetence).

Problematika, kterou se latentní strukturní analýza zabývá, je značně rozsáhlá a poskytuje dostatečný prostor pro další bádání a aplikace, jejichž výsledkem by zřejmě byly nové modely. Tento úkol staví autoři nejen sobě, ale i čtenáři.

Marta Hurtová

E. W. Burgess (ed.): Aging in Western Societies (Stárnutí v západních společnostech) Chicago—London, University of Chicago Press 1969.

Meziuniversitní výchovný institut pro sociální gerontologii (The Inter-University Training Institute in Social Gerontology), založený při Michiganské universitě, si jako jeden ze základních úkolů vytyčil úkol zpracovat příručky obsahující nejnovější poznatky z oblasti sociální gerontologie. Recenzovaný sborník je jednou z těchto příruček, které mají sloužit zejména jako pomůcka pro učitele a výzkumné pracovníky v sociologii, psychologii, fyziologii a dalších příbuzných oborech. Sborník podává přehled o gerontologických problémech a způsobech jejich řešení v jednotlivých zemích Západu, obsahuje plány a programy vypracované různými evropskými národy s cílem zlepšit situaci starých členů společnosti. Příručka je rozdělena do tří částí. První část je věnována všeobecné tematice sociální gerontologie, zpracované známými odborníky v této oblasti (problémy struktury populace, zaměstnání a důchodu, ubytování starých lidí, fyzického a psychického zdraví, změn v rodinných strukturách, života mimo rodinu a práce). Druhou část tvoří 14 případových studií, které představují informaci o některých průkopnických gerontologických projektech v evropských zemích. Třetí část obsahuje statistické tabulky a různé údaje doplňující teoretické studie a umožňující hlubší komparativní ana-

lýzu gerontologické situace v jednotlivých zemích. Každá kapitola je doplněna obsažnou bibliografií. Hlavním cílem sborníku je zpřístupnit výsledky evropské gerontologie a prakticky je využít na americké půdě, kde současný status quo na tomto poli je přinejmenším nevyhovující.

Podstata stárnutí, problematika starých lidí, sociální akce a programy jsou analyzovány ve třech hlavních dimenzích sociálních změn: 1. ekonomický trend devatenáctého a dvacátého století, 2. výsledné změny v socioekonomické struktuře společnosti, 3. kulturní rozdíly mezi různými zeměmi.

Základním ekonomickým trendem v posledních 15 dekadách v Evropě byla industrializace, urbanizace a s nimi spjaté procesy změn i v jiných sférách společenského a individuálního života (změny v celkové struktuře společnosti, změny v rodinných strukturách, v mezinárodních vztazích atd.). V rámci jednotlivých zemí evropské kultury se objevily specifické problémy a specifické způsoby jejich řešení.

* * *

Základní sociální trendy, které sehrály důležitou roli při změně postavení starých lidí ve společnosti, jsou podle Burgesse tyto: průmyslová revoluce a s ní související přesun výroby z rodiny do továrny, změny v proporcích zemědělské a průmyslové výroby, vystřídaní venkovského způsobu života životem městským, redukce osobních sociálních kontaktů a zvýšená tvorba neosobních kontaktů, změněný způsob sociální kontroly, redukce účasti v primárních skupinách a její vzrůst v sekundárních skupinách, pokles citových a vzrůst racionálních vztahů.

Současná západní kultura je charakterizována růstem velkých organizací ve všech sférách života. Základním problémem se stává konflikt, který vzniká mezi tlakem organizací vyžadujících konformitu a mezi touhou po sebevyjádření, po individuální iniciativě a originalitě. Neméně charakteristický pro západní kulturu je trend k automatizaci a s ním související vzrůst volného času — problém dostatečně nevyřešený, volající po nových námetech, po nových formách organizace a po maximalizaci výhod a minimalizaci nevýhod plynoucích z existence tohoto novodobého problému. Komplex výše uvedených dynamických trendů má významný dopad na celou měnicí se společnost, zejména na stárnoucí populaci. Podíl starých lidí ve společnosti roste, ale jejich funkce, sociální role a statusy zaznamenávají pokles. Autor mluví o tzv. „bezrolové roli“ starých lidí. Existuje systém stereotypů a mýtů snažících se sankcionovat onu „bezrolovost“ starší; například pasivita je očekávaný vzor chování starých lidí v důchodu, závislost na jiných je nevyhnutelným následkem pokročilého věku — podle Ethel Shanasové je to návrat do druhého dětství. Starí lidé často akceptují tyto stereotypy a tím nepřispívají

ke zlepšení situace. Burgessova analýza „bezrolové role“ představuje víceméně ideální konstrukci, která má sloužit jako pomůcka k měření reality. Nejzávažnějším problémem „bezrolovosti“ je nalezení nových vzorů aktivit volného času a nových rolí majících funkční hodnotu jak pro jedince, tak i pro celou společnost.

V kapitole *Struktura populace* a její trendy autoři P. M. Hauser a R. Vargas zpřesňují pojem stárnutí populace a jako základní faktory mající vliv na populační strukturu uvádějí pokles fertility a mortality. Migrační pohyby nepředstavují tak podstatný zásah, pokud nejde o migraci velkých skupin, ve kterých by výrazně dominovaly některé věkové vrstvy. V analýzách věkové struktury světové populace definovala OSN arbitrárně národy takto: „Mladé“ národy jsou takové, které mají méně než 4 % lidí ve věku 65 let a starších; „dospělé“ národy jsou takové, které jich mají 4–7 %; „staré“ národy jich mají více než 7 %. Kategorie „mladých“ národů se kryje s ekonomicky málo vyvinutými zeměmi. „Mladé“ národy mají relativně vysokou všeobecnou úmrtnost, ale údaje jsou částečně zkresleny neúplností registrace úmrtí. Severní a západní Evropa představuje skupinu „nejstarších“ národů. Bylo by mylné se domnívat, že stáří národa je nemennou daností. Stárnutí je kontinuální proces, a jak ukazují analýzy většího počtu starých národů, je produktem dvacátého století. Změněná skladba populace podle pohlaví ve skupině 65letých a starších je výsledkem celého souboru vlivů, jako je selektivní migrace, rozdíl v počtu válečných ztrát a v minulé a současné fertilitě. Má-li zůstat věková struktura populace stálá, musí všechny věkové skupiny růst v téměř poměru jako celková populace. Tím, že skupina věkově starší roste rychleji než věkové skupiny mladší, narušuje se proporční jednotka. Poměr mezi růstem starší a mladší populace tvoří index intenzity stárnutí. Stárnutí populace je tedy mnohem složitější proces než stárnutí jedince; může se pohybovat oběma směry, kdežto věk jedince má jednosměrný trend.

E. W. Burgess a S. L. Wolfbein rozebírají v kapitole *Zaměstnání a důchod* problém důchodu. Doba, kterou jedinec prožívá jako ekonomicky aktivní člen společnosti, je funkcí několika veličin, jež jsou ve vysoké korelaci se sociálním a ekonomickým stavem země. Konstatování, že všechny tři složky — celková délka života, pracovní život a mimopracovní život — v posledních padesáti letech rostly současně, tvoří základní rámec problému. Starší osoby se stávají stále významnějším faktorem v pracovních zálohách společnosti, přičemž ekonomické a sociální pozadí má vliv na určité odchylky v podíle starších lidí v jednotlivých profesích. Prognózy pracovních sil musí počítat s výrazným přírůstkem starších pracovníků, zároveň však s možnou variabilitou základního populačního profilu země.

V současnosti existují dva základní pohledy na důchod. Negativní koncepce zdůraz-

ňuje odchod z výdělečné činnosti a aktivního života, kdežto pojetí pozitivní definuje důchod jako nový způsob života. Mezi faktory, které mají vliv na procento starých lidí na odpočinku, zdůrazňují autoři zejména přímě-
řenost výše důchodu, omezené možnosti za-
městnání, vliv profesionální struktury na
možnosti zaměstnání, zdravotní stav jedince
a osobní vztah k důchodu.

W. J. Kohen v kapitole *Příjmy a nemocen-
ské pojištění* podává přehled programů usku-
tečňovaných v poslední době v USA a v zá-
padní Evropě a účastí v požadavek zajistit
starým lidem ochranu před většími ekono-
mickými a sociálními riziky života, nikoli
však charitativním způsobem. Pro evropské
země je charakteristická větší státní inter-
vence než v USA, kde se dnes o evropských
zkušenostech mnoho diskutuje. Zabývá se
též ekonomicko-finančními aspekty tohoto
problému.

W. Donahue se ve studii *Bydlení a veřejné
služby* zabývá přehledem hlavních trendů
v uspokojování bytových potřeb starších
lidí v některých evropských zemích. Zajiš-
tuje základní koncepce a principy tohoto
typu bytové politiky. Teprve dvacáté století
přineslo na tomto poli reformátorské myš-
lenky zdůrazňující vyšší stupeň společenské
úcty vůči těm jedincům, kteří v důsledku
věku nebo špatného zdravotního stavu ne-
jsou schopni starat se sami o sebe. Autorka
rozděluje tři základní kategorie bydlení sta-
rých osob: samostatné bydlení, společné by-
dlení v komunitách pro normální staré lidi,
útluky pro chronicky nemocné staré osoby.
Téměř všeobecně uznávaný princip, že staří
lidé mají v rámci možnosti žít nadále ve svých
vlastních domovech, mluví ve prospěch sa-
mostatného bydlení, záruky soukromí a indi-
viduální svobody. Výsledkem realizace tohoto
principu jsou různé typy bytů s bezpečnými
a pohodlnými možnostmi pohybu v obývacích
prostorách a s manipulovatelným domácím
zařízením. Zejména po druhé světové válce
se v Anglii, Holandsku, Švédsku a jinde
vytvářejí typy komunit, v nichž se dbá na
redukcí institucionálního charakteru a při-
blížení se typu rodinného bydlení. Evropská
gerontologové poukazují na psychické výho-
dy separace v podstatě zdravých starých
osob od chronicky fyzicky nebo psychicky
nemocných starých lidí. Nejrozvinutější sy-
stém nemocnic pro geriatrické pacienty má
Anglie. V Anglii byly vytvořeny i tzv. polo-
typy — instituce kolísající svým charakte-
rem mezi nemocnicí a soukromým domovem.
Jsou určeny pro ty starší nemocné osoby,
které nepotřebují nákladné nemocniční oše-
tření, potřebují však běžnou menší pomoc.
Jiným podobným zařízením jsou „half-way
convalescent homes“, které představují místo
jakéhosi tranzitu pro geriatrické pacienty po
jejich propuštění z nemocnice před návratem
do samostatného bytu. Uplatnění principu
samostatného způsobu bydlení starších lidí
vyžaduje zvýšenou úroveň veřejných služeb
poskytovaných těmto lidem. V tomto směru
USA za evropskými zeměmi zaostávají. Eko-
nomické náklady programu veřejných služeb

jsou však pro společnost výhodnější než vý-
stavba a provoz institucí pro ubytování sta-
rého obyvatelstva.

Rozpad klasických rodinných struktur, exis-
tence nukleární rodiny jako všeobecného
typu rodiny v západní kultuře zvyšuje na-
lehavost řešení problému: co se starými lid-
mi v rodinách. Z četných sociologických vý-
zkumů vyplývá, že starý člověk preferuje
samostatný způsob života, vysoce si cení ne-
závislosti na dětech i tehdy, když s nimi
a s jinými příslušníky rodiny udržuje časté
kontakty. Budováním speciálních moderních
a ne drahých obydli se může poskytnout
značnému počtu starého obyvatelstva život-
ního prostředí odpovídající jeho fyzickým
a psychickým potřebám, aniž by přitom byly
překročeny finanční možnosti těchto lidí.

Conditio sine qua non úspěšné realizace ta-
kových projektů je dokonalá znalost vztahu
subjektů samých k tomuto řešení. Dá se říci,
že většina starých lidí dává přednost svému
starému domovu, — i když už po mnoha
stránkách nevyhovuje — před cizím prostře-
dím v ústavních zařízeních. Faktory vedoucí
starší osoby k rozhodnutí žít v ústavě jsou
zhruba tyto: nízká životní úroveň, nevyhovu-
jící bydlení, neschopnost vést si domácnost,
ekonomická nejistota, sociální izolace, malá
osobní prestiž, emocionální napětí vyvolané
vědomím vlastní závislosti. Příznačným zna-
kem pro západní kulturu v tomto směru je,
že větší část podpor pro realizaci programů
tohoto typu pochází z náboženských organi-
zací, od místních autorit, dobrovolných sdru-
žení, jedinců a v poslední době i z vládních
dotací. Průmyslová společnost, způsobující
rozpad mezigenerační jednoty, musí převzít
alespoň část odpovědnosti za starší obyvatel-
stvo a musí si uvědomit, že věkově starší
skupina má právo na svůj podíl z obecného
blahobytu dostupného ostatním věkovým
skupinám.

Podrobný rozbor různých typů bydlení pro
starší lidi může být podnětný při tvorbě no-
vých projektů podobného zaměření. Nedá se
říci, že existují dokonalé typy domovů pro
staré; jejich zdokonalení může být dosaženo
pouze za předpokladu kooperace sociologů,
psychologů, lékařů a architektů.

E. W. Burgess ve stati o *rodinné struktuře*
srovnává postavení starých osob v kontextu
rodiny v minulosti a současnosti. V době
před průmyslovou revolucí dosahovali staří
lidé pocitu životního uspokojení zejména
prostřednictvím svého členství v rodině. Vý-
sledky ekonomického a sociálního vývoje
v tomto století vedly ke zmenšení ekonomic-
ké funkce rozšířené rodiny i ke změně rolí
a statusů starých lidí. Urbanizace vytvořila
nové vzory chování — podle Sauvyho je dů-
ležitým faktorem vyvolávajícím změny v ro-
dinách prostorová rozptýlenost rodin a s ní
související pokles rodičovské autority, zvýše-
ná emancipace žen a dětí. Prodloužení lid-
ského života a dřívější odchod na odpočinek
vytvářejí pro starší lidi nové pole seberealizace — rozvíjení aktivit volného času, vy-
tvoření nového životního stylu, nezávislého

na dětech. Rodinná struktura byla vždy velmi pružná, pokud jde o adaptaci k různým ekonomickým a sociálním podmínkám. Přehled rodinných struktur v zemích západní kultury postihuje Burgess těmito třemi typy: 1. patriarchální rozšířená rodina na farmách a ve městech; 2. matriarchální rozšířená rodina ve městech; 3. autonomní nukleární rodina. Rozšířená rodina byla kdysi převažujícím typem, a to ve formě matriarchální nebo patriarchální. Zajišťovala přechod majetku, tradice a pevných mezirodových vztahů z jedné generace na druhou. Le Play se obával o osud patriarchální rodiny v době nástupu industrializace. A právě tak jako prošla změnami patriarchální i matriarchální rodina, prochází změnami i nukleární rodina. Změny se projevují zejména v tom smyslu, že pocit povinnosti a závazku ze strany dospělých dětí výrazně poklesl v důsledku zavedení sociálního pojištění, lékařské péče a jiných veřejných služeb. Mění se i vztah prarodičů k vnoučatům a staří lidé v postavení prarodičů jsou zbavováni některých typických rolí.

V kapitole *Život mimo rodinu a práce* si R. J. Havighurst všímá komplexu rolí jedince a jejich transformace v posledních etapách života ze všech hledisek: 1. materiální zabezpečení starých lidí, 2. vytvoření vhodného životního prostředí, 3. psychologicko-sociální jako tendenci k autonomii na jedné straně a tendenci k apatičnosti a pasivitě na straně druhé, můžeme konstatovat, že v současné západní společnosti převládá do jisté míry první tendence. Úkolem společnosti je vytvořit podmínky pro realizaci této tendence, poskytnout starým lidem nejen materiálně hledisko — stimulace vztahů a aktivit, které u starých lidí podporují sebevědomí a sebeúctu. Vytváření takových vztahů a aktivit je nutnou kompenzací ohrožení ego, na něž kritické životní období útočí zmenšením fyzických a psychických schopností, zmenšením uspokojení z práce a ztrátami životních druhů. Některé společnosti dosti úspěšně řeší ekonomický a ubytovací aspekt problému, málokterá se však může pochlubit uspokojivým řešením psychologicko-sociálního aspektu. Každý jedinec je nositelem komplexu rolí: stupeň, v němž se s rolemi identifikuje, je obrazem jeho sociálního života. Každá etapa životního cyklu je charakterizována kvalitativně i kvantitativně odlišnými soubory rolí. Staří je považováno za krizové období právě proto, že v důsledku celkového ochabnutí sil se komplex rolí redukuje na minimum. Havighurst zkoumá sociální role starého člověka ze dvou hledisek: co společnost očekává od starých lidí a jak úspěšně se staří lidé svých rolí zhosťují.

Označíme-li převládající tendence v sociální politice zaměřené na staré obyvatelstvo ekonomickou jistotou, ale i možností sociální interakce podle jejich volby, možnost společenské aktivity, zajistit jim určitou prestiž a sebeúctu a umožnit jim i v pozdějším věku vhodné vzdělání napomáhající jejich úspěšné seberealizaci v pozdějších fázích života.

Sborník obsahuje další kapitoly analyzující fyzický a duševní stav starých lidí, všeobecné přehledy o současném výzkumu a metodologické návody pro další výzkumy. Fotografická dokumentace a popisy řešení domovů pro staré dotvářejí představu o situaci v některých evropských zemích. Sborník představuje určitý průřez gerontologické problematiky v západní Evropě a částečně i v USA, nekomplexnost a fragmentárnost tohoto průřezu však jeho kvalitu snižuje.

Mnohé názory uvedené v recenzovaném sborníku jsou viditelně poplatné buržoaznímu přístupu ke zkoumanému jevu. Tak například E. W. Burgess si při analýze základních sociálních trendů, které hrají důležitou roli při určení postavení starých lidí ve společnosti, sice všímá důsledků průmyslové revoluce, proporčních změn v jednotlivých oblastech výroby, redukce osobních kontaktů atd., ale ignoruje faktor primární, jímž je třídní příslušnost stárnoucího jedince. Všechny ostatní zmíněné faktory působí totiž přes tento primární determinující filtr.

Posuzujeme-li problém z pozic marxistické filosofie, je třídní zařazení jedince základní determinantou jeho postavení v sociálním systému, a to bez ohledu na jeho věk, ve všech životních fázích. Z tohoto zařazení vyplývají i ostatní charakteristiky a faktory, jako např. ekonomická, materiální zabezpečenost, stupeň společenské úcty, prestiže, perspektivy do budoucnosti, způsob bydlení, způsob trávení volného času, způsob uspokojování zájmů, zálib atd. Je samozřejmé, že třídní příslušnost, a tím i pole možností, které byly člověku vymezeny v době jeho ekonomicky aktivního života, se přenášejí i do období po jeho odchodu do důchodu.

Za kritickou zmínku stojí též problém sociálních prognóz, a to zejména prognóz pracovních sil, o nichž se zmiňují E. W. Burgess a S. L. Wolfbein. V rámci západní kultury, na niž se autoři zaměřili, nelze totiž mluvit o sociálním plánování v celospolečenském smyslu, a to už z toho důvodu, že kapitalistický společenský systém neposkytuje vhodnou bázi pro plánování v celospolečenských rozměrech. Roztříštěnost zájmů, soukromovlastnické vztahy, privilegovanost mocenské třídy — to všechno jsou nemalé důvody pro vznik rozporů a znemožnění realizace jednotného společenského plánování v jakékoli oblasti, tedy i v oblasti sociální gerontologie. Komplexní řešení problému umožňuje právě pouze socialistické zřízení, které důsledně prosazuje celospolečenské zájmy a má pro jejich realizaci i vhodné objektivní podmínky.

Je sice pravda, že sociální gerontologie je ve většině socialistických zemích teprve v počátcích, mnohé fakty z praktické politiky v oblasti péče o staré lidi v našich zemích by si však zasloužily větší pozornost. Tak například situace, které je ve sborníku věnována kapitola *Příjmy a nemocenské pojištění*, by v záběru rozšířeném na socialistické země výrazně změnila svůj profil. Poměrně nízká věková hranice odchodu do důchodu

a zejména plánovitý ráz sociální politiky, kterou v této oblasti provádí socialistický stát, je na zřetelně vyšší úrovni než sporadické intervence a opatření charitativního charakteru v kapitalistických zemích.

Přes určité výhrady, z nichž uvádíme pouze ty nejdůležitější, může být soubor západoevropských a amerických studií v mno-

hých směrech podnětný i pro nás. Bylo by jistě potřebné a užitečné podporovat intenzivní spolupráci gerontologů socialistických zemí v této oblasti. Výsledky takové spolupráce by mohly být rychleji a úspěšněji realizovány vzhledem k objektivním možnostem, které socialistické zřízení poskytuje.

Etela Farkašová

Zpráva o valném shromáždění Československé sociologické společnosti

Valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV bylo svoláno 18. ledna 1973 do Prahy především proto, aby byl zhodnocen celkový vývoj činnosti Společnosti za léta 1971 a 1972 a v krizových letech 1968—1969, aby organizační řád Československé sociologické společnosti z 23. března 1964 byl alespoň v zásadních ustanoveních uveden v soulad se změnami ve stanovách Mezinárodní sociologické asociace (ISA) a s federálním státoprávním uspořádáním ČSSR, aby byl zvolen nový hlavní výbor Československé sociologické společnosti jako výraz dovršení konsolidačního procesu ve Společnosti a aby byla projednána a přijata rezoluce, kterou se valné shromáždění Společnosti obrací k ústřednímu výboru KSČ s programovým prohlášením.

Pro informaci členů Československé sociologické společnosti i ostatních čtenářů Sociologického časopisu uveřejňujeme všechny materiály, které byly na valném shromáždění projednány, dále podstatné výňatky z diskuse a usnesení valného shromáždění, z něhož je patrné současné stanovisko i další zaměření činnosti Společnosti.

Vzhledem k tomu, že Sociologický časopis v č. 1/1972 již publikoval zhodnocení činnosti Československé sociologické společnosti v krizových letech 1968—1969, otiskujeme nyní z rozsáhlé zprávy hlavního výboru o činnosti Společnosti od r. 1968 do dne konání valného shromáždění ty části hodnocení minulého vývoje, které nebyly dosud uveřejněny, a ty závěry, které jsou pro další činnost Československé sociologické společnosti významné.

Zpráva hlavního výboru

(přednesená s. Karlem Károu)

I. Kritické zhodnocení činnosti Československé sociologické společnosti při ČSAV v krizových letech našeho vývoje a proces její postupné politické konsolidace.

Od posledního valného shromáždění uplynula poměrně dlouhá doba, v níž naše společnost prošla velmi složitým a konfliktním vývojem.

Ve zprávě o činnosti KSČ, přednesené soudruhům Gustávem Husákem na XIV. sjezdu strany, se říká, že léta mezi XIII. a XIV. sjezdem „patřila mezi nejtěžší a nejsložitější v padesátileté historii KSČ. Naše strana i společnost prošly hlubokou krizí, která postihla všechny oblasti. Rozvrátila stranu, společenskou organizace, státní a hospodářské

orgány, do chaotického stavu přivedla hospodářství, sociální jistoty pracujícího lidu a ohrozila naše zahraničně politické vztahy. Byly vážně ohroženy revoluční vymoženosti lidu i výsledky socialistické výstavby a v konečných výsledcích bylo ohroženo socialistické zřízení v naší zemi.

Byla to léta tvrdých zkoušek naší strany i socialistické společnosti. Dnes můžeme odpovědně prohlásit, že nástup kontrarevolučních sil byl odražen, socialistické zřízení ubráněno. Od dubna 1969 nastoupil ústřední výbor pevný kurs na překonání krizových jevů ve straně a společnosti. Podmínkou překonání nebezpečné krize byla porážka pravicové oportunistických, revizionistických a antisocialistických sil, očista strany, společenských a státních orgánů a obnovení marxisticko-leninských zásad v politice strany i činnosti našeho socialistického státu.“

Předsednictvo a hlavní výbor Československé sociologické společnosti při ČSAV se plně ztotožňuje s úsilím KSČ o překonání celospolečenské krize, plně podporují její současnou orientaci a angažují se za uskutečnění politiky strany. Ztotožňují se i s rozbořem tohoto období, vyjádřeným v dokumentech strany, zejména v dokumentech XIV. sjezdu KSČ. Pro další činnost Československé sociologické společnosti je mimořádně důležité pochopit povahu celospolečenského vývoje a zjistit pozici, kterou Společnost v krizových letech zaujímal, zjistit, jaké byly příčiny jejího nesprávného postoje, a rozhodnout, zda úkoly, metody a prostředky, které zvolila k překonání svých chyb a nedostatků, byly odpovídající. Dále je nutno se zamyslet nad povahou dnešního stadia vývoje a stanovit cíle, úkoly, metody a prostředky adekvátní současné etapě.

V rámci uvedeného postulátu si nejdříve všimněme otázky, jaký výraz našla celospolečenská krize v činnosti Československé společnosti a jak probíhal proces za překonání chyb a omylů krizového vývoje.

Přestože Československá sociologická společnost sdružuje lidi, k jejichž profesionální náplni patří zkoumání závažných aspektů společnosti a jejího vývoje, nelze říci, že se dokázala správně orientovat v krizových letech našeho vývoje a aktivně čelit situaci, která přivodila naši společenskou krizi.

V kritickém období let 1968—1969 se ukázalo, že naše sociologie jako organická součást ideologie neplnila úkoly a požadavky, které se kladly a kladou na marxistickou společenskou vědu. Její vývoj nešel důsledně směrem vedoucím k vytvoření a rozvoji marxistické sociologie a nespojoval ji se společ-

čenskou praxí a stranicko-politickým řízením. Velká část sociologů podnikala exkurze do politiky, které byly nejen teoreticky málo fundované, ale v dané situaci byly i politicky škodlivé. Sociologická fronta nedokázala zaujmout správnou pozici a čelit útokům oportunistických a revizionistických sil. Sociologie se tak ocitla v situaci, že se vyslovovaly pochybnosti o jejím oprávnění jako vědecké disciplíny.

Obdobně jako na ostatních úsecích našeho života i v oblasti společenských věd může dojít ke konsolidaci situace a k zajištění dalšího vývoje jen cestou důsledné, principiální kritiky všech základních chyb a nedostatků, jež se v průběhu posledních let projevily a jejichž důsledkem bylo akutní ohrožení našeho socialistického vývoje v ne-dávne minulosti.

Vypofádát se se všemi chybami a nedostatky na úseku sociologie je mimořádně závažným a důležitým úkolem. Má-li být tento úkol uskutečněn, má-li být pořízen adekvátní obraz základních koncepčních slabín a omylů naší sociologie a zároveň též fundovaně vytčeny její další úkoly, je třeba, aby se na něm podílela celá naše sociologická fronta.

Toto shromáždění by mělo přispět k řešení naznačeného úkolu v rámci své sféry působnosti. Jeho základním východiskem bude kritická analýza dřívějších chyb v činnosti Československé sociologické společnosti, projednání přístupu, který zvolilo předsednictvo a hlavní výbor za účelem politické konsolidace Společnosti, projednání a schválení hlavních úkolů Společnosti v současné etapě vývoje, jednoznačná podpora politiky strany a marxisticko-leninský světový názor. Vzhledem k tomu, že od konce roku 1968 se slovenská část Sociologické společnosti de facto osamostatnila a Československá sociologická společnost vyvíjela činnost pouze na území českých zemí, bude přednesená zpráva o činnosti pojednávat o práci Československé sociologické společnosti v českých zemích.

Na chybách a omylech v krizových letech našeho vývoje se podílela také Československá sociologická společnost při ČSAV, která je důležitou institucionální složkou tohoto vědního oboru. Přestože se tato Společnost dopustila závažných chyb, nelze spojovat všechny chyby a omyly, k nimž na půdě sociologie došlo a jichž se dopustili někteří sociologové či některé sociologické instituce, s činností Československé sociologické společnosti. Řada sociologů, kteří byli či jsou předmětem kritiky za škodlivou činnost v krizových letech 1968–1969, nebyla funkcionáři Společnosti, někteří nebyli ani jejími členy a podstatná většina politicky škodlivých akcí byla uskutečněna mimo rámec Společnosti. I při respektování této skutečnosti je však třeba konstatovat, že Československá sociologická společnost v krizových letech našeho vývoje zklamala, podobně jako celá řada jiných institucí a složek našeho veřejného života. Tuto skutečnost je třeba považovat za hlavní politickou chybu. Tehdejší vedení Společnosti se nedokázalo správně politicky orientovat a nejen nečelilo nezdravým a

dobrodružným tendencím v našem celospolečenském vývoji, ale identifikovalo se s nimi a podporovalo je. Z tohoto základního nesprávného hlediska a přístupu vyplývají pak jednotlivé chyby a omyly, kterých se tehdy Československá sociologická společnost dopustila. Jde v podstatě o tyto chyby:

1. Od založení Společnosti v r. 1964 byl zájem o společenskovědní bádání velmi bouřlivý, což se projevilo i v sociologii. Rozvoj sociologie měl vedle kladů i své negativní stránky. Scházela integrace činnosti sekcí, přehled o jejich činnosti a o činnosti poboček.

2. Rozbuječnost různých zájmů a slabost organizace se projevovala v nekoordinovaných návštěvách a přednáškách zahraničních sociologů, jejichž vědecký přínos byl často problematický.

3. V tomto ovzduší se také konal mimořádný sjezd československých sociologů dne 6. 5. 1968, na němž kromě kladné nabídky pozitivní práce sociologie jako vědy byla vyslovena celá řada návrhů, od nichž se dnešní výbor distancuje. Jde např. o stanoviska ke svolání mimořádného sjezdu KSC, zrušení cenzury, vyčlenění sociologie ze systému věd řízených ČSAV, o dopisy zaslané velvyslanectví NDR jako projev nesouhlasu s vystoupením prof. K. Hagera na kongresu filosofů v Berlíně a projev politování nad vyloučením prof. Bauman, dr. Hirszwiczowé a dalších z vysokoškolských působišť ve Varšavě.

4. Přeceňování role sociologie a jejího vlivu na řešení praktických politických otázek se projevilo v dopise tajemníku ÚV KSČ Dubčekovi, v němž vedle vyjádření podpory byly dotčeny i otázky, které jsou vždy věcí státní politiky, např. požadavek výměny v obsazení funkcí předsedy Národního shromáždění, vlády, vedoucích funkcí ministerstva národní obrany a vnitra.

5. Výbor zaujal nesprávné stanovisko také v otázkách, které se týkaly spolupráce Československé sociologické společnosti s podobnými společnostmi z ostatních socialistických zemí. Na svém zasedání 2. 4. 1969 vyslovil souhlas s neúčastí delegace ČSSR na VII. světovém sociologickém kongresu, bude-li se konat ve Varně. Teprve po obdržení dopisu prof. Szczepańskiego, presidenta ISA, bylo dne 3. 6. 1969 rozhodnutí výboru změněno.

6. K negativním rysům Československé sociologické společnosti patří i ta skutečnost, že někteří její funkcionáři a členové emigrovali do zahraničí. Z cca 1100 členů jich emigrovalo 14, z toho 4 funkcionáři Společnosti: dva členové hlavního výboru, a to dr. Strmiska a doc. Weiner, jeden vedoucí sekce — MUDr. Pavel Vodák (vedoucí sekce sociologie lékařství) — a jeden člen výboru brněnské pobočky — dr. Vratislav Kadlec. Přestože relativní četnost emigrujících členů Československé sociologické společnosti není větší, ale spíše menší než u jiných vědeckých institucí, vrhá tato skutečnost na Společnost špatné světlo. Hlavní výbor, předsednictvo Československé sociologické společnosti a valné shromáždění odsuzují tuto skutečnost a

distancují se od bývalých členů Společnosti, kteří emigrovali.

* * *

Aby mohla být nastoupena cesta politické konsolidace Společnosti, provedly nově vytvořené orgány této instituce zásadní strukturní změny v kádrovém složení všech jejích složek a změny v členské základně v českých zemích (přeregistrace).¹ Nové předsednictvo a hlavní výbor spojovaly politickou konsolidaci s politicko-ideologickým vyjasněním chybné činnosti Společnosti v krizových letech vývoje a se zaměřením angažované činnosti k uskutečňování politiky KSČ. Velkou úlohu v tomto směru sehrálo vypracování dokumentu o činnosti Československé sociologické společnosti v krizových letech, v němž byla činnost Společnosti podrobena kritické analýze. Byl zhodnocen její podíl na konsolidačním procesu a vytyčeny perspektivní a bezprostřední úkoly. Tento dokument byl postoupen příslušným stranickým a státním orgánům, kde byl příznivě přijat a značně přispěl k obnově autority Sociologické společnosti. Jeho podstatná část byla zveřejněna v Sociologickém časopise. Současně se hlavní výbor usnesl, aby činnost v pobočkách a sekcích byla zahájena prodiskutováním tohoto dokumentu. Dokument byl ve všech pobočkách a odborných sociologických skupinách prodiskutován a jednomyslně akceptován. Tim byl učiněn významný krok na cestě ideologicko-politického sjednocení této vědecké instituce a položen základ pro její další rozvoj na této platformě. Za prvořadý úkol v období konce r. 1970 považovaly předsednictvo a hlavní výbor politickou konsolidaci Společnosti. Z těchto důvodů nebylo obnovování a prohlubování zahraničních styků v popředí činnosti. To ovšem neznamená, že vedení Sociologické společnosti bylo v tomto směru zcela pasivní. Tak například světový kongres ve Varně umožnil, aby členové předsednictva a hlavního výboru, kteří se zúčastnili kongresu, navázali kontakty se sociology ostatních socialistických zemí, což sehrajo svou pozitivní úlohu. K navázání kontaktů došlo i tím, že úřadující místopředseda Společnosti, který byl členem oficiální československé delegace na VII. světovém sociologickém kongresu, se zúčastnil všech jednání a porad s oficiálními delegacemi ostatních socialistických zemí. Také postup našeho zástupce v radě ISA byl kladně hodnocen zástupci socialistických zemí v této instituci a přispěl k prohloubení spolupráce se sociologickými asociacemi ostatních socialistických zemí. To vše jistě přispělo k obnově zahraničních styků Československé sociologické společnosti. Vcelku je však třeba konstatovat, že zahraniční styky naší Sociologické společnosti byly v této době poměrně malé.

Na sklonku první poloviny r. 1971 byla politická konsolidace v podstatě ukončena. Předsednictvo a hlavní výbor orientovaly pak Sociologickou společnost na řešení pozitivních úkolů úzce spojených s úsilím o završení

konsolidace. Dosažený stupeň konsolidace nelze zaměňovat s ideologickou konsolidací, k jejímuž dosažení bude třeba vynaložit ještě značné úsilí. Hlavní výbor usiloval také o to, aby valné shromáždění bylo svoláno tehdy, až bude vyjasněna otázka Slovenské sociologické společnosti při SAV. Vyřešení této otázky trvalo velmi dlouho a v důsledku toho bylo svolání valného shromáždění několikrát odloženo. Teprve v r. 1972 bylo rozhodnuto o ustavení samostatné Slovenské sociologické společnosti, o formách spolupráce mezi oběma Společnostmi a o zastoupení slovenských soudruhů v nejvyšších orgánech Československé sociologické společnosti. Valné shromáždění samostatné Slovenské sociologické společnosti se konalo 26. června 1972. Je třeba však zdůraznit, že již v r. 1970 byla navázána spolupráce mezi českými a slovenskými sociology, která se stále více prohlubuje a utužuje. Spolupráce obou společností se projevuje nejen ve sféře nejvyšších orgánů, ale i na poli odborném, jak o tom svědčí řada společných konferencí a seminářů. Jedním ze základních úkolů Československé sociologické společnosti musí být úsilí o prohlubování spolupráce se slovenskými sociology na základě soudružských a rovnoprávných vztahů.

V letech 1971 a 1972 Československá sociologická společnost již plně rozvinula svoji činnost, kterou zaměřila na dokončení přeregistrace členů (ta byla v podstatě ukončena v 1. pololetí roku 1971), na ustavení odborných sekcí a poboček Společnosti a na její aktivizaci.

Počet členů Československé sociologické společnosti

K 1. 1. 1970	
celkem	1044 členů
z toho řádných	822 členů
mimořádných	222 členů
K 18. 1. 1973	
celkem	547 členů
z toho řádných	324 členů
mimořádných	223 členů

Slo o to, rozvinout činnost Společnosti jak navenek, tj. obnovit kontakty se sociology v socialistických zemích, tak uvnitř — pořádáním vědeckých konferencí, seminářů, přednášek, výměny informací apod. Výbor Společnosti přitom vždy v duchu závěrů XIV. sjezdu KSČ zdůrazňoval potřebu spojoval vědeckou činnost s politickou angažovaností, usilovat o ideologický charakter vědy a bojovat proti buržoazní a revizionistické interpretaci ve vědě. Předsednictvo a výbor Společnosti projednaly pak v roce 1972 zásady rozšíření a prohloubení spolupráce se Sociologickou asociací SSSR a návrhy konkrétní formy této spolupráce.

K ustavení sekcí Společnosti došlo v březnu 1971. Sekce zahájily činnost ve druhé polovině roku 1971 kritickým zhodnocením

¹ Podrobněji viz Československá sociologická společnost v letech 1970—1971. Sociologický časopis 8, 1972, č. 1, s. 98.

své dosavadní činnosti, projednáním hodnotící zprávy o činnosti Společnosti v krizových letech 1968—69, vypracováním dlouhodobých rámcových plánů své činnosti a volbou nového předsednictva sekcí. Sekce byly zřízeny v těch případech, kdy o specifické zaměření projevil zájem nejméně 10 členů Společnosti. Většina odborných sekcí rozvinula svou aktivitu až v roce 1972. Formy činnosti sekcí jsou různé, většinou jde o odborné přednášky spojené s diskusí. Kromě toho některé sekce uspořádaly odborné semináře a celostátní konference k aktuálním společenským otázkám; sekce metod a technik zařadila do své činnosti průběžný seminář, jehož účelem je prohlubování znalosti vybraných metod výzkumu v sociologii.

Některé sekce již úspěšně fungují, jiné uspokojivou činnost zatím plně nerozvinuly.

Mezi až dosud neaktivnější patří sekce sociologických metod a technik a sociometrických zkoumání, sekce sociologie práce, průmyslu a podniku, sekce sociologie rodiny a mládeže, sekce sociologie veřejného mínění, sekce sociální patologie a sekce sociologie města. Mezi méně vyhraněné a méně aktivní sekce patří sekce sociologie kultury a volného času, sekce sociologie vojenství, sekce integrální antropologie a zvláště sekce sociologie venkova, od níž jsme očekávali mnohem větší aktivitu. Žádnou činnost zatím nerozvinula sekce marxistické sociologické teorie, jejímž úkolem především bylo pokusit se o řešení některých základních problémů marxistické sociologie jako vědního oboru. Bude třeba, aby nově zvolený hlavní výbor Společnosti se touto otázkou zabýval a vedoucímu sekce poskytl potřebnou pomoc.

Pokud jde o činnost poboček, které jsou zřízeny v Brně, Ostravě, Olomouci, Plzni a v Hradci Králové, odpovídá jejich činnost zaměření organizací a institucí, jež v jednotlivých městech tvoří zázemí členské základny Společnosti. Kladným rysem aktivity poboček je skutečnost, že v rámci svých možností pomáhají bezprostřední společenské činnosti KSC, národních výborů a průmyslových závodů. Takovou činnost hodnotí výbor Společnosti jako velmi záslužnou, neboť přispívá k realizaci zásad dnešní aktivity Československé sociologické společnosti. Sociologové soustředění v pobočkách tím prokazují, že činnost Společnosti je těsně spjata s aktuálními potřebami naší socialistické republiky. Řídící orgány i naše veřejnost tak mají příležitost poznat užitečnost sociologie při budování a rozvíjení zásad socialistické společnosti.

Při hodnocení činnosti poboček je třeba upozornit na problém, na nějž poukazují zprávy z některých poboček (např. zpráva z Olomouce a zpráva odborné sociologické skupiny v Liberci). Je to otázka členské základny poboček, která je v některých městech příliš malá a nemůže proto plnit požadované úkoly. Bude věcí nově zvoleného hlavního výboru, aby se otázkou členské základny podrobně zabýval.

Z odborných sociologických skupin je třeba pozitivně ocenit práci odborné skupiny v Ústí

nad Labem, která svým výzkumem národnostní otázky významně přispěla k vědeckému osvětlení této problematiky; výsledky budou cennou pomocí i pro společenskou praxi, což potvrdili pracovníci KNV v Ústí nad Labem při předávání tohoto výzkumu.

II. Úkoly a obsah práce Československé sociologické společnosti

Jestliže jsme mohli v předchozí části zprávy konstatovat, že bylo dosaženo významného pokroku v politické konsolidaci Československé sociologické společnosti a jistých úspěchů v rozběhu její činnosti v rámci obnovené organizační a kadrové struktury, pak nejtěžší část práce — kritika dosavadního vývoje sociologie, poučení z omylů tohoto vývoje, rozvíjení sociologie na ideologických principech marxismu-leninismu a vytváření ideově jednotné a pevné fronty československých sociologů — stojí z velké části dosud před námi. Zásadním rámcem tohoto našeho úsilí jsou jednání a závěry plenárního zasedání ÚV KSC k ideologickým otázkám ze října minulého roku. Závazné a přitom inspirující a podněcující je již úvodní konstatování tohoto pléna: „*Realizaci programu XIV. sjezdu strany, který je tvůrčím uplatněním všeobecně platných principů socialismu v podmínkách naší země, vstoupila naše společnost do nového období — do etapy všestranného, kvalitativně vyššího rozvoje, v němž patří významná úloha naší ideologické práci, jak pokud jde o teorii, tak i o její praktické uskutečňování.*“

Je nezbytné nutné, aby Československá sociologická společnost při plnění svých úkolů důsledně vycházela ze základních marxistickoleninských principů, k nimž náleží:

1. Angažovaná podpora politiky KSC jak ve vědecké, tak ve veřejné politické sféře.

2. Zásadní boj proti všem projevům nemarxistických a revizionistických tendencí v československé sociologii.

3. Kritický postoj k buržoazní sociologii všech odrůd, škol a disciplín, zejména jejich ideologických pozic a důsledků.

4. Podpora úsilí stranických, státních a hospodářských orgánů o zkvalitnění řízení naší socialistické společnosti ve všech oblastech.

Tyto principy se musí stát základem programu naší další činnosti. V tomto programu vycházíme z toho, že Československá sociologická společnost může nejučinněji přispívat ke sjednocení sil našich profesionálních sociologů tím, že je bude rozmanitými vhodnými konkrétními formami vést k aktivnímu podílu na vytváření a rozvoji sociologie jako důsledně marxistickoleninské, a tedy vědecky pravdivé disciplíny, společensky jednoznačně angažované k uskutečňování revolučních přeměn v souladu s objektivními zákonitostmi společenského vývoje.

Nemá-li tento záměr zůstat jen deklarací, je nutno zapojit československé sociology do meritorní obsahové analýzy dosavadní sociologické produkce v našich zemích, a to v souladu s odbornou orientací jednotlivých členů Společnosti. Výsledkem této analýzy musí být diferenciací pozitivních a negativních stránek vývoje naší sociologie a vytvoření předpo-

kladů pro ideologicky a metodologicky vědecky fundovaný další rozvoj sociologie a jejich speciálních odvětví.

Již zřejmý pohled na dosavadní sociologickou produkci — a zejména vážné negativní společensko-politické konsekvence některých sociologických prací, výzkumů a publikací, ať jde o stratifikační modely československé společnosti, o nedostatečně kriticky traktované teorie elit či o ideje jednotné světové sociologické vědy — ukazují, že bez meritorního kritického rozboru vývoje československé sociologie a jejich části a úseků nelze očekávat pronikavé zlepšení a opětné získání důvěry ve vědecké možnosti a v progresivní orientaci tohoto oboru.

Bude možno navázat na některé pozitivní kroky, které byly v tomto směru již učiněny. Například na stránkách Sociologického časopisu a i jinde již vyšly stati zabývající se tendencemi plochého empirismu. Analýzy ukazují, že právě v metodologické orientaci měl nedávný vývoj československé sociologie velmi blízko k novopozitivistickým koncepcím.

Očekáváme, že členové Československé sociologické společnosti budou tuto práci dále prohlubovat. Dluhy, které máme splácet, jsou totiž nemalé. Ukazuje se, že mnozí soudruzi zaměňovali principiální kritiku buržoazních teorií servilním poklonkováním. I tady platí, že diskuse musí být spojena s principiální kritikou. Odkaz uložený v díle V. I. Lenina je v tomto smyslu učebnicí, kterou někteří soudruzi zatím neotevřeli.

Dále zůstává nedořešena problematika vzájemného vztahu dialektického a historického materialismu a marxistické sociologie, marxistické sociologie a vědeckého komunismu, komplex problematiky, kterou shrnujeme pod pojem sociální struktura, analýza otázek společenských a lidských souvislostí procesů vědeckotechnické revoluce; z pozornosti mnoha sociologů se v minulém období „ztratila“ zejména i problematika společenské úlohy dělnické třídy a problémy socialistického způsobu života. Účast na řešení těchto problémů je přední povinností všech angažovaných sociologů.

Československá sociologická společnost bude dále zaměřovat pozornost naší sociologické obce k výsledkům sociologického myšlení v SSSR a v dalších socialistických zemích, jejichž přínos pro světovou sociologii byl jednoznačně dokumentován na VII. světovém kongresu ve Varně v r. 1970. Osvojování si výsledků i metodologických postupů sociologie socialistických zemí je nutnou součástí procesu kritického rozboru naší sociologické produkce a předpokladem jejího budoucího pozitivního vývoje. Je však rovněž nezbytné, aby československá sociologická obec nepřehlížela ideologické funkce západní a nemarxistické sociologické produkce vůbec, ale aby se s ideologickým obsahem této produkce ofenzivně a účinně vyrovnávala. To je její základní povinností v současném ideologickém boji mezi socialismem a kapitalismem.

Náročné obsahové úkoly Československé sociologické společnosti mohou být řešeny

pouze za předpokladu nejužší spolupráce a spojení sil českých a slovenských sociologů. Slovenská sociologie, která se opírá o zakladatelské práce některých starších, důsledně marxisticky orientovaných sociologů, dosáhla významných výsledků v rozvoji obecně sociologické teorie, na poli výzkumné činnosti i na poli prospěšné překladatelské práce, značně orientované na sociologii socialistických zemí; představuje tak důležitý článek československé sociologie. Integraci sil českých a slovenských sociologů pokládá Československá sociologická společnost za jednu z nejdůležitějších podmínek budoucího kladného vývoje tohoto vědního oboru.

Na rozdíl od profesionálních sociologických pracovišť a společenských organizací je Československá sociologická společnost vědeckou společností, která — přirozeně v úzké součinnosti s ostatními institucemi — pečuje především o uspokojování odborných zájmů svých členů jako vědeckých a odborně výzkumných pracovníků, o rozvoj marxistické sociologie jako vědního oboru a o uspokojování společenské potřeby sociologického poznání integrováním sil sociologické fronty k závazným společným úkolům a cílům.

Specifické poslání Společnosti tedy tkví především v podněcování rozvoje marxistické sociologie jako vědního oboru iniciativním usměrňováním, kritikou, vyslovováním podnětů, formulováním aktuálních problémů, které přináší vývoj světové a naší sociologie, koordinováním práce sociologů na společenské a vědecky závazných úkolech atp. Z toho hlediska zvláště aktuálním posláním Československé sociologické společnosti je vědecké zhodnocení marxistické sociologie a podmínek jejího dalšího rozvoje. Tím bude také vytvořen základ pro stmelení marxistické sociologické fronty.

Významným specifickým rysem práce Společnosti bude dále podněcování a organizování vědecké výměny názorů a prosazování praktické spolupráce mezi sociology a představiteli příbuzných oborů, především filosofie, vědeckého komunismu, politické ekonomie, psychologie, sociální psychologie, různých oborů vědeckého řízení, popřípadě v oblastech speciálních sociologických disciplín také spolupráce s příslušnými specialisty — techniky, architektky, projektanty různých oborů, agronomy atp. Rozvinutí interdisciplinární výzkumné činnosti je totiž jedním z kardinálních předpokladů získávání kvalitních, v řídicí praxi použitelných poznatků.

Z uvedeného nástinu programové koncepce plyne, že hlavní výbor, ústřední sekce, pobočky a skupiny se zaměří především na plnění těchto úkolů:

1. Seznámení všech členů se zásadami programové koncepce a její konkretizací v plánech výboru, ústředních sekcí, poboček a skupin.

2. Navazování úzkých pracovních kontaktů slovenských a českých sociologů konkrétními formami jak v organizační, tak ve vědecké, popularizační, publikační a další odborné činnosti.

3. Propracování takových forem spoluprá-

ce československých sociologů se sociology SSSR a ostatních socialistických zemí, které by vedly k trvalým, průběžným a věcně podloženým kontaktům.

4. Propracování forem spolupráce výboru s pobočkami a skupinami v krajích a městských centrech, zajištění průběžné kontroly práce poboček a skupin i vzájemné výměny zkušeností mezi pobočkami a skupinami.

5. Zabezpečení spolupráce ústředních sekcí s pobočkami a skupinami a postupné překonávání izolovanosti v činnosti jednotlivých ústředních sekcí.

6. Promýšlení a perspektivní realizace projektu sociologických prací ve spolupráci se základními společenskými pracovišti.

7. Rozbor a opatření k dalšímu zkvalitnění členské základny Společnosti.

8. Navazování kontaktů s příslušnými sesterskými vědeckými společnostmi při ČSAV a organizacemi a institucemi zabývajícími se popularizací event. jinými aspekty veřejné sociologické práce.

* * *

Změny ve stanovách Československé sociologické společnosti (referoval prof. František Kahuda)

V uplynulém třetíletí došlo ke dvěma významným událostem, které se podstatně dotýkají platného organizačního řádu Československé sociologické společnosti z 23. března 1964.

Jsou to na prvním místě změny stanov Mezinárodní sociologické asociace (ISA). Na VII. sociologickém kongresu ve Varně prodjedna Mezinárodní sociologická asociace ve dnech 15.—18. září 1970 doplňky ke svým stanovám ze září 1949 a přijala některá nová ustanovení, z nichž jsou pro naši Společnost podstatná dvě, a to:

a) v článku I se nově stanoví charakter organizace tak, že Mezinárodní sociologická asociace je sdružením *pro ryze vědecké účely*;

b) v článku III (o členství v Asociaci) se v odstavci 1 A. stanoví, že sociologické společnosti jednotlivých zemí jsou Asociací uznávány za členy tehdy, jsou-li řádně ustaveny a přístupny všem aktivním a kvalifikovaným sociologům na území dané země. Těmto ustanovením platný organizační řád naší společnosti plně nevyhovuje.

Dále pak v květnu 1972 došlo k organizačnímu osamostatnění Slovenské sociologické společnosti při SAV. Ministerstvo vnitra Slovenské socialistické republiky svým rozhodnutím ze dne 13. května 1972 schválilo *stanovy Slovenskej sociologickej spoločnosti pri Slovenskej akademii vied*, takže v dané situaci jsou pro činnost Československé sociologické společnosti při ČSAV platné 2 *dokumenty*:

a) Organizační řád Československé sociologické společnosti při ČSAV z 23. března 1964,

b) Stanovy Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV z 13. května 1972.

V § 18, odst. 1. stanov Slovenské sociologické společnosti se uvádí, že tato Společnost

spolupracuje se Společností, která má obdobné úkoly v České socialistické republice; taková Společnost zatím zřízena nebyla. Avšak v § 2 organizačního řádu Československé sociologické společnosti je zdůrazněno, že oblastí jejího působení je území celé Československé socialistické republiky. Při své další činnosti by proto Československá sociologická společnost měla:

a) nadále vystupovat jako právoplatný orgán jak vůči národním orgánům CSR, tak i vůči federálním orgánům ČSSR, stejně jako vůči zahraničí (například partnerským společnostem v socialistických zemích či Mezinárodní sociologické asociaci);

b) při existenci samostatné Slovenské sociologické společnosti zabezpečovat spolupráci s českými orgány (například pobočkami) v rámci Československé sociologické společnosti.

Soudružská spolupráce, jejíž marxistický, ideově politický obsah byl vždy hlavním článkem naší společné činnosti, je zárukou, že i v novém organizačním uspořádání nás budou sjednocovat společné zájmy dalšího rozvíjení marxistické sociologie jako společensky plně angažované vědy.

Aby však organizační řád Československé sociologické společnosti byl alespoň v zásadních ustanoveních v souladu s uvedenými změnami, navrhuje hlavní výbor přijmout určité dílčí úpravy.

V důvodové zprávě ke změně organizačního řádu uvádí hlavní výbor, že považuje za správné vyhovět ustanovení Mezinárodní sociologické asociace, pokud jde o organizaci a členství v Československé sociologické společnosti. To je nutné, chceme-li být členy Mezinárodní sociologické asociace. Naše Společnost je ovšem založena na principech marxismu, veřejně se k marxismu hlásí a bojuje za angažovanost svých členů pro politiku KSČ a za ideovou čistotu svých konsolidovaných řad.

Vcelku jde tedy o tyto změny:

Název a organizace společnosti

§ 1

1. Československá sociologická společnost při ČSAV (v dalším jen Společnost) je dobrovolným výběrovým sdružením vědeckých a výzkumných pracovníků v oboru sociologie, sledujícím ve smyslu zákona ze dne 12. července 1951, č. 68 Sb. o dobrovolných organizacích a shromážděních vědecké a vědeckopopularizační účely.

Členství

§ 5

Československá sociologická společnost je přístupná všem aktivním a kvalifikovaným sociologům na území ČSSR. Členové Společnosti jsou řádní, mimořádní a čestní.

§ 6

1. Řádným členem Společnosti se může stát takový vědecký a výzkumný pracovník v oboru sociologie, který pracuje nebo aktivně působí jako sociolog v některé z vědeckých,

vědeckopedagogických či jiných institucí a *pisemnou přihláškou do Společnosti se zaváže, že bude plnit úkoly Společnosti*. Přihlášku doporučují dva členové Společnosti.

2. Mimořádným členem Společnosti se může stát takový vědecký a výzkumný pracovník v oboru sociologie, který nesplňuje předpoklady řádného člena, avšak svou činností je prospěšný při plnění úkolů Společnosti. O podávání přihlášek platí ustanovení odst. 1.

3. O výjimkách z podmínek ustanovení odstavců 1. a 2. rozhodne hlavní výbor Společnosti.

4. Řádného či mimořádného členství se nabývá přijetím za člena a zaplacením zápisného, jakož i členského příspěvku za běžný rok. O přijetí rozhoduje hlavní výbor (§ 16).

Povinnosti členů

§ 8

1. Každý člen je povinen:

... v odst. c) se slovo „odborné“ nahradí slovem „výzkumné“,
... v odst. d) se slovo „odborných“ nahradí slovem „výzkumných“.

Práva členů

§ 9

Vedle práv, jež členům přiznává tento organizační řád, přísluší řádným členům Společnosti zejména též právo volit a být volen do orgánů Společnosti.

Všem členům Společnosti pak přísluší:

- a) podávat návrhy a hlasovat o návrzích podaných na schůzích Společnosti,
- b) právo být zpraven o pořádání...

Zbývající ustanovení organizačního řádu Československé sociologické společnosti zůstanou zatím nezměněna.

* * *

Z vystoupení hostů

Prof. Juraj Zvara, předseda Slovenské sociologické společnosti při SAV, popřál jménem slovenských sociologů mnoho úspěchů rokování valného shromáždění i dalšímu rozvoji angažované marxisticko-leninské sociologie, která má podávat přesný obraz o stavu vztahů naší společnosti, vztahů sociálních skupin, jednotlivců, tříd, národů, národností a současně dávat angažovaný návod, jak zdokonalovat tyto vztahy směrem k vybudování socialistické společnosti. Zdůraznil, že toto rokování se uskutečňuje v nových podmínkách politických, národnostních a státoprávních, v nových podmínkách uplatňování vedoucí úlohy strany i v nových podmínkách postavení marxisticko-leninské sociologie.

Sociologie na Slovensku prošla obdobným krizovým vývojem jako v českých zemích, dostala se z krize, avšak je stále ještě nutno dokončit ideovou porážku pravice v oblasti sociologické teorie a v procesu pozitivního rozvoje sociologie postavit tuto vědu do služeb naší společnosti. Slovenští soudruzi rozvinuli širokou spolupráci s českými sociology,

velmi aktivní spolupráci se stranickými a vládními orgány, se Sociologickým ústavem SAV a pracovníky na vysokých školách, ale i s řadou sociologů ze socialistických zemí. Uspořádali celou řadu podniků, kde svou angažovanost neprojevovali pouze verbálně, pouze sami pro sebe, aby se přesvědčili o potřebě sociologie, ale potřebu sociologie ukázali konkrétně na výsledcích výzkumů současně předaných do rukou řídicích orgánů, do rukou těch, kteří mají vliv na řízení jednotlivých oblastí naší společnosti.

Uskutečnili celou řadu podniků, jako například kolokvia k sociologickým problémům mobility pracovních sil, semináře k otázkám sociologie kultury, konference k národnostní otázce, kolokvium k sociologii práce s velkou mezinárodní účastí. Několik akcí bylo uspořádáno ve spolupráci s ústředním výborem Socialistického svazu mládeže, především v souvislosti s otázkami mládeže a kultury, mládeže a volného času. V roce 1972 se uskutečnila vědecká setkání k problematice zobecnění výsledků výzkumu komunistické výchovy mládeže, kultury, rodiny a zaměstnané ženy, seminář s mezinárodní účastí k otázkám ženy a rodiny, řadu diskusí k otázce třídní a sociální struktury a k metodologické problematice. Většina těchto podniků měla interdisciplinární charakter, což dokazuje, že jsme důležitou součástí společenských věd, nikoli však vědou věd, jak se to snažili ukázat někteří sociologové v roce 1968.

Slovenská sociologická společnost se stala kvalitnějším a schopnějším celkem, prošla též přeregistrací, přičemž poklesl počet členů z 280 na 164. Byly schváleny nové stanovy a dochází ke konsolidaci na pozicích marxismu-leninismu.

V závěru J. Zvara poděkoval za spolupráci a pomoc, kterou poskytli čeští sociologové při uvedených podnicích. Vyjádřil přesvědčení, že tyto akce měly oboplný, v obou částech našeho státu dobrý dopad a že podpořily vliv a význam marxisticko-leninské sociologie. I tím je dokumentována oficiální jednota, schopnost, nutnost a potřeba integrace uvnitř naší země a stále užší integrace i v rámci rozvoje spolupráce se sociologií socialistické soustavy.

Jindřich Filipec, zástupce ředitele Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, pozdravil shromáždění jménem pracovníků Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV a stručně seznámil účastníky s celkovým stavem a vývojem i perspektivami sociologické výzkumné činnosti Ústavu.

Po selhání společenskovo vědní fronty bylo třeba provést celou řadu zásadních strukturálních, organizačních a kádrových změn v Ústavu pro filosofii a sociologii. Je možno říci, že v procesu konsolidace se Ústav opět změnil v takové pracoviště, které se může stát významným pomocníkem Komunistické strany Československa při rozvíjení marxisticko-leninské vědecké práce v oblasti filosofie a sociologie. Základem pro správné zaměření jeho úkolů je *Poučení o krizovém vývoji ve straně a dokumenty XIV. sjezdu KSČ*. Nemálo významných podnětů pro další práci je obsa-

ženo i v posledním říjnovém plénu ÚV KSČ o ideologické práci. Dvojčinným úkolem činnosti Ústavu je dialektické spojení systematické, důsledné kritiky různých buržoazních a revizionistických tendencí a vlivů s pozitivním řešením problémů, které staví před naši vědu společnost. Ukazuje se, že nelze úspěšně a přesvědčivě překonávat buržoazní a revizionistické teorie bez soustavného, hluboce vědeckého pozitivního výzkumu a řešení problémů společnosti a člověka v současném třídně rozděleném světě, a naopak nelze skutečně vědecky analyzovat tyto problémy bez systematického, organického spojení tohoto výzkumu se systematickou kritikou buržoazních a revizionistických dezinterpretací této problematiky.

Badatelské úsilí Ústavu se v posledních letech soustřeďuje na pět základních úkolů. Je to především výzkum třídních kořenů, sociální struktury a společenského systému naší společnosti, je to výzkum podstaty a perspektiv vědeckotechnické revoluce a jejího organického spojení s přednostmi socialistického společenského systému, je to systematická kritika buržoazní a revizionistické ideologie v našich oborech a komplexní studium procesu formování socialistického způsobu života, jakož i dialektika praktické revoluční činnosti a utváření socialistického vědomí našich lidí. Těmto základním úkolům je podřízena organizace Ústavu pro filosofii a sociologii. Právě v souvislosti s organizací tohoto ústavu přinesly různé emigrantské tiskoviny falešnou informaci o tom, že konsolidační proces v Československu odzvonil sociologickým výzkumům a že v Československu nastává era zániku sociologie. Skutečnost však vypadá jinak. Celá struktura práce různých sociologických pracovišť se naopak čím dále tím více přimyká ke konkrétním výzkumům sociální skutečnosti, celé spojení dialektického a historického materialismu s konkrétními sociologickými výzkumy znamená orientaci na daleko užší spojení filosofické a teoretické práce v naší oblasti s naléhavými potřebami praktického života.

Održení filosofie od sociologie přivodilo dalekosáhlé, škodlivé důsledky, znamenalo úplné održení filosofické metodologické základny od konkrétních sociálních výzkumů. To vedlo na jedné straně k přizemnímu empirismu a do zajetí nejrůznějších filosofických, eklektických módních teorií, na druhé straně ve filosofii k úplnému održení od zkoumání konkrétních problémů člověka a společnosti, ke spekulacím, k různým fenomenologickým, existencialistickým tendencím. Neblahé důsledky toho jsou známy.

Spojení filosofie a sociologie v jednom ústavu není jenom organizačně administrativním řešením. Je to blahodárné spojení i z hlediska hlubšího poznání a užšího spojení filosofie a teorie na jedné straně s konkrétními sociálními výzkumy na straně druhé.

Vedle filosofické a sociologické sekce se v Ústavu rozvíjí rozsáhlá práce v oblasti výzkumu o vědě, v oblasti výzkumu vědeckotechnické revoluce a jejich souvislosti na bázi moderních metod multidisciplinárního a in-

terdisciplinárního výzkumu. Bylo sem také přičleněno zvláštní oddělení pro urbanismus a životní prostředí a při Ústavu dále pracuje středisko UNESCO pro vzdělávání dospělých a volný čas.

Z toho je vidět, že nehrozí zánik sociologie, ale naopak, sociologie se dostává ve vědecké podobě do centra našeho zájmu a do centra vědeckého bádání. Cílem Ústavu je, aby práce vedla co nejrychleji ke kvalitním publikacím, knihám, statím a vědeckým výsledkům, které by byly k užítku a které by přispěly jak k rozšíření marxisticko-leninského poznání společnosti, tak ke kvalitním informacím pro decizní stranické a státní orgány. V tomto směru je hlavním východiskem práce VIII. program státního badatelského výzkumu na léta 1971–75, který stanoví (jmenovitě filosofii a sociologii) velmi konkrétní úkoly v oblasti problematiky vztahu socialismu a vědeckotechnické revoluce v podmínkách současného třídně rozděleného světa. V tomto směru je již rozpracována celá řada prací, které budou v tomto roce oponovány. V nakladatelství Academia vyšla speciální publikace týkající se sociální struktury socialistické společnosti, byly dokončeny práce o sociálním řízení a plánování, o sociální struktuře a revoluci, byla dokončena — jako výsledek československo-sovětské vědecké spolupráce — rozsáhlá komplexní publikace na téma *Člověk, věda a technika*, která se pokouší o podání kritické analýzy problematiky vztahu socialismu a vědeckotechnické revoluce. Byla dokončena obsáhlá studie o prognóze způsobu života v souvislosti s perspektivami rozvoje naší společnosti a vydáno 22 čísel *Sešitů* pro kritiku buržoazní sociologické ideologie. To je důkazem, že i v oblasti sociologie se u nás rodí nová díla, že jdeme cestou překonávání známých nedostatků minulosti.

Osou, klíčem k další práci je progresivní spolupráce na úrovni akademií věd socialistických zemí. V mezinárodní vědecké integraci byla učiněna řada konkrétních akcí, zejména při vydávání souborných publikací. Socialistická vědecká integrace v oblasti filosofie a sociologie se opírá zejména o práci dvou problémových komisí akademií věd socialistických zemí. První se velmi podrobně zabývá spoluprací na úseku ideologického boje — je koordinována ČSAV — a druhá problémová komise se zabývá úlohou dělnické třídy v současném revolučním procesu. V rámci této komise se připravuje a realizuje sociologický výzkum na téma *automatizace a průmysloví dělníci*. Účastní se ho řada kapitalistických zemí a socialistické země spolu se Sovětským svazem, Polskem a Československem.

Závažný podnět pro ještě účinnější rozvoj vědecké práce v oblasti společenských věd dalo říjnové plénum ÚV KSČ, zejména zpráva předložená s. Vasilem Bifakem. Celá společenstevní fronta se orientuje na výzkumy zákonitostí socialistického společenského řádu, otázek vědeckého řízení, otázek materiálně technického rozvoje, problémů charakteru práce a sociální struktury, otázek vedoucích

úlohy dělnické třídy a komunistické strany, jakož i funkce socialistického státu, problémů formování socialistického způsobu života, což jsou z větší části úkoly, jimiž se musí zabývat naše sociologická fronta a jimž se také věnuje pozornost v Československé sociologické společnosti.

J. Filipec uzavřel svůj referát zdůrazněním myšlenky, že každé společenskovední pracoviště musí být badatelskou institucí, v jejímž rámci se stranicnost a vědecká pravdivost navzájem důsledně podmiňují.

Jménem *Komise pro organizaci vědeckých společností při ČSAV* pozdravil valné shromáždění místopředseda této komise Ladislav Čepek, člen korespondent ČSAV.

* * *

Z diskusních příspěvků

Karel Rychtařík se v obsáhlejší příspěvků zabýval *problémy teoretického a ideologického překonání deformací minulosti*. Poukázal na pozitivistické tendence v sociologických výzkumech a věnoval pozornost vztahu mezi ideologií a sociologií:

Sociologický výzkum nikdy nebyl a není pouhým popisem, nikdy nebyl a není prostou sumarizací, prostým výčtem faktů. Získané empirické materiály vždycky byly a budou shromážděny na základě určité klasifikace, na základě určité systematizace. A ta samozřejmě není dána sama o sobě. Musela být vymezena a určena. To znamená, že každé empirické zkoumání vychází z určitého pojetí sociálního světa lidí, z určitých prvotních předpokladů o tomto světě, o lidech, o vztazích mezi nimi. Sociologický výzkum nelze vylénit mimo rámec marxismu-leninismu, nelze ho vylénit z celého kontextu dialekticko-materialistického chápání dějin a vývoje společnosti. Každá sebekonkrétnější činnost, stejně jako i sebestarší teorie je tak či onak zakotvena v určitých obecných axiomatických předpokladech a v tomto smyslu tedy všichni, kdo pracují v sociologickém výzkumu, tak či onak ideologizují společenskou realitu.

Další část svého příspěvku věnoval s. Rychtařík problematice systémového přístupu v sociologii. Poukázal na nedostatky, které se projevují především u začínajících sociologů. Problematika vztahu zařazení jednotlivých společenských enkláv do systému a určení determinující skutečnosti se u některých mladých nebo nastupujících sociologů stává velmi vážným problémem. Setkáváme se se zajímavými příspěvky, které precizují a vynikajícím způsobem analyzují například vnitřní problémy takového etnika, jako jsou Romové, přínášejí cenná a zajímavá dlouhodobě sbíraná data, zapomínají však zařadit toto etnikum do určujících společenských determinant.

Závěrem se referující zmínil o nutnosti profesionální přípravy sociologických kádřů. Tato otázka se stává životní otázkou dalšího rozvoje marxistické sociologie v Československu. Nepodaří-li se zabezpečit jednoznačně ideově politicky orientovanou profesionální přípravu sociologických kádřů, bude se naše

sociologie pohybovat v rovině provinciálního amatérismu. Příprava těchto kádřů musí být jednoznačně ideově a světonázorově vyhraněná. Smysl teoreticko-poznávací i prakticko-aplikační činnosti marxistického sociologa je ve spojení s revoluční teorií marxismu, s revoluční praxí naší strany. Tam kde se ztrácí smysl tohoto spojení, tam se ztrácí i smysl sociologie samé. Z tohoto hlediska je ideově politická příprava příštích sociologických kádřů otázkou meritorní.

Miroslav Jiříčka hovořil na téma *vědeckovýzkumná činnost na úseku sociologie zemědělství*. Informoval přítomné o reorganizaci a změnách ve Výzkumném ústavu sociologie zemědělství a výživy a seznámil je se základními okruhy souborného úkolu *Sociologie zemědělství a sociálně ekonomické problémy agrárních přeměn*.

Tajemník Komise pro organizaci vědeckých společností při ČSAV s. *Miloš Popel* v krátkém příspěvku informoval plénium o některých otázkách spojených s přijetím doplňků ke stanovám Československé sociologické společnosti. Vyjádřil souhlas s postupem při jejich projednávání.

Lubomír Vacek věnoval diskusní příspěvek některým *problémům výzkumů veřejného mínění*. Odmítl pozitivistické tendence ve výzkumné činnosti a nekritické přebírání praktik komerčních výzkumů veřejného mínění v západních zemích. Zdůraznil nutnost marxistického přístupu k analýze tohoto společenského jevu, poukázal na společenský význam výzkumů veřejného mínění v socialistické společnosti i na potřeby dalšího rozpracování výzkumných metod.

Informoval plénium o rozvoji pracovišť pro výzkum veřejného mínění v Československu a o jejich zaměření. Tato činnost se uskutečňuje pod vedením a za účinné podpory stranických a vládních orgánů, které mají zájem o objektivně zjištěné údaje. Smysl a význam zjišťování názorů obyvatelstva, jeho různých skupin a tříd byly nesčetněkrát zdůrazněny marxistickými teoretiky, politiky i sociology. Hovoří se o nich i v posledních materiálech a usneseníh ÚV KSČ.

V závěru diskuse konstatoval *prof. Jaroslav Kohout* jednomyslnost názorů při hodnocení cesty, kterou prošla Československá sociologická společnost. Provedená seriózní analýza umožňuje správné další zaměření činnosti, další vývoj marxistické sociologie. Směr tohoto rozvoje sociologie je shodný se směrem, který je dán všem společenským vědám v usnesení XIV. sjezdu KSČ.

S. *Kohout* vyjádřil poděkování odstupujícímu výboru a soudruhům, kteří se nejvýrazněji podíleli na konsolidačním procesu Společnosti.

* * *

Složení hlavního výboru a předsednictva Československé sociologické společnosti
Členové hlavního výboru

Doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc. (Vysoká škola ekonomická, Praha), prof. dr. Vladimír

Cech, CSc. (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň), doc. dr. Jindřich Filipce, CSc. (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), Dr. Miroslav Formánek, CSc. (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), dr. Matej Gajdác (Sociologický ústav SAV, Bratislava), dr. Adam Helik, CSc. (Vojenská akademie AZ, Bratislava), prof. ing. Antonín Hodek (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), doc. dr. Jozef Hrabina, CSc. (Sociologický ústav SAV, Bratislava), doc. dr. Ivan Hruza, CSc. (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha), dr. Marie Huláková, CSc. (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), dr. František Charvát, CSc. (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), dr. Jolana Jančovičová, CSc. (Ústřední výbor Slovenského svazu žen, Bratislava), doc. dr. Karel Kára, CSc. (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), doc. dr. Jozef Karásek, CSc. (Universita J. A. Komenského, Bratislava), prof. dr. Jaroslav Kohout, CSc. (Vysoká škola ekonomická, Praha), dr. ing. Jiří Kuzin, CSc. (Vojenský historický ústav, Praha), dr. Milan Matouš, CSc. (Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ, Praha), doc. dr. Karel Neveselý (Ústav marxismu-leninismu na Vysokém učení technickém, Brno), dr. Ján Pichňa, CSc. (Universita J. A. Komenského, Bratislava), doc. dr. René Rohan, CSc. (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), dr. Věra Rollová, CSc. (Čsl. výzkumný ústav práce, Bratislava, prac. Praha), doc. dr. Karel Rychtařík, CSc. (Vojenský historický ústav, Praha), dr. Jan Řehák (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), dr. Dušan Sagara, CSc. (Ústav ekonomiky zemědělství a živý, Bratislava), dr. Jan Sedláček, CSc. (Filosofická fakulta UK, Praha), doc. dr. Miroslav Soukup, CSc. (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), ing. Lubomír Vacek (Kabinet pro výzkum veřejného mínění Federálního statistického úřadu, Praha), doc. dr. Antonín Vaněk, DrSc. (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha), ing. František Zich, CSc. (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha), prof. dr. Juraj Zvara, CSc. (Vysoká škola politická ÚV KSS, Bratislava).

Revizori účtů

Doc. dr. ing. Václav Hach, CSc. (Filosofická fakulta UK, Praha), Miroslav Míček, CSc. (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha).

Náhradníci

Doc. dr. Jiří Houška, CSc. (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), dr. Jiří Musil, CSc. (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha), doc. dr. Jaroslav Kolář, CSc. (Vysoká škola ekonomická, Praha), prof. dr. František Kahuda, CSc. (Ústav sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství PF UK, Praha), dr. Jiří Linhart (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha), dr. Miloš Čepera, CSc. (Vojenská akademie AZ, Brno), dr. Alexander Fazik, CSc. (Vojenský historický ústav, Praha).

Předsednictvo

Karel Kára (předseda), Juraj Zvara (I. místopředseda), Jaroslav Kohout (II. místopředseda), Lubomír Vacek (vědecký tajemník), Věra Rollová (hospodář), Ivan Hruza (člen předsednictva), František Charvát (člen předsednictva), Jozef Karásek (člen předsednictva), Karel Rychtařík (člen předsednictva).²

* * *

Dopis ústřednímu výboru KSČ, Praha

Vážení soudruzi, účastníci valného shromáždění Československé sociologické společnosti zhodnotili složitý a rozporuplný vývoj marxistické sociologie v Československu. Za poslední čtyři léta byly na bázi nových institucionálních struktur provedeny analýzy pravicově oportunistických a revizionistických deformací, kterými procházela a na kterých se také podílela sociologie v Československu.

Několi kaleté narušené spojení s marxistickou filosofií, plochý empirismus, novopozitivistické tendence a kompromisní postoj k buržoazní sociologii byl v tomto období spojen s postupným opouštěním základní marxisticko-leninské orientace.

V kritické situaci ohrožení socialismu, v atmosféře politických pochyb, emocionálních vln a velikašských gest, za deformace hodnot se z naší sociologie ztratily takové metodologické postuláty, jakými jsou principy třídní stranického a konkrétně historického přístupu, kterými je prostoupen pro nás tak aktuální teoretický odkaz díla V. I. Lenina.

I když mnohé bylo překonáno, chceme i v dalším vývoji československé sociologie přispět k tomu, abychom všechny pozůstatky teoretických deformací překonali seriózní, tvůrčí vědeckovýzkumnou prací.

Zcela konkrétní ideově politickou orientaci jsou pro nás závěry XIV. sjezdu KSČ a úkoly ideově teoretické práce, které formulovalo říjnové plénum ÚV KSČ, jež vlastně vymezilo i hlavní okruh sociologického zkoumání v nastávajícím období.

V této souvislosti si uvědomujeme, jak aktuálním problémem našeho oboru se stává příprava nových vědecko-pedagogických kádřů, příprava resortních podnikových sociologů i sociologická příprava vedoucích pracovníků.

Vážení soudruzi, Československá sociologická společnost chce v nastávajícím období usilovat o prohloubení dalšího vzájemného poznání, o výměnu výsledků naší vědecké práce a navázání zcela konkrétní a neformální soudružské spolupráce se sociology socialistických zemí, a zejména pak se Sovětskou sociologickou asociací. Přesvědčili jsme se na VII. kongresu Světové sociologické asociace v bulharské Varně, jak je taková spolupráce prospěšná.

Chceme programově usměrňovat, ovlivňovat vývoj marxistické sociologie v Československu tak, aby síly a možnosti sociologického

² Předseda a místopředsedové byli voleni na valném shromáždění, ostatní členové předsednictva na

první schůzi hlavního výboru dne 14. 2. 1973.

poznání se staly součástí zápasu, který dnes vede KSČ.

Pro marxistickou sociologii není nic reálnějšího, ušlechtilějšího a vznešenějšího než spojit své přetvářející teoretické a prakticko-aplikační potence se zápasem Komunistické strany Československa, která je poznávacím a programujícím činitelem politické soustavy naší společnosti, organizačtorskou, sjednocující a mobilizující silou výstavby socialistické a komunistické společnosti.

V tomto spojení marxistické sociologie s KSČ nacházíme základní orientaci pro další práci Československé sociologické společnosti v příchilých letech.

Účastníci valného shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV

* * *

Usnesení valného shromáždění

1. Českoslovenští sociologové zhodnotili na valném shromáždění jak v hlavním referátu o činnosti Československé sociologické společnosti při ČSAV za léta 1971 a 1972 a v krizových letech 1968—1969, tak v proslovených diskusních příspěvcích rozporný vývoj, jímž Společnost v tomto období prošla. Referát i diskusní příspěvky prokázaly ideovou jednotu a vědomí odpovědnosti všech členů Společnosti za jejich podíl nejen na životaschopnosti a užitečnosti této vědecké společnosti, ale i na rozvoji marxistické sociologické teorie. Valné shromáždění odsuzuje činnost pravicově oportunistických vedoucích činitelů Československé sociologické společnosti v krizových letech 1968—69 a ztotožňuje se s rozbohem období našeho společenského vývoje uvedeným v dokumentu *Poučení o krizovém vývoji ve straně a společnosti*, jak jej přijal XIV. sjezd KSČ. Soustavnou analýzou a kritikou revizionistických tendencí a bezprincipiálních netřídních přístupů ke společenským vztahům přispějí při rozvíjení marxistické sociologie k tomu, aby se tento neblahý vývoj naší společenské vědy a celé naší společnosti nemohl opakovat. Valné shromáždění přednesenou zprávu o činnosti Československé sociologické společnosti schvaluje v plném rozsahu.

Valné shromáždění ruší negativní politická usnesení valného shromáždění z května 1968, která jsou uvedena ve zprávě schválené na dnešním valném shromáždění.

2. V úsilí KSČ o další rozvoj socialistické společnosti a dokonalejšího socialistického člověka Československá sociologická společnost a její nově zvolený hlavní výbor a všechno členstvo přijímají svoji spoluzodpovědnost za socialistickou výstavbu naší republiky. Plně si přitom uvědomují vedoucí a historickou úlohu dělnické třídy při výstavbě socialismu a vedoucí úlohu KSČ, jejíž usnesení XIV. sjezdu jsou pro členy Společnosti na úseku vědecké teorie a praxe zcela závazná. Plnění těchto úkolů bude nyní vyžadovat soustředěného úsilí a dobré spolupráce všech orgánů a složek Společnosti. To předpokládá, aby její organizační struktura

byla v souladu s jejími úkoly i se strukturou státu. Proto valné shromáždění schvaluje předložený návrh na doplnění organizačního řádu Československé sociologické společnosti a ukládá nově zvolenému hlavnímu výboru, aby zásady těchto ustanovení zahrnul mezi hlavní články další činnosti Společnosti a zaměřil tuto činnost na úkoly závazné, politicky a ideově plně angažované.

3. Účastníci valného shromáždění se ztotožňují se závěry ideologického říjnového pléna ÚV KSČ z roku 1972 a pině si uvědomují, že náš boj za socialismus a za trvalý mír na celém světě by byl nemyslitelný bez čelné a rozhodující úlohy Sovětského svazu, bez aktivní tvořivé spolupráce všech sil socialistického tábora. Proto valné shromáždění schvaluje rezoluci, kterou se obrací k ústřednímu výboru KSČ s programovým prohlášením Československé sociologické společnosti, a vyzývá všechny členy Společnosti k jejímu rozvinutí a naplnění. Sekretariátu Společnosti ukládá poskytnout materiály z tohoto jednání k publikování v Sociologickém časopise.

4. Pokud jde o organizační činnost Společnosti v následujícím funkčním období, byly pro hlavní výbor Společnosti přijaty tyto úkoly:

- a) projednat otázku členské základny,
- b) věnovat pozornost rozvoji práce všech sekcí, které byly ustaveny v rámci Společnosti.

5. Valné shromáždění vyslechlo hospodářskou zprávu a zprávu revizní komise, schválilo je a udělilo odstupujícímu hlavnímu výboru Československé sociologické společnosti absolutorium.

6. Valné shromáždění zvolilo nový hlavní výbor Československé sociologické společnosti.

7. Valné shromáždění ukládá nově zvolenému hlavnímu výboru vypracovat program a plán své práce na další tříleté funkční období a využít námětů z diskuse na valném shromáždění pro svoji další práci.

František Kahuda — Lubomír Vacek

Zpráva o semináři „K aktuálním problémům vědeckého ateismu“

Dne 12. 12. 1972 uspořádal Ústav vědeckého ateismu ČSAV a Ústav marxismu-leninismu VŠZ v Brně pracovní seminář k problematice vědeckého ateismu.

Referáty a příspěvky, které byly na semináři předneseny, měly dobrou teoretickou úroveň a představovaly tematické celky, které vycházely jednak z vlastní práce ústavu, jednak z jeho spolupráce s institucemi, které se zabývají problematikou náboženství a ateismu.

Po úvodním projevu prof. J. Loukotky přednesl referát k historickým a filosofickým předpokladům ateismu M. Daňhel, který analyzoval zejména působení konkrétních historických podmínek na utváření a rozmach ateistických teorií.

Prof. J. Loukotka nastínil ve svém referátu problematiku vyplývající z přeměn tradiční-

ho náboženského vědomí v podmínkách vědeckotechnické revoluce.

Tradiční náboženské vědomí charakterizoval ve třech základních bodech:

1. jako vědomí dvojakosti světa;
2. jako představu světa, který existuje mimo zkušenost;
3. jako způsob řešení problémů praktického bytí.

V souvislosti se změnami v tomto tradičním náboženském vědomí uvedl přetváření archaických náboženských obslužných funkcí a přežívání animálních emocí v oblasti náboženské psychologie. Od tradičních forem náboženského vědomí směřuje vývoj k utváření forem existenciálních.

Změnami tradičních hodnot v náboženském vědomí se zabývali ve svých referátech I. Hodovský a K. Hlavoň.

I. Hodovský porovnával náboženský hodnotový tradicionalismus s některými novými náboženskými výklady, které mají snahu přizpůsobit se dnešním společenským podmínkám. Probíral zejména dialektickou teologii Karla Bartha a Paula Tilicha a Teilhardův názor na vytvoření náboženství ve vědě. Charakterizoval tyto tendence jako snahy o postavení hranic moderní vědě, které vycházejí z nebezpečí možné intelektuální izolace soudobého křesťanství.

K. Hlavoň se zabýval problematikou nové křesťanské morálky, o jejíž vytvoření se snaží tzv. dynamická věrouka.

Konstatoval, že tradiční pojetí křesťanství jako vladařsko-mocenské pojetí boha vede k pasivitě, kvietismu a smíření s osudem.

Dnešní vývoj si žádá revizi tradičních věroučných principů, tj. například vnesení kontinuity do představy stvoření, obrat k optimistickému hodnocení, uznávání vědeckých poznatků, konfrontaci s marxismem a tolerantnější stanovisko k revolučním procesům probíhajícím v rozvojových zemích. Zde poukázal referující na to, že mravní argument proti revoluci se v soudobém pojetí křesťanství hroutí.

Problematickou forem a metod vědecko-ateistické propagandy a výchovy se zabýval ve svém příspěvku prof. J. Macháček. Vyzdvihl zejména nutnost světonázorové výchovy mladé generace a kvalitní filosofické přípravy učitelů.

J. Mlýnský přednesl příspěvek týkající se formování církevní politiky KSČ a socialistického státu po únoru 1948.

A. Jašek se zabýval ve svém příspěvku světovým názorem v souvislosti s působením soudobých přírodních věd.

Slovenský příspěvek k jednomu sociologickému výzkumu světového názoru se zabýval religiozitou slovenského vesnického obyvatelstva a konstatoval překonání konfesijní nesnášenlivosti v posledních letech, ale současně i lhostejnost venkovského obyvatelstva ke světonázorovým problémům a zakořeněnost náboženských obřadů ve venkovských obcích i ve městech.

Z diskusních příspěvků vyplynulo, že přednesené referáty a příspěvky zaujaly účastníky semináře nejen dobrou odbornou úroveň,

ale i vyhraněnosti přístupu k problematice.

Velkým přínosem byla zejména účast pracovníků Ústavu vědeckého ateismu SAV z Bratislavy. Na semináři byla úspěšně započata spolupráce obou ústavů.

I když o zpracované problematice nemohlo být referováno v celém rozsahu, byla látka v hlavních rysech probírána. Přednesené referáty budou publikovány v plném rozsahu ve zvláštním sborníku, který bude východiskem další spolupráce a dalších seminářů na dané téma, jež by se měly konat každým rokem.

Ivan Holý

Stefan Czarnowski — představitel pokrokových tradic polské sociologie

Aktuální osudy každé vědecké disciplíny v určitém národním společenství jsou do značné míry závislé rovněž na tom, jak se zmíněná disciplína v daném společenství vyvíjela v minulosti, jaké jsou její tradice. Jednou dosažená dobrá nebo vynikající úroveň jistého oboru vědecké činnosti a její institucionalizace se zpravidla stává vážnou překážkou zplanění, úpadku nebo dokonce likvidace onoho oboru, a to i v podmínkách, které mu z těch či oněch důvodů nejsou příznivé. Důkazy pravdivosti této teze bychom snadno našli při studiu dějin společenských, ale i přírodních věd v různých národních společenstvích.

Dobrym příkladem významné role tradice ve vědecké práci jsou podle mého názoru osudy a vývojové tendence polské sociologie po druhé světové válce. Ve všech peripetiích, kterými tato národní sociologie prošla, při řešení celé řady jejích klíčových problémů mělo velký význam to, že jako výrazný podnět, ale zároveň i nepostradatelný korektiv různých krajností působily převážně pokrokové — a často dokonce marxistické — myšlenky a postoje polských sociologů minulosti. Ať už to byly na jedné straně likvidátorské, nihilistické vztahy k sociologii, či na druhé straně tendence přeceňující možnosti této disciplíny, činící z ní jakýsi všelék na řešení společenských problémů, ať už to byla snaha setrávat na jednu dosažených metodách a výsledcích, či naopak sklon podceňovat všechno, čeho bylo dosaženo, a uznat za jediný soudobý model pěstování sociologie její empiristickou verzi, vždy v úsilí o nalezení správné cesty mezi těmito úskalími se ukázaly jako nejlépe připravené a nejplatnější ty proudy, které byly — kromě jiného — schopny navázat na pokrokové teoretické a metodologické koncepty polské sociologie minulosti.

Vědomí sounáležitosti a kontinuity předválečného vývoje polské sociologie s dneškem je mezi nejreprezentativnějšími postavami soudobého sociologického myšlení v Polsku velmi živé. Svědčí o tom nejen různá prohlášení na toto téma, ale zároveň i praktické využití podnětů minulého období v současné badatelské práci. Svědčí o tom konečně i stálý zájem o hodnocení a analýzu jednotlivých proudů, škol a postav polské sociologie minulosti.

O tom, že výsledky tohoto zájmu nejsou přínosem pouze pro dějiny vlastního oboru, ale mohou v lecčems přispět i k řešení zcela aktuálních sociologických problémů, svědčí například zajímavý článek Jerzyho Szackého o Stefanu Czarnowském, otiskžený v rámci seriálu *Velké postavy polských humanitních oborů* pod názvem *Sociolog-polyhistor* ve 13. čísle varšavského sociálně kulturního týdeníku *Kultura* ze dne 26. března 1972.

Autor článku doc. dr. Jerzy Szacki, působící na Varšavské univerzitě, patří ke střední generaci polských sociologů a je jedním z nejvýznamnějších soudobých historiků sociálního myšlení v Polsku. Napsal řadu pozoruhodných studií z této oblasti, z nichž nejdůležitější jsou tyto: rozsáhlá předmluva k polskému vydání knihy H. Beckera a H. E. Barnes *Rozvoj myšlí společnej od wiedzy ludowej do socjologii* (*Social Thought from Lore to Science*), nazvaná *Perspektywa historii myšlí społecznej* (Warszawa 1964), *Durkheim* (Warszawa 1964), *Kontrewolucyjne paradoksy. Wizje świata francuskich antagolistów Wielkiej Rewolucji 1789–1815* (Warszawa 1965), *Utopie* (Warszawa 1968, český překlad Praha 1971) a *Tradycja. Przegląd problematyki* (Warszawa 1971).

Stefan Czarnowski zemřel před 35 lety a jeho vědecké názory se utvářely počátkem našeho století. Szacki o něm píše, že nebyl v sociologii, pokud jde o základní otázky, průkopníkem, ale spíše uzavíral vývoj určité vědecké formace. Byl žákem Emila Durkheima. Patřil k sociologům-polyhistorům, kteří se v naší době objevují už jen velmi sporadicky. „V tomto smyslu,“ — uvádí Szacki — „je staromódní a může být za takového považován každým, kdo si osvojil elementární statistické operace nebo slyšel, jak se dnes pěstuje teorie.“ Szacki se domnívá, že mnoho studentů sociologie by prostě nepochopilo slova jiného vynikajícího polského sociologa, před několika lety zemřelého Stanisława Ossowského, který krátce po druhé světové válce napsal, že „... dnes se při hledání vzorů vědce, myslitele a profesora obrací myšlení ke Stefanu Czarnowskému“. Szacki se ptá: „Je tedy Czarnowski staromódní?“ A odpovídá: „Jestliže ano, tím hůře pro sociologii!“

V další části si autor článku klade otázku, v čem je dnes Czarnowski aktuální. Než na ni však obsírněji odpoví, činí dvě poznámky. Předně uvádí, že ho nepovažuje za svého učitele, i když jako sociolog mu za mnohé vděčí. Za druhé se domnívá, „... že aktuálnost klasiků bývá zřídka kdy aktuálností jednotlivých tezí, tvrzení a metod, kterých používali, tím méně pak technik a postupů jejich řemesla“. Uvádí, že „... vědec se mu zdá aktuální potud, pokud můžeme být solidární s jeho postojem vůči vědě a světu a pokud — čtouce ho — přemýšlíme intenzivněji než jindy, jak pěstovat vědu a napravovat svět.“ Proto ve svém článku hovoří především o postojích Czarnowského.

K úvahám týkajícím se této otázky se Szacki dostává jaksi nepřímou, přes názor,

který vyslovil ve své knize *Struktura vědeckých revolucí* (vyšla roku 1961) Thomas S. Kuhn. K pokroku vědy podle něho všeobecně dochází díky tomu, že v dané spoše existuje určité paradigma čili soubor precedentů, který ukazuje, co a jak je třeba zkoumat. Paradigmata se mění poměrně zřídka. Objeví-li se nové, znamená to právě vědeckou revoluci. Průměrný, třeba i významný vědec neprovádí revoluci, ale řeší problémy, které tato revoluce vytyčila. Vypĺňuje přihrádky, které tvůrci paradigmatu ponechali prázdné, i když je pro něho jakoby připravili. Patřit k pospolitosti vědců znamená souhlasit s existujícím paradigmatem, s hierarchií otázek, kterou vnucuje, a se směrem zkoumání, který udává.

Szacki píše, že „paradigmatem“ Czarnowského byly výsledky durkheimovské školy. Podobně jako Halbwachs či Mauss zahájil práci v přesvědčení, že základy stavby společenské vědy jsou již dokončeny a že úkolem každého z budovatelů je dotvoření těch částí, které nejlépe odpovídají jeho talentu a dovednostem. Tím neubíráme na originalitě žádnému z příslušníků školy. Uvědomujeme si pouze, v čem spočívalo tajemství její trvalosti a nesporných úspěchů. Vychází předpoklady byly nesporně pochybné. Dnes není těžké poukázat na teoreticky i ideologicky slabá místa koncepce 'kolektivního vědomí', jakož i mnoha jiných durkheimovských myšlenek. Na základě těchto předpokladů však plejáda vědců disponujících mnohostrannými kompetencemi z různých humanitních oborů zahájila metodickou práci. Poněvadž uvěřili, že 'paradigma' už existuje, nepřytvali silami na vytváření nových filosofických systémů, ale prostě zkoumali sociální skutečnost. Čteme-li dnes Czarnowského práci *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk — bohater narodowy Irlandii*, snadno na jedné straně postřehneme onu durkheimovskou inspiraci, na druhé pak onu obrovskou badatelskou práci, která spočívá v aplikaci metodologických direktiv používaných doposud v jiných oblastech na novou oblast faktů. Ještě zřetelněji to můžeme pozorovat v mnohem pozdějších Czarnowského studiích o problémech sociologie poznání, zejména o společenské podmíněnosti pojmu prostoru.“

„Czarnowski věděl,“ — pokračuje Szacki — „že věda nespočívá jednoduše v psaní knih, ale v řešení problémů. Žádný fakt nestojí za pozornost sám o sobě, ale pouze proto, že jej ještě nikdo nedokázal popsat. Je třeba vědět, proč se zkoumají procesy a jevy. Každý z nich patří do nějaké širší kategorie; každé konkrétní zkoumání má vést k odpovědi na nějakou obecnější otázku. Svátý Patřík nás zajímá jako národní hrdina, národní hrdina jako faktor sociální integrace. V tomto ohledu je Czarnowski až překvapivě důsledný. I když psal předmluvu k vyložené publikistické knize Jerzyho Borejszy, vidí prostřednictvím španělské revoluce problém 'obecné teorie jevu zvaného revoluce' a zamýšlí se, jak takovou teorii vypracovat. V tomto bodě se už značně vzdaluje zájmům typickým pro durkheimovskou školu, zůstává však věrný její metodě. Sociolog musí pracovat s vědo-

mím své teoretické perspektivy. Nemůže být pouhým kronikářem. 'Všechno je jednorázové a jako takové — historické. Ale všechno, co je jednorázové, má obecnou povahu, a právě to, co je v něm obecné, je sociální, a proto kulturně podstatné.' Avšak Czarnowski přece nebyl badatelem žádné abstraktní obecnosti. Onu 'obecnou povahu' sociálních faktů hledal v historickém konkrétnu, jsa vynikajícím znalcem rozsáhlých oblastí historie kultury. Nerad se těmito svými znalostmi chlubil. Nejedno jeho pojednání činí dojem téměř publicistické črty, ale stačí i nevelká představa o tématu, abychom si uvědomili, že vychází z materiálu, který by někomu jinému vystačil na celou knihu. Krátce řečeno, stále aktuální Czarnowského lekce spočívá ve spojení teoretických zájmů s vášní poznávat konkrétní sociální jevy. Dodejme, že tato vášň ho učinila imunním vůči nebezpečím, která obvykle plynou z příslušnosti k určité škole, z přijetí jistého *systému*."

V další části svého článku pak Szacki píše: „Tím, že jsem poukázal na Czarnowského sepětí s durkheimismem, jsem mu zdaleka nechtěl připsat znaky ortodoxnosti. Tento pojem se dá vůbec těžko aplikovat při analýze vědeckých škol, a to proto, že ortodoxnost spočívá ve věrnosti konkrétní *tezis*, zatímco školu ve vědě konstituuje spíše pospolitost obecných *předpokladů* a *především otázek*." K tomu, aby Szacki přesně vyjádřil, za co věděl Czarnowski durkheimismu, používá citátu z doslovu k Czarnowského *Spisům* od vynikající polské socioložky starší generace Niny Assorodobrajové, která píše: „Přitažlivý byl pro něho patrně především záměrný racionalismus školy, její téměř přírodovědecký empirismus, ohromný poznávací optimismus ve vztahu k jevům sociálního života, hledání zákonitostí, anti-psychologismus, antiindividualismus... a konečně — a to je vědomí role sociologie v přetváření sociální skutečnosti, jež bylo škole vlastní. Byly to předpoklady příznivé Czarnowského oblíbení konkrétní historické zkoumání." Poněkud dále se Assorodobrajová zmiňuje o Czarnowského sklonu chápat společnost jako „ohnisko morálních idejí", o sklonu, za který vděčil jak Durkheimově inspiraci, tak i polské vlastenecko-osvobozené tradici. Tato východiska v jistém smyslu determinovala Czarnowského tvorbu — od studií o polském osvícenství a od fundamentálního díla o sv. Patriku až po zřetelně „marxizující" *Kulturu*. Zmíněný durkheimismus nebyl v žádném případě uzavřenou doktrínou, avšak Czarnowského objev intelektuálních hodnot marxismu neznamená nahrazení jedné doktríny jinou.

Szacki k tomu dodává: „Autor *Kultury* pokračoval celý svůj život v téže práci. Vyplňoval bílá místa na mapě, jejíž obrysy vyznačovala *Pravidla sociologické metody*. Nebyl marxistickým katechumenem, kteří se u nás rozmnožili po válce. Byl prostě vědcem, který v Marxově díle nacházel stále častěji možnosti, jak vysvětlit společenské jevy, jež jeho mateřská škola vysvětlit nedokázala. V tomto případě šlo především o problémy

tříd a třídních sociálních hnutí, která pro durkheimistu byla 'anomálií'..., pro marxistu pak východiskem analýzy jiných problémů. Šlo rovněž o problém společenskovýrobní role výrobní činnosti." Jeden z největších soudobých polských filosofů Tadeusz Kotarbiński vzpomíná, že Czarnowski o této záležitosti řekl asi toto: „Podle mého názoru zdůraznil Marx tu pravdu, že danou sociální skupinu poznáme nejlépe tak, že získáme znalosti o tom, jak tato skupina pracuje."

„Problém sepětí Czarnowského s Marxem," — pokračuje Szacki — „zaslouží zajisté obšírné analýzy. Ta by byla důležitou kapitolou v dějinách polského intelektuálního marxismu. Taková analýza by ovšem musela přihlídnout nejen k vnitřní logice Czarnowského badatelské práce, ale i ke komplikovanému souboru historických podmínek, za nichž došlo k bankrotu solidaristických mýtů polské inteligence a za nichž dostala všechna tradiční hesla nový smysl. Tak či onak, Czarnowski neprožil žádný *akt* obratu. Jeho intelektuální biografie není protřnuta žádnou výraznou hranicí. Tak to muselo být. Politik může ze dne na den změnit svou stranickou příslušnost; vědecká výbava se přetváří léta. Náhle obraty končí ve vědě porážkou. Spěšné přijetí i těch nejspornějších tezí neposouvá vědění o skutečnosti vpřed. Czarnowského plné a bezpodmínečné verbální přihlášení se k marxismu by bylo menším úspěchem tohoto směru než těch několik nových otázek, jež se objevily v *Kultuře* a publicistických článcích z třicátých let."

Szacki dále píše, že výraznější césurey můžeme vyznačit v politické biografii Czarnowského, který se vyvíjel od pravicových k levicovým postojům. „V živé paměti zůstal především Czarnowski z období lidové fronty a španělské války, tedy Czarnowski jako kritik fašismu. Patřil k té bezpartijní akademické levice, která — vedle sil organizované levice — přispěla tak velkým dílem ke cti naší země ještě před zářím 1939. Ale tehdejší Czarnowského aktivita — to nejsou pouze výzvy, podpisy a protesty. Dělá věc stokrát důležitější: pomáhá jiným pochopit skutečnost, která vzbuzuje jeho morální protest. Připojuje se ke spravedlivým nejen jako moralista a čestný člověk, ale i jako sociolog. Připomeňme dílo *Ludzie zbudni w służbie przemocy* — jednu z nejlepších studií, která kdy byla napsána o fašismu — bohužel, nikde mimo Polsko neznámou." Szacki k tomu dodává: „Zdá se, že rozhodně málo umíme ocenit ten druh angažovanosti, který spočívá právě ve vysvětlování světa — angažovanost vědce jako vědce, jejímž měřítkem nemusí být to, kolika shromáždění se zúčastní a na kolika schůzích promluví. V tom asi viděl Stanisław Ossowski nejdůležitější lekci Czarnowského."

Myšlenkou Ossowského pak Szacki uzavírá celý svůj článek: „Člověk, v němž vědecký trénink vypěstoval intelektuální poctivost, člověk, který nezavírá oči před konflikty mezi výsledky svých bádání a společenskými tendencemi, jež řídí jeho činnost, nechce se však vzdát ani svých snah vůči skuteč-

nosti, ani se rozdvíjet na dva nezávislé lidi: jednoho, který sedí u psacího stolu, a druhého, který jde mezi zástupy, takový člověk místo polouvědomělého nebo neuvědomělého zkreslování výsledků svých zkoumání může najít ještě jednu eventualitu, eventualitu neobtěžnější: chápat konflikt, o němž je řeč, jako problém vyžadující řešení. Místo toho, aby násilně přizpůsoboval badatelské výsledky svým přáním nebo aby se těchto přání vzdal, může vůči právě takové skutečnosti, jaká se objevila jako výsledek badání, zaujmout postoj tvůrce, který realizuje své koncepty v takovém reálném materiálu, který je mu dostupný. Potom před námi stojí úkol: jak usilovat o dosažení stavu, jehož uskutečnění si přejeme, aniž zavíráme oči před pravdou a aniž používáme lži jako nástroje. To byl postoj Czarnowského."

Jan Sedláček

Vysokoškoláci ve světle sociologických výzkumů v SSSR a u nás

V současné etapě vědeckotechnické revoluce se věda stává nepostradatelnou výrobní silou, razící nové cesty technickému pokroku, který proniká do všech oblastí výroby. Stále se rozvíjející výroba se stává sférou skutečného užití vědeckých poznatků a současně zdrojem a základem nových vědeckých objevů. Tyto zvláštnosti vědeckotechnické revoluce se specifickým způsobem odrážejí v sociální struktuře společnosti a vyvolávají v ní podstatné změny.

V podmínkách rozvinuté socialistické společnosti se zvyšuje úloha inteligence. Charakteristiku inteligence v nových podmínkách budování socialismu a komunismu v SSSR například podal na všesvazovém setkání studentů L. I. Brežněv, který řekl, že "...sovětský odborník je dnes člověk, který si dobře osvojil základy marxisticko-leninského učení, je schopný jasně vidět politické cíle strany a země, má dobrou vědeckou a praktickou přípravu a dokonale ovládá svůj obor".

Ano, inteligence je potřebná pro řízení země v zájmu lidu a socialistického rozvoje, pro zachování a rozšíření vymožeností socialistické revoluce. Její účast je nevyhnutelná zejména při organizování výroby na vědeckém základě, při nejracionálnějším využívání výrobních sil země v zájmu rozvoje blahobytu všeho lidu.

Je ovšem nesporné, že řešení těchto úkolů se dosahuje společnou prací inteligence stejně jako tvůrčivou prací dělníků a rolníků. Jde jen o docenění významu inteligence, která vykonává nejrůznější funkce, bez nichž je rozvoj socialistické společnosti nemyslitelný.

Z ryze ekonomického hlediska byly v minulosti výdaje na vzdělání většinou záležitostí zrátkovou, protože nepřinášely okamžitý výsledek. Dnes se však stalo vzdělání pracovních předvodou podmínek jejich pracovní efektivity. Sovětské ekonomové např. vypočítali, že s každým rublem vynaloženým na vědu vzroste národní důchod SSSR o 1 rubl 45 kopéjek, zatímco v celkovém souhrnu

všech investic činí návratnost asi 39 kopéjek.

Byl to právě Sovětský svaz, který jako první plně pochopil, že vzdělání pracujících je jedním z faktorů hospodářského rozvoje. V někdejších zaostalém Rusku provedla sovětská moc skutečnou kulturní revoluci, která vedla k likvidaci ngramotnosti, k realizaci všeobecného základního vzdělání, k nebývalému rozmachu středoškolského a vysokoškolského vzdělání, ke zrodu nové inteligence, vyrůstající z lidu. Těto obrovské armády kvalifikovaných kádrů vděčí Sovětskému svazu v nemalé míře za úspěchy, jichž dosáhl v ekonomické výstavbě.

V podmínkách vědeckotechnické revoluce je ovšem nutná určitá proporcionalita mezi vysokoškolsky vzdělanými kádry, které pracují ve výrobě, a kádry, které pracují ve státní správě a vědě. V současné době již nelze optimálně rozhodovat o nejrůznějších problémech bez vědecké přípravy, bez vědecky organizované soustavy řízení. A požadavek vědeckého řízení sociálních procesů a systémů bude stále silnější.

Je proto nutno již dnes se zabývat sociálními výzkumy zejména vysokoškolsky vzdělané mládeže; měl by nás zajímat nejen plánovaný počet odborníků, ale i efektivnost využití absolventů v praxi a jejich adaptace v konkrétním hospodářském životě. Tito mladí budou totiž spolu s dělnickou a rolnickou třídou v nejbližších desetiletích uvádět v život technický a hospodářský pokrok, budou v něm hrát závažnou roli a na způsobu jejich přípravy, na jejich znalostech a efektivnosti práce budou nejen v současnosti, ale zejména v blízké budoucnosti záviset ve značné míře úspěchy rozvoje národního hospodářství.

Sociální, resp. sociologické výzkumy mají velký význam pro vypracování nejen sociálních, ale i národohospodářských plánů. Tak jako cílem socialistické výroby je všestranný rozvoj člověka, tak jsou sociologické výzkumy výchozím bodem pro národohospodářské plánování. Jinak řečeno: plánování a řízení sociálních procesů předpokládá konkrétní a dostatečně diferencované poznání společnosti, její struktury, vzájemných vztahů, zákonitostí, určení základních tendencí rozvoje a poznání rozhodujících faktorů, které mají na tyto procesy vliv. A zde hraje značnou roli sociologický výzkum.

V Sovětském svazu, kde byl v souladu se závěry XX. sjezdu KSSS zaznamenán prudký rozvoj sociologických výzkumů, je věnována mladým specialistům v těchto výzkumech značná pozornost.

Sovětské odborníky si plně uvědomují, že je nutné znát, v jaké míře připravily příslušné odborné školy své absolventy pro vysoké školy, v jaké míře vysoké školy připravily své posluchače pro vykonávanou práci v hospodářské praxi, nakolik odpovídá tato příprava požadavkům, které jsou určovány současným vědeckotechnickým pokrokem, etapou rozvoje výroby a ekonomiky.

V Sovětském svazu jsou v poslední době, zejména po XXIV. sjezdu KSSS, zaměřeny výzkumy jednak na studenta vysoké školy

jako takového, jednak na otázky související s problematikou motivace vstupu na vysokou školu a výběrem budoucího povolání, s vlivem rodiny na výběr povolání, úlohou prostředků masové komunikace při orientaci mládeže na vysokoškolské studium, sociálními a ostatními motivy určujícími vztah studentů k vysokoškolskému vzdělání. Zabývají se také politickou prací a kulturními a společenskými potřebami studentů, jejich prospěchem, volným časem a životem v kolektivu. Této a řadě dalších momentů v životě vysokoškoláků je věnována řada výzkumů a analýz téměř ve všech svazových republikách. To je tedy jedna strana zájmu o studenty. *Kolektivy vědecko-badatelských a pedagogických i politických pracovníků se však na druhé straně také zabývají otázkami týkajícími se využití absolventů vysokých škol v hospodářském životě.* V této souvislosti je řada výzkumů věnována například vhodnosti přípravy techniků-inženýrů a jejich zařazení v praxi, tvárnosti mladé technické inteligence a jejímu postavení ve společnosti, fluktuaci mladých inženýrů, příčinám nespokojenosti absolventů zemědělských vysokých škol se svým povoláním. Dále jsou analyzovány vlivy vysokoškolské přípravy na stupeň uplatnění mladé inteligence ve vědeckotechnické tvůrčí práci, názory absolventů na jejich odborné i společenské uplatnění v podnicích atd. Také tímto i dalším závažným aspektem v životě mladé pracující inteligence je věnováno množství výzkumů, studií a statí.

Touto otázkou se zabývají vědeckopedagogičtí pracovníci v Moskvě, Leningradě, Rize, Charkově, Permu, Ufě, Tomsku, Novosibirsku a v celé řadě dalších vědeckých pracovišť v Sovětském svazu. Také v ostatních socialistických zemích — Bulharsku, Polsku, Rumunsku — pracuje na těchto otázkách řada vědeckých pracovníků, kteří se svými pracemi každoročně podílejí na celosvazové konferenci pořádané v Kaunasu ministerstvem školství Litevské SSR a katedrou historie a vědeckého komunismu při Kaunaském polytechnickém institutu. Tyto konference, pořádané pravidelně každým rokem od r. 1969, jsou plně věnovány problematice vysokoškoláků. Například první konference v roce 1969 se zabývala převážně efektivností přípravy vysokoškoláků a jejich uplatněním v praxi, další byla věnována osobnosti vysokoškolského studenta, pak následovala problematika motivace při výběru vysoké školy a motivace při studiu a společensko-politické práci studentů. V roce 1972 byla konference věnována otázkám vlivu vysokoškolského kolektivu na formování osobnosti budoucího odborníka.

Na každé z těchto konferencí, rozvržených vždy do několika sekcí, bylo předneseno více než sto referátů, vypracovaných buď na základě sociologických výzkumů zúčastněných vysokých škol, nebo na základě teoretických vědeckých prací z oblasti metodiky sociologických výzkumů či prognózování ve vysokém školství. Těchto konferencí se zúčastnili nejen vědecko-badatelští pracovníci z vysokých škol (sociologové, psychologové, statis-

tici a matematici), ale i akademičtí funkcionáři (vedoucí kateder, děkani fakult atd.), vědečtí pracovníci z Akademie věd i pracovníci sociologických sekcí Komsomolu a oblastních výborů KSSS.

Význam těchto zasedání je dokumentován účastí význačných osobností z oblastí filosofie a sociologie (např. v r. 1971 zde vystoupil s referátem člen korespondent Akademie věd SSSR M. N. Rutkevič, nynější ředitel Institutu konkrétních sociálních výzkumů AV SSSR).

Problematice výchovy a využití vysokoškoláků v praxi je v SSSR věnována řada disertačních prací v oblasti převážně filosofických věd.

Soudě podle dostupných pramenů, je u nás této problematice věnována velmi malá a nesystematická péče. Je ovšem třeba říci, že v poslední době se již některé vysoké školy začaly zabývat podobnými výzkumy. Uvedme například výzkumy, které provedla v r. 1971 Vysoká škola zemědělská v Praze, v r. 1966 Vysoká škola ekonomická v Bratislavě, v r. 1969 Institut pro další vzdělávání lékařů v Bratislavě a v r. 1963 Výzkumný ústav odborného školství v Praze.

Značně rozsáhlý a široce založený výzkum byl proveden v r. 1971 Vysokou školou ekonomickou v Praze. Zabýval se uplatněním absolventů denního studia VŠE z let 1959—1969 v praxi. Tento výzkum byl první etapou, na kterou kontinuálně navazuje právě rozpracovaný obdobný výzkum absolventů dálkového studia, který vyústí ve srovnávací studii obou výzkumů a posléze v komparativní studii s výsledky výzkumů ekonomické fakulty Moskevské státní university, která s VŠE od r. 1972 na této problematice spolupracuje.

Výzkum provedený Vysokou školou ekonomickou v Praze v r. 1971 *měl především zjistit* některá objektivní data — například jak velká část absolventů nastupuje po ukončení vysokoškolského studia do podnikové a nadpodnikové sféry a dalších oblastí, do kterých odvětví národního hospodářství absolventi nastupují a kde dnes pracují, jak jsou funkčně zařazováni, jaké mají perspektivy, v jaké míře je jejich pracovní zařazení v souladu se studovaným oborem, z jakých příčin a jak často mění svého zaměstnavatele atd. *Druhým hlavním úkolem* bylo pomoci škole hlouběji objasnit aktuální a diskutovanou otázku: jaký odborný profil by měli dnes mít vysokoškolsky vzdělaní ekonomové — zda užší specializaci, či širší profil; konečně byly zkoumány i názory na otázky postgraduálního studia a vědecké aspirantury. Pracovníci vědeckovýzkumného pracoviště fakulty řízení VŠE, kteří výzkum prováděli, obdrželi řadu zajímavých odpovědí, a to nejen pro účely pedagogického procesu.

Ukázalo se například, že více než polovina respondentů (při vynikající reprezentativnosti sledovaného souboru) nastoupila do funkce, pro něž nebylo vůbec předepsáno vysokoškolské vzdělání. Zhruba dvě pětiny respondentů nastoupily zaměstnání v jiném oboru. Při nedostatku kvalifikovaných kádřů je

umístění absolventů VŠE na místa středoškolků, či jejich umístění v jiném oboru jistě negativní skutečností a ukazuje, že velkým úkolem při rozmisťování vysokoškolských ekonomů, na jejichž studium naše společnost vynaložila nemalé prostředky, bude i v budoucnu správná kádrová a personální práce. Nesprávné umístění vede pochopitelně k nedostatečnému využití jejich vědomostí a schopností, což zákonitě vede k fluktuaci. Tři čtvrtiny dotazovaných také svého prvního zaměstnavatele do tří let změnili; nejčastějším argumentem pro tuto změnu byla snaha uplatnit nabyté vědomosti a nedostatečná perspektiva zastávané funkce. Nevyužití vysokoškolsky vzdělaných ekonomů po absolvování školy, nedostatek perspektiv a nedostatečná péče při zácviu těchto mladých lidí působí pochopitelně škody celé společnosti.

Celý komplex problémů, který z výzkumu vyplynul, je třeba v praxi intenzivně řešit, neobcházet jej a nepodceňovat. Důsledky fluktuace, nespokojenost, rozpačitost nad vlastní perspektivou a hledání místa v životě

jsou příliš významné jak pro jednotlivce, tak i pro národní hospodářství, než aby mohly být ponechány spíše živelnému vývoji, jak se to děje dosud.

Některé poznatky z tohoto výzkumu nejen potvrdily již tušené skutečnosti a kvantifikovaly je, ale jsou i inspirujícím podnětem pro další teoretické rozpracování. Máme dostatečný prostor pro upřesňování a prohlubování pohledu na jednotlivé stránky jevů, stejně jako pro vytyčování dalších hypotéz a jejich ověřování.

Ucelený poznatkový přístup a vytváření obsahové a organizační optimalizace vysokého ekonomického školství na jeho základě není možné uskutečňovat bez komplexního pohledu na výhledové plány národního hospodářství, bez návaznosti na celou vědní soustavu, bez dobré konkrétní znalosti praxe, v níž jednou z důležitých otázek je i uplatnění absolventů VŠE, jejich efektivní využívání z hlediska rozvoje národního hospodářství i vlastního plného rozvoje osobnosti, který je významným rysem vývoje celé socialistické společnosti.

Alena Kunstová

* * *

Dne 7. krětna 1973 se dožívá padesáti let dr. ing. František Kutta, DrSc.

Soudruh Kutta patří k našim významným představitelům v oboru politické ekonomie a sociologie řízení; zejména v oboru ekonomie přispěl k objasnění řady závažných teoretických problémů. V současné době pracuje v Ustavu pro filosofii a sociologii ČSAV a v Ekonomickém ústavu ČSAV, kde vede výzkum sociálního plánování. Je nejen angažovaným vědeckým pracovníkem, ale zastává i řadu politických a veřejných funkcí; k nejdůležitějším z nich patří členství v ekonomické komisi při UV KSČ a členství v redakčních radách několika odborných a vědeckých časopisů, včetně Sociologického časopisu.

K jeho nejvýznamnějším pracím posledních let patří: „Rezervy růstu práce“ (Praha 1959, Moskva 1962), „Člověk, práce, technika“ (Praha 1968, Moskva 1962); „Budování materiálně technické základny komunismu“ (Praha 1962).

„Rezervy růstu práce“ (Praha 1959, Moskva 1962)

„Člověk, práce, technika“ (Praha 1968, Moskva 1962)

„Budování materiálně technické základny komunismu“ (Praha 1962)

Studie s. Kuty jsou charakterizovány novým moderním přístupem, vycházejícím z ducha marxismu a z interdisciplinárního spojení sociologických, ekonomických a inženýrsko-technických aspektů.

Přejeme soudruhovi Kuttovi do dalších let mnoho úspěchů v jeho práci i osobním životě.

Redakce Sociologického časopisu

V. G. Ivanov: Kolektiv i ličnost (Kolektiv a osobnost)

Leningrad, Izd. Leningradskogo universiteta 1971, 120 s.

Z bohaté publikační nabídky Leningradské university stojí za pozornost zajímavá studie věnovaná otázce *vzájemného vztahu kolektivu a osobnosti* jako aktuálního problému teorie sociálních skupin a kolektivů.

Autor studie analyzuje metody výzkumu kolektivu z pozic marxistické metodologie, srovnává údaje získané pedagogickými, sociálně psychologickými a konkrétními sociálními výzkumy v Sovětském svazu. Zvláštní pozornost je věnována malým kolektivům, jako je třída, studentská skupina, pracovní brigáda. Práce vyúsťuje v praktická doporučení k organizování kolektivu a uskutečňování komunistické výchovy osobnosti v kolektivu. Vydavatelé doporučují publikaci pro vědecké pracovníky, učitele, vědecké aspiranty, studenty humanitních oborů, pedagogy i pracovníky v oblasti komunistické výchovy a pro každého, kdo se zabývá otázkami kolektivu a osobnosti.

Kniha je rozdělena do tří částí. První kapitola pojednává o *vztahu kolektivu a osobnosti jako předmětu výzkumu*. Autor vychází z prací klasiků, ukazuje na rozsáhlou sovětskou literaturu posledních let z této oblasti, zabývá se metodami výzkumu a formuluje samotný pojem „kolektiv“.

Druhá kapitola má název *Kolektiv jako rozvíjející se sociální organismus*. Vychází se zde z objektivních a subjektivních podmínek formujících kolektiv, je zkoumáno rozvíjení kolektivu, jeho perspektivy, „nemoci“ i zánik. Autor uvádí i typologii kolektivů. Rozeznává čtyři typy kolektivu:

1. profesionální kolektivy: výrobní — závod, kolchoz; institucionální — vědeckovýzkumné či projekční ústavy, administrativně hospodářské či administrativně řídicí organizace; tvůrčí svazy umělců, spisovatelů, skladatelů ap.; kolektivy kulturně osvětových zařízení (divadla, kluby) a vojenské kolektivy. Blízké těmto kolektivům, ale svým cílovým zaměřením odlišné jsou kolektivy školské (školy různých stupňů);

2. společenské organizace (KSSS, VLKSM, odbory, pionýři);

3. dobrovolné společnosti (např. Společnost psychologů a jiné vědecké společnosti; vědecko-propagandistické, či vědecko-populární organizace; vojensko-sportovní organizace DOSAAF, požárníci; sportovní, zdravotnicko-osvětové i jiné organizace);

4. zájmové, amatérské kolektivy (ochotnic-

ké kulturní kroužky, spolky sběratelů, družstevní organizace apod.).

Zvláštní místo v tomto systému kolektivů, představujících mnohotvárnost kolektivních svazků v zemi, náleží rodině jako základní buňce sovětské společnosti, jako kolektivu zvláštního druhu. První dva typy kolektivu jsou spolu s rodinou pro formování osobnosti nejdůležitější. To ukazuje také hlavní směr charakterizující tento komplex: rodina — škola — závod (kolchoz, či vědeckovýzkumný institut). Účast v dobrovolných společnostech vystupuje jen jako doplňující k činnosti profesionální a zájmovou činnost staví autor na poslední místo. Toto základní členění kolektivů podle cílů a druhů činnosti prohlubuje pak autor podle organizačního spojení, místa daného kolektivu v celém systému kolektivů a doplňuje je i časovou klasifikací na krátkodobé, střední a dlouhotrvající kolektivy.

Třetí část práce má název *Osobnost v kolektivu*. Jejím obsahem jsou vztahy uvnitř kolektivu, vztahy mezi kolektivem, osobnost při formování kolektivu a mezilidské vztahy v ustáleném kolektivu. Zajímavá je kapitola o otázkách adaptace.

V závěru anotované práce je ukázáno, jak v duchu usnesení XXIV. sjezdu KSSS se uskutečňuje v SSSR proces všestranné kolektivizace společenských vztahů rozvinuté socialistické společnosti. Hlavní důraz, jak ukazuje zpráva ÚV KSSS na XXIV. sjezdu, klade dnes strana na zvyšování úlohy pracovních kolektivů jako základu socialistické společnosti. Zde, v aktivitě pracovní a společenské, se formují nové, socialistické kvality pracujících, vytvářejí se vztahy přátelství a soudružské vzájemné pomoci. Roste odpovědnost každého pracovníka před kolektivem právě tak jako odpovědnost každého kolektivu za pracovníky. Anotovaná práce může mít značný význam i pro naši výzkumnou i organizačně výchovnou činnost na úseku vytváření socialistických kolektivů a výchovy socialistického člověka v nich i u nás.

Karel Bláha

Stanislaw Tyrowicz: Światło wiedzy zdeprawowanej. Idee niemieckiej socjologii i filozofii (1933—1945) (Světlo deprivované vědy. Myšlenky německé sociologie a filosofie)

Poznaň, Instytut Zachodni 1970, 186 s.

K napsání práce zabývající se osudy sociologie a filosofie v hitlerovském Německu

vedly autora tři hlavní motivy. 1. Chtěl poznat příčiny a průběh deprivace kdysi slavné německé sociologie a filosofie. 2. Chtěl prozkoumat světlo, které propůjčovaly tyto disciplíny dehumanizované diktatuře třetí říše. 3. Chtěl poukázat na obecnější význam této tematiky.

Práce se nezabývá všemi otázkami rozvíjenými na německých univerzitách v období hitlerovské diktatury. Omezuje se na záležitosti týkající se bezprostředně specifického souboru idejí fungujících v rámci těchto dvou akademických disciplín, zformovaných jejich představiteli a vymezovaných jako německé *sensu stricto*.

Autor odpovídá na tyto základní otázky: 1. Jakým přeměněm zmíněné dvě disciplíny ve fašistickém Německu podlehl. 2. Jak viděly tehdejší německou společnost a jaké vize její budoucnosti rýsovaly. 3. Jak poznávala hitlerovská doktrína výboje a hegemonie způsoby chápání úkolů vědy a její role. 4. V čem měla spočívat přeměna pěstovaných věd ve vědy německé v nacionálně socialistickém smyslu. 5. Jaké měla tato přeměna formy.

Za hlavní rysy ve vývoji sociologie a filosofie v tomto období Tyrowicz považuje: 1. Negativní vztah k minulosti a zároveň parazitování na výsledcích dosažených v těchto oborech dříve. 2. Přerušení kontinuity německé duchovní kultury. 3. Řada vědců si v duchu přeje odstranění hitlerovského státu, ve své profesionální činnosti je však loajální a plní předpisy. 4. Menšina vědců fanaticky podporuje nacismus.

Vedle jiných otázek se autor zabývá rovněž odpovědností sociologů a filosofů samých za stav, do něhož se jimi pěstované disciplíny dostaly. Svoje úvahy předznamenává výrokem německého ekonoma W. Röpkeho z roku 1945: „Všeobecně řečeno, byla to prostituce, která na vznešených dějinách německé vědy zanechala skvrnu hanby, jsouc jedním z nejtežších a nejnešťastnějších příkladů kolektivní viny.“ Tyrowicz zjišťuje, že vynikající tradice německé sociologie a filosofie nebyly s to uchránit tyto obory před hlubokou deprivací. Nemáme podle něho důvod připustit, že by k tomu došlo, kdyby v čele státu nestály osoby nepřátelské rozumu. Stát fašistů znemožnil části vědců činnost a zajistil kontrolu nad vědeckými středisky a vnutil jim určitý profil. Ale přesto podle Tyrowiczova názoru nesou hitlerovští vědci odpovědnost za intelektuální výsledky své práce, již nemohou být zbaveni. Vynalezení a používání bohatého sortimentu pobídek, jak se vyhýbat pravdě, přizpůsobování faktů, falšování vědeckých zjištění neospravedlňuje ty, kteří těmto pobídkám podlehl. Dílo deprivace vědy mohli vykonat pouze ti, kteří vědu pěstovali.

Práce, která patří k dosud nejvýznamnějším pokusům o zhodnocení osudů sociologie a filosofie ve fašistickém Německu z marxistických pozic, je doplněna německým resumé a rozsáhlou bibliografií.

Jan Sedláček

Kaplan B. G.: Ekspres-rasčet osnovnykh matematiko-statističeskikh poukazateľej (Rychlé metody výpočtu základních matematicko-statistických charakteristik)

Baku, Maarif. 1970, 446 s.

Úvodní citát B. V. Gnědenka: „Každý odborník musí znát matematickou statistiku“ je jen opakováním již všeobecně přijatého faktu. Přesto je dobré tento fakt znovu připomínat. Také je dobré, že autor připomíná další základní pravdy. Píše: „Věda začíná pozorováním. Aby se pozorování stalo faktorem vědy, jsou nutné tři podmínky: a) pozorování se musí týkat správně volených objektů a být vedeno správným způsobem, b) data získaná pozorováním musí být matematicky zpracována, aby mohla být srovnána s daty dříve získanými a aby mohla být posouzena z hlediska spolehlivosti, c) výsledky musí být smysluplně interpretovány a na tomto základě vysloveny i závěry.“ Matematické metody zpracování dat poskytuje matematická statistika, která by měla být součástí odborné výzbroje každého odborníka. Specialisté ovšem definují potřebné matematicko-statistické metody většinou jako standardní testové techniky z dosti stereotypních učebnic statistiky pro nematematiky. Tato publikace učebnicí není, uvádí však přehled tzv. rychlých metod analýzy dat, které do standardní výzbroje většinou nepatří.

Kromě rutinního rejstříku metod analýzy dat existuje řada metod, které, ač ne zcela optimální z hlediska přesnosti, jsou podstatně levnější a rychlejší. A právě takovými metodami — tzv. „rychlými metodami“ — se zabývá anotovaná práce. Jejím obsahem nejsou všechny metody tohoto typu, čtenář zde najde metody založené na variacním rozpětí, kterého se někdy používá místo zdlouhavé a nákladné počítané směrodatné odchylky.

První část, *Základy matematické statistiky*, zavádí pouze nejzákladnější pojmy — základní soubor, výběrový soubor, symetrie, unimodalita, průměr, směrodatná odchylka, variacní rozpětí, výběrová chyba, polovina délky intervalu spolehlivosti, interval spolehlivosti. Tato stručná část uvádí jen ty pojmy, které jsou nutné pro část druhou: *Rychlé metody matematicko-statistických výpočtů*. Metody jsou založeny na vztahu mezi střední hodnotou variacního rozpětí a směrodatnou odchylkou normálních populací. Jsou proto aplikovatelné pouze pro přibližně symetrické, unimodální rozložení zvonového tvaru nebo pro rozložení která se od normálního nepříliš liší (mírně asymetrická rozložení). Základní vztah je závislý pouze na faktoru, jenž je funkcí velikosti souboru a byl odvozen Tippetem, který také první publikoval příslušné tabulky převáděcích faktorů pro různé velikosti souboru. Přibližný odhad směrodatné odchylky s je tedy možno získat dělením variacního rozpětí nalezeným faktorem. Obvyklý vzorec pro výpočet s je dobře znám a je dosti zdlouhavý. Obě metody výpočtu jsou v matematické statistice srovnávány tzv. *vydatností*. Rychlá metoda je méně vydatná, např. rychlá metoda potřebuje dvanáct pozorování pro stejnou

přesnost, která je dosažena při deseti pozorovaných obvyklým vzorcem γ (vydatnost γ je $10:12 = 0,85$ pro $n = 10$ a byla zjištěna Snedecorem).

Tabulka 1 obsahuje převáděcí faktory podle Tippeta, tabulka 2 obsahuje tyto faktory podle Tolkonceva, který provedl také zkoušky přesnosti. Ukazuje se, že tato rychlá metoda je přesná hlavně pro malá n . Tolkoncev ukázal, že postačující přesnost sahá až k $n = 36$. Dále je v této části uvedena metoda, která zpřesňuje výsledky pro větší n a příklady na použití tabulek 1 a 2. Je tu též ukázáno, jak lze těchto výsledků užít pro výpočty výběrových chyb průměrů a pro určování intervalů spolehlivosti. Nakonec jsou tu uvedena některá srovnávací čísla pro obě metody odhadu. Tím textová část končí. Na s. 29 začíná hlavní část knihy, tj. tabulky, které umožňují nalézt odpovědi rychle, bez jakéhokoli počítání. Tato třetí část je nazvána *Základní matematickostatistické charakteristiky v tabulkovém tvaru. 100 000 hotových odpovědí*. Jelikož směrodatná odchylka a všechny od ní odvozené ukazatele jsou pouze funkcí rozpětí a velikosti výběru, uvádí autor jejich hodnoty v tabulkách, které mají tyto dva vstupy.

Tabulka I obsahuje hodnoty směrodatné odchylky, tabulka II obsahuje hodnoty výběrové chyby aritmetického průměru, tabulka III obsahuje polovinu délky intervalu spolehlivosti pro aritmetický průměr pro $\alpha = 0,95$ a tabulka IV totéž pro $\alpha = 0,99$. Všechny tabulky jsou konstruovány pro vstupy R (rozpětí) = $0(0,1)99,9$, $n = 3(1)27$. (To značí, že R se mění po 0,1 od 0 do 99,9 a n jde po jedné od 3 do 27.)

Značná užitečnost těchto tabulek pro analýzu kardinálních dat v sociologii se projeví obzvláště při analýze dat předvýzkumu, při formulaci pracovních hypotéz, odhadu variance dat a potřebné velikosti souboru pro hlavní šetření apod. Při takových příležitostech máme obvykle malé soubory dat a nedostatečné množství času počítat přesně. Pro předběžné, předvýzkumné účely a pro účely rychlé orientace v datech tyto metody mnohdy zcela postačí a jejich použití značně snižuje náklady na zpracování.

Práce tedy nabízí málo rozšířené rychlé metody pro analýzu dat, a to nejen jejich vysvětlení, ale také tabelované hotové výsledky, které pro uvedená R a n zcela eliminují veškeré výpočty. Jedinými operacemi pro výpočet např. délky konfidenčního intervalu jsou nalezení maximální a minimální hodnoty v datech a jejich odečtení, zjištění, kolik pozorování máme k dispozici, a nakonec odečtení a přičtení tabelované hodnoty od zjištěného průměru. V knize je uloženo obrovské bohatství informace, a proto ji lze doporučit do odborné příruční knihovny všech specialistů, kteří pracují s empirickými daty.

Jan Řehák

K. K. Sillitoe: Planning for Leisure (Plánování v oblasti volného času)

London, Her Majesty's Stationary Office 1969. XIV, 261, 27 s.

Popisovaný výzkum byl proveden na širokém reprezentativním vzorku městského obyvatelstva Anglie (přes 6000 respondentů) a na dvou menších vzorcích — obyvatelstvo vnitřního Londýna (přes 1 300 respondentů) a obyvatelstvo sedmi nových měst (přes 1 700 respondentů). I když hlavní pozornost byla zaměřena na sportovní a jiné aktivity na čerstvém vzduchu a na otázky dostatečnosti nebo nedostatečnosti vybavení v tomto směru, přinesl výzkum mnoho materiálu umožňujícího získat celkový obraz o struktuře volného času v Anglii, o členství Angličanů v klubech a jiných spolicích apod. Interpretace výsledků výzkumu je doprovázena bohatým číselným materiálem, shrnutým do více než 150 tabulek. Autor sledoval rozdíly ve struktuře volného času a rozdíly v jednotlivých rekreačních a sportovních aktivitách podle věkových skupin, rodinného stavu, sociálních skupin, podle toho, zda respondent vlastní nebo nevlastní auto, podle toho, v jaké vzdálenosti jsou různá sportovní a rekreační zařízení, zda dotazovaný bydlí v rodinném domku nebo v činžovním domě apod. Vedle předpokládaných rozdílů podle pohlaví, věku a rodinného stavu, které jsou u sportovních a rekreačních aktivit pochopitelně zvláště výrazné, jsou mimořádně důležité zjištěné sociální rozdíly, které prokazatelně vyvracejí tvrzení o rovnosti ve sféře volného času. Analýza materiálů výzkumu dává zároveň možnost nahlédnout do techniky „egalitarizace“ kapitalistické společnosti v dílech některých západních sociologů. Jedním způsobem je nahrazení přímého sociálního dělení dělením podle nějakého výraznějšího znaku. Ve sledovaném výzkumu je takovým znakem například vlastnictví auta, které ve vztahu k řadě aktivit vykazuje větší rozdíly než rozdělení podle sociálních skupin. Ovšem vlastnictví aut je těsně spjaté se sociálním postavením. Z tohoto hlediska je velmi zajímavá tabulka 1.

V dílech ukazatelích se projevují nejen sociální závislosti, ale i věkové složení skupin (vlastnictví aut), nejen současné sociální zařazení, ale i původ (ukončená škola, případně rodinný domek) atd. a vzhledem ke specifickým činnostem, jako jsou třeba sportovní aktivity, působí tyto vedlejší faktory v jednom směru. Ke cti autora sledovaného výzkumu budiž řečeno, že při užití uvedených dílčích ukazatelů jako základního třídičního znaku neopomíná zdůraznit jejich odvozenost od základních sociálních činitelů.

Jinou možností, jak zakrýt sociální obsah rozdílů, je volba tak široké skupiny aktivit, že překrývá reálné rozdíly. Uvedme zde aspoň několik příkladů:

V prvním případě vidíme, jak rozložením na první pohled sociálně zcela neinterpretovatelné skutečnosti objevíme zřetelnou sociální závislost jevu. V druhém případě jde o zvýraznění sociálně nepříliš jasně podmíněné skutečnosti a ve třetím máme co dělat s přehozením žebříčku oblíbenosti, také zcela zřetelné sociálně podmíněným.

Zároveň je zajímavé si všimnout zvláštního postavení skupiny zaměstnanců, nižších úředníků a pracovníků služeb. Jejich rozporné po-

Tabulka 1*

Sociální skupina					
	Vedoucí kádry velkých podniků a svobodná povolání	Vedoucí kádry malých závodů a střední kádry	Mistři a kvalifiko- vaní dělníci	Nižší zaměstnanci (nemanuální)	Polokvalifiko- vaní a nekvali- fikovaní dělníci
Ukazatel	1	2	3	4	5
Rozdělení mužů podle so- ciálních skupin (národní vzorek) v %	9	10	36	14	19
Muži dané skupiny, kteří ukončili „lepší“ školy, v %	67	48	11	26	6
Muži dané skupiny, v jejichž rodině je motorové vozidlo, v %	78	78	49	54	27
Průměrný týdenní příjem zaměstnaného muže ve sku- pině L	28	23	16	17	15
Vdané a ženatí, kteří bydlí v rodinném domku, v %	82	68	43	66	28

* Sestaveno z tabulky 6 a 2 originálu.

Tabulka 2*

Sociální skupina					
Ukazatel	1	2	3	4	5
Ženy uvádějící mezi hlavními aktivitami ruční práce a koníčky v %	15	17	19	11	19
z toho					
pletení v %	6	9	14		13
jiné v %	9	8	5	4	6
Muži — členové klubů v %	69	72	52	56	46
z toho					
tělovýchovných a rekreačních v %	27	24	11	19	8
Muži účastníci se sportovní rekreační činností v %	12	13	11	10	7
Pořadí podle oblíbenosti					
golf	1	3	po 12	7—8	po 7
kuželky	10	4	7	6	6

* Sestaveno z tabulky 13, 19, 65 a textu s. 51.

stavení se projevuje v tom, že svými příjmy se jednoznačně zařazují do nižších skupin manuálních pracovníků, avšak z jiných hledisek (například bydliště) patří ke středním vrstvám, zřejmě do značné míry díky svému

původu, rodinným svazkům apod. (relativně vysoké procento absolventů „lepší“ škol — volba školy je většinou záležitostí rodičů). Jejich postoje ve sféře volného času nesou na sobě jasné stopy této rozpornosti jejich si-

tuace. Spolu se skupinou druhou tvoří mobilní prvek anglické společnosti, který je jednak předmětem procesu postupné ztráty někdejšího postavení „bílých límečků“ a „poklesu“ mezi proletariát, jednak má současně určitou šanci na postup na vyšší místa. Tento postup je do značné míry zajišťován právě ve sféře volného času, a to především vzdělávacími aktivitami nebo společenským stykem s příslušníky vyšších skupin.

To dokumentují i výsledky výzkumu vzdělávání dospělých v Anglii. Tímto výzkumem bylo zjištěno, že sociální skupina C1, vymezená podobně jako skupiny 2 a 4 u Sillitoa, která tvoří v reprezentativním národním vzorku pouze 25,6 %, je zastoupena mezi frekventy všech forem vzdělání dospělých plnými 59 %.¹

Uvedli jsme zde pouze malou část zajímavých výsledků shromážděných oficiálním anglickým výzkumem a naznačili jen některé cesty interpretace, ať už jsou autorem zpracovány přímo vyřčeny, nebo se jen nabízejí z materiálů.

Snad se nám podařilo ukázat, že práce K. Sillitoa spolu s citovaným výzkumem vzdělávání dospělých, Luckhamovým výzkumem uživatelů veřejných knihoven,² pracemi S. Parkera a K. Robertse tvoří dobrý základ odpovědné analýzy sociálních aspektů volného času ve Velké Británii.

Na závěr je třeba poznamenat, že Sillitoův výzkum zdaleka není jedinou britskou prací, ukazující současný stav sféry volného času ve Velké Británii. Bibliografie S. R. Parkera³ jasně ukazuje, že Velké Británii se do značné míry podařilo dohonit určité zpoždění, které měla ve zkoumání volného času v 1. polovině šedesátých let.

Ivan Savický

Jean-Luc Bodiguel: La réduction du temps de travail. Enjeu de la lutte sociale (Zkrácení pracovní doby. Co je v sázce v sociálních zápasech)

Paris, Les Editions Ouvrières 1969, 318 s.

Autor rozebírá rozšíření čtyřtýdenní placené dovolené ve Francii od doby jejího zařazení do kolektivní smlouvy v závodech Renault (1962) do jejího uzákonění Národním shromážděním dne 2. 5. 1969. Specifikem tohoto procesu bylo, že v době uzákonění již asi 85 % pracujících tuto dovolenou mělo. Smlouva v závodech Renault nebyla sice první takovou smlouvou, ale způsobila lavinovité rozšíření obdobných smluv v ostatních podnicích. Ve středu autorova zájmu je problematika politického rozhodování. Sledování celého průbě-

hu zkracování pracovní doby v širších historických souvislostech ukazuje, že rozhodně nejde o proces víceméně automatický, vyplývající z technologických změn, nýbrž o výsledek sociálního zápasu, který je určen vzájemným vztahem tří proměnných: hospodářské situace, obecné politické situace a vzájemného poměru sil mezi zaměstnavateli a zaměstnanci. Kombinace těchto tří proměnných vytváří sedm typů situací, které jsou nesterilně výhodné pro prosazování zkracování pracovní doby. Zároveň autor poukazuje na rozdíly mezi postupem při zkracování pracovní doby cestou zákona a při zkracování cestou smluvní, ať už v jednotlivých podnicích, nebo všeobecně.

Z hlediska problematiky volného času je významná nejenom analýza konkrétního postupu při zavádění čtyřtýdenní placené dovolené, ale i velmi přehledné a instruktivní shrnutí francouzských polemik o zkracování pracovní doby od poloviny minulého století (s. 31–54), historický přehled legislativního a smluvního postupu zkracování pracovní doby ve Francii od r. 1848 do počátku 60. let (s. 55–81) a přílohy, ve kterých je obsažena chronologická tabulka zkracování pracovní doby ve Francii (s. 289–294) a bibliografie (s. 295–314).

Ivan Sarický

Ralph Glasser: Leisure — penalty or prize? (Volný čas — trest nebo odměna?)

London, Macmillan 1970, s. 221.

Kniha známého autora, který působil jak v akademickém, tak v obchodním světě a je znám i jako autor krásné literatury, není vědeckou prací v užším slova smyslu a ve svém esejisticky laděném výkladu vychází spíše z pozorování a současně diskuse než z výsledků empirických výzkumů. Vychází z teze, že volný čas přestal být především prostředkem obnovování pracovní síly a jeho nový význam ještě nepochopili ani jeho uživatelé, ani vědci. Volný čas se stal nespornou hodnotou především pro mládež a mnoho mladých má velké plány související s jeho využitím. Skutečně využití volného času se však podobá jenom velice málo jejich představám a je spíše určováno vzory „folkheroes“, kopírováním vyšších vrstev, podléháním reklamě. Volný čas je určován konzumem, pasivitou, náhražkovým prožíváním velkých citů. Novými faktory určujícími dnešní trávení volného času jsou masové komunikační prostředky a rostoucí význam žen ve společnosti, což významně ovlivňuje celý životní styl. Současná západní společnost („lollipop society“) se řídí okamžitým uspokojováním, momentálním roz-

¹ *Adult Education — Adequacy of Provision*. National Institute of Adult Education. March 1970. Zvláštní číslo časopisu *Adult Education*.

² Stat Bryanaa Luckhama v *Studies in Adult Education* 1971 2 obsahuje srovnání jeho výsledků s předchozím výzkumem. Celý Luckhamův výzkum, který je podle recenzí mnohem bohatší, vyšel letos knižně, není však dosud v Praze k dis-

pozici (*The Library in Society: a Study of the Public Library in an Urban Setting*, Library Association. 1971, pp. XV + 181).

³ *Annotated Bibliography on Leisure: Great Britain (1962–1972)*. Compiled by S. R. Parker. Praha, Evropské středisko pro volný čas a výchovu 1972. 58 str.

marení, rychle se měnící módou. Společnosti jako celku i jednotlivcům chybí pevný cíl. Autor uvažuje o východisku z této nezdravé situace a rozebírá možnost zaměstnat se natolik, aby člověk nepocítoval potřebu volného času a neměl čas se jím zabývat. Tato eventualita se mu nezdá být ani příliš žádoucí, ani v nejbližší době reálná. Jinou možností je intenzifikace státních zásahů do sféry volného času s tím, že by stát autoritativně určil prospěšnost a žádoucnost jednotlivých aktivit volného času a ty pak podporoval. Ani toto řešení není podle autora šťastné. Jediné sku-

tečné východisko, které nalézá, je obroda duchovní víry, která by byla šířena pomocí psychologického přesvědčování tak, jak to dělali evangelisté, a jejíž zásady byly formulovány v papežské encyklice *Humanae vitae*.

Kniha se dobře čte a obsahuje několik podnětných postřehů, avšak navržené řešení má přinejmenším tu vadu, že od dob evangelistů se o šíření podobné duchovní víry neustále pokoušejí velmi četní hlasatelé, a autor neříká, proč by se jim mělo podařit právě nyní to, co se jim nepodařilo za 2000 let.

Daniela Karasová

Содержание № 3

К актуальным задачам философии и социологии в ЧССР

225

СТАТЬИ

Рыттаржик К.: Социология на службе социалистическому обществу

229

Гулакова М.: Формирование социалистического образа жизни и образование в эпоху научно-технической революции

239

Перница В. - Тлусты В.: К проблемам социологии на социалистических предприятиях

249

Гюбшманнова М.: Языковая политика Советского Союза

259

Зих Ф.: Лесные рабочие, их быт и место в рамках рабочего класса

281

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Самсонов Ю. Б.: Некоторые проблемы социологического измерения

289

РЕЦЕНЗИИ

Блага К.: В. А. Чагин, Очерк истории социологической мысли в СССР

295

Лишкова Л.: Р. Близнаков - И. Патева - Н. Мицова: Методика за разработване социални планове в социалистическите

предприятия (Методика разработки планов социального развития на социалистических предприятиях)

299

Форет М.: И. Л. Ципис - В. В. Брага: Машинная обработка статистической информации

301

Вечерник И.: Л. А. Гордон - Э. В. Клопов, Человек после работы

303

Гуртова М.: П. Ф. Лазарсфельд - Н. У. Хенри: Лэйтент Стракчур Аналисис (Анализ латентной структуры)

306

Фаркашова Э.: Э. У. Бэргис (эд.): Эйджинг ин Уэстерн Сосайетиз (Старение в западных обществах)

308

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

Кагуда Ф. - Вацек Л.: Сообщение об общем собрании Чехословацкой социологической ассоциации

313

Голы И.: Сообщение о семинаре «К актуальным проблемам научного атеизма»

323

Седлачек Я.: Стефан Чарновски — представитель прогрессивных традиций польской социологии

324

Кунстова А.: Вузовцы в свете социологических исследований в СССР и у нас

327

Ф. Кутта пятидесятилетний

329

АННОТАЦИИ

330

Table des Matières No. 3

Au sujet des taches actuelles de la philosophie et sociologie en Tchecoslovaquie

225

ARTICLES

Rychtařík K.: Sociologie au service de la société socialiste

229

Huláková M.: Formation du style de la vie et l'éducation dans l'époque de la révolution scientifique et technique

239

Pernica V. - Tlustý V.: Au sujet des problèmes de la sociologie dans les entreprises socialistes

249

Hübschmannová M.: Politique linguistique dans l'Union Soviétique

259

Zich F.: Les ouvriers forestiers, leur style de vie et leur position dans la classe ouvrière

281

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Samsonov Ju. B.: Quelques problèmes du mesurage sociologique

289

COMPTES RENDUS

Bláha K.: В. А. Чагин, Очерк истории социологической мысли в СССР

295

(Précis de l'histoire de la pensée sociologique dans l'URSS)

Lišková L.: P. Bliznakov, I. Patev, N. Micova, Méthodologie de la planification sociale dans les entreprises socialistes

299

Foret M.: J. L. Cipis, V. V. Braga, Машинная обработка статистической информации

301

(Elaboration machinale de l'information statistique)

Večerník J.: L. A. Gordon, E. V. Klopov, Человек после работы

303

(L'homme après le travail)

Hurtová M.: P. F. Lazarsfeld, N. W. Henry, Latent Structure Analysis

306

(Analyse des structures latentes)

Farkašová E.: E. W. Burgess (ed.), Aging in Western Societies (Vieillessement dans les sociétés de l'ouest)

308

RAPPORTS ET INFORMATIONS

Kahuda F. - Vacek L.: Rapport sur l'assemblée générale de la Société sociologique tchécoslovaque

313

Holý I.: Rapport sur le séminaire „Au sujet des problèmes d'actualité de l'athéisme scientifique“

323

Sedláček J.: Stefan Czarnowski — représentant des traditions progressistes dans la sociologie polonaise

324

Kunstová A.: Les étudiants sur le jour des recherches sociologiques dans l'URSS et en Tchecoslovaquie

327

F. Kutta — quinquagénaire

329

ANNOTATIONS

330